

esély

2017/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

Tanulmányok

- 3 **Andor László:** Szociálpolitikánk negyedszázada európai tükrökben
17 **Győri Péter:** Hajléktalanság – romák – gyermekszegénység

Magyar valóság

- 45 **Rubovszky Csilla:** Idősgondozás a családban – A gondozó családtagok helyzete a mai Magyarországon

Szociális munka

- 71 **Sik Domonkos:** A szociális munka lehetősége a késő modernitásban 1.
– kihívások és gyakorlatok

Műhely

- 97 **Csányi Gergely:** Az időskor pszichológiájának strukturális meghatározottsága. Az öregek önkéntes halála és a veszteségdeficit-paradigma meghaladása

Recenzió

- 116 **Máté Anna:** Klímaváltozás és szegénység – a szegénység ökoszociális megközelítése (Tony Fitzpatrick [2014]: *Climate change and poverty – a new agenda for developed nations*. Bristol: Policy Press 256 pp.)
120 **Hajnáczky Tamás:** Riportkönyv a cigánygyilkosságok peréről (Vágvölgyi B. András: Arcvonal keleten. Történetek a romagyilkosságokról. Budapest, 2016, Konkrét Könyvek, 407 oldal)

124 Abstracts

126 Contents

ANDOR LÁSZLÓ

SZOCIÁLPOLITIKÁNK NEGYEDSZÁZADA EURÓPAI TÜKÖRBEN*

A tanulmány közgazdasági és módszertani adalékokkal szolgál a hazai szociálpolitika negyedszázados fejlődésének áttekintéséhez. Bemutatja azokat az irányadó paradigmákat, amelyek meghatározták a jóléti politika alakulását Magyarországon a rendszerváltás kezdetétől a közelmúltig. Ezt követően kitekintünk az Európai Unió szociális dimenziójára és az európai országok szociális helyzetének alakulására a nagy pénzügyi és gazdasági válság időszakában. Ennek során összevetjük Magyarországot és más európai országok főbb jóléti mutatóinak alakulását, külön figyelmet fordítva a hazai szegénységi indikátorok és a társadalmi mobilitás közelmúltbeli alakulására. A kvantitatív és kvalitatív elemzés arra enged következtetni, hogy Magyarország a szociálpolitika terén is elkanyarodott az európai főáramtól.

Irányadó gondolatkörök a szociálpolitikában Magyarországon

Magyarország elmúlt negyedszázados történetét olyan irányadó gondolatok szegélyezik (a koraszülött jóléti államtól a munkaalapú társadalomig), amelyek a jóléti politika és a szociális kohézió szempontjából inkább negatív, mint pozitív szerepet játszottak.

Az eszméknek, gondolatoknak nagy szerepük van a politika formálásában – ez igaz a rendszerváltás utáni Magyarországra is. A rendszerváltáshoz fűződő társadalmi elvárások ugyan a Nyugathoz való felzárkózásról szóltak, ez nem jelentette egyúttal azt, hogy az életszínvonal felzárkózását a jóléti rendszer erősítésétől, kiterjesztésétől kellene várni. Épp ellenkezőleg!

Az átmenet korai időszakából kiemelkedik a „koraszülött jóléti állam” koncepciója, amely Kornai János nevéhez fűződött. Kornai (1996) szerint a szocialista rendszer túlvállalta magát; az adott jövedelmi szinten nem építhető „svéd

* A SZEF-Akadémia keretében 2016. november 22-én elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.

modell”. Ez a közgazdasági logika a 90-es években erősebb hatást gyakorolt a kormányzati intézkedésekre a jóléti rendszer terén, mint a szociális modellekkel kapcsolatos elméletek és elgondolások.

Kornaitól a „koraszülött jóléti állam” koncepcióját a Világbank is átvette, ami segített abban, hogy ne csak Magyarországon váljék ismertté. Kornai nyomán sokan elfogadták: a szociális gondoskodás kalibrálásánál legelőször is tekintetbe kell venni a szóban forgó országok fejlettségi szintjét, és vissza kell venni a jóléti ígéretekéből. Olyan típusú szociálpolitikát kell gyakorolni, amely arányban áll az országok „tehveriselő képességével”.

Kornai téziséből többféle következtetés és intézkedés volt származtatható, részben az államháztartáson, részben pedig a gazdasági (vállalati) szférán belül. Magán a gazdaságon belül az, hogy a vállalatokról le kell választani az oda nem illő jóléti tevékenységeket. Az államszocialista rendszerben ugyanis a nivellálás, az egyenlősítő politika nem pusztán a jóléti államon (tehát állami transzfereken és szolgáltatásokon) keresztül történt, hanem a vállalaton belüli tevékenységek révén is. A munkahelyi óvodától kezdve a balatoni üdültetésig számos olyan szolgáltatást lehet felsorolni, amelyet egy amerikai közgazdasági tankönyv nem sorol a vállalati funkciók közé.

A gazdasági rendszerváltozás (1990-es évek) során a vállalatok jóléti funkciója jórészt leépült, mégpedig olyképpen, hogy azokat rendszerszerűen nem feltétlenül vette át sem az önkormányzat, sem az állam. Ezt az átalakítást részben a privatizáció, részben a vállalatok egy részének megszüntetése, illetőleg a közszféra reformjai vitték végbe.

Magán a szociális rendszeren belül egy paradigmaváltás történt a rászorultsági elv előtérbe kerülésével. Ez az elv (szemben az alanyi vagy biztosított joggal) a ténylegesen, tehát mérhetően és bizonyíthatóan szegényeket helyezi a jóléti politika centrumába. Ennek a paradigmaváltásnak az egyik fontos mérföldköve az 1995-ös makrogazdasági stabilizációs program (az ún. Bokros-csomag) volt, amely az egyensúly helyreállítását célzó intézkedéseket összekapcsolta a jóléti modellváltást gyorsító reformokkal.

További fontos terület volt az 1990-es években a szociális rendszer egyes elemeinek megnyitása a privatizáció (magánszereplők belépése) előtt. Erre példa a nyugdíjrendszer, ahol a korábbi egységes, állami (felosztó-kirovó finanszírozású) rendszer mellé 1997-ben belép a kötelező tőkefedezeti pillér. A reform a kötelező nyugdíjjárulék egy részét térítette el a fokozatosan felépítendő magánpillér felé, ami átmenetileg államháztartási deficitnövekménnyel járt (a reformot 2010-ben az Orbán-kormány fordította vissza, mielőtt még az kifejthette volna pozitív hatásait).

Hasonló koncepciót követett volna az egészségügy reformja – nem véletlen, hogy az ezredforduló időszakában maga Kornai János is elsősorban az egészségügy közgazdaságtanával foglalkozott, a szocialista rendszer utolsó bástyájaként utalva erre a szektorra. Koncepció szintjén itt az egészségbiztosítás privatizációjá-

nak előkészítésére, illetőleg az egészségügyi szolgáltatásokban a köz- és magánszeplőket összekötő ppp (*public-private partnership*) konstrukciókra kell gondolni.

A Kornai-féle koraszülött jóléti állam koncepció igen sokáig, mintegy két évtizeden át irányadó gondolatként szolgált. Hozzá képest a paradigmaváltást a Nemzeti Együttműködés Rendszere hozta el. Mint sok egyéb területen (alkotmányosság, gazdaságpolitika, sportpolitika stb.), a jóléti rendszerben is új korszak kezdetének kell tekintenünk 2010-et. Itt az új irányadó gondolatkör a „munkalapú társadalom” fogalmával jellemezhető elsősorban.

Ha a kortárs szakirodalomban keresünk tudományos megalapozást ennek a gondolatkörnek, akkor valószínűleg nem találunk ilyet. Ezért ezt az irányzatot leginkább a regnáló miniszterelnök nevéhez kapcsolhatjuk. Orbán Viktor meghirdette: „segély helyett munkát” kell adni az embereknek. Ez változást jelent mind foglalkoztatási, mind pedig szociális ágon. A foglalkoztatáspolitikai leegyszerűsödik. Fel kell lendíteni a gazdaságot a kkv-szektornak kedvező szabályozási környezet és támogatások útján, és lehetővé kell tenni a munkáltatóknak, hogy a nekik leginkább megfelelő módon alkalmazzák a munkavállalókat. Ahol az ilyenformán felkínált elsődleges foglalkoztatás nem működik, ott közmunka megszervezése útján kell elmozdulni a teljes foglalkoztatás felé.

A munkalapú társadalom égisze alatt történt meg a munkanélküli ellátás jogosultságának (90 napra történő) rövidítése, ami még inkább elősegítette, hogy kialakuljon a közmunka dominanciája a foglalkoztatáspolitikában. A foglalkoztatási és szociális döntések alacsonyabb szintre kerültek az igazgatás hierarchiájában, és megjelent a szociális juttatások feltételekhez kötése. Egyidejűleg megváltoztak az újraelosztás hangsúlyai: a támogatások egyre jobban a középosztályt kedvezményezik a „rászorulók” helyett (ld. gyed, csok). Az időszak fontos intézkedéssorozata kapcsolódik a nyugdíjrendszerhez, így a kötelező magánpillér felszámolása, valamint a korai nyugdíj visszaszorítása. Mivel pedig számos területen a jóléti rendszer visszafejlesztése az irány, szociális jelleget öltének a gazdaság szabályozásának egyes elemei, mindenekelőtt az ún. rezsicsökkentés (szolgáltatási árak leszorítása).

A fenti tételek többsége hungarikumnak tekinthető. Közülük tulajdonképpen az effektív nyugdíjkorhatár emelése, és ezzel összefüggésben a korai nyugdíj visszaszorítása az egyetlen, amely illeszkedik egy nemzetközi trendbe, köszönhetően a fejlettebb országokra jellemző általános demográfiai trendeknek.

Bár itt nem adhattunk teljes képet a jóléti rendszerre ható elgondolásokról, jól látható, hogy Magyarországon a szociálpolitika fejlődését az elmúlt negyedszázad során többnyire olyan doktrínák határozták meg, amelyek a leépülés (kevesebb forrás, szerényebb állami feladatkör, szűkebb jogosultság) felé mutattak.

Még érdekesebb, hogy a Kornai-féle „koraszülött jóléti állam” és az orbáni „munkalapú társadalom” között, az EU-csatlakozás időszakában nem kezdődött új szakasz Magyarországon az EU-csatlakozással. Az Európai Unió irányadó szerepe a szociálpolitika terén nem mutatható ki olyan mértékben, hogy a csatlakozást (2004) korszakhatárként tudjuk megjelölni. Ez nem jelenti azt, hogy az

EU-csatlakozás egyáltalán nem volt hatással a hazai társadalompolitikára. Amit elmondhatunk, hogy az EU a jóléti politika egyes elemeire hatott (pl. célzott foglalkoztatási és szociális programok indultak). E hiány érzékeltetéséhez érdemes áttekinteni, hogyan fejlődött az elmúlt időszakban az EU-szintű gondolkodás a szociálpolitikáról.

A szociálpolitika evolúciója az Európai Unióban

Az Európai Unió létrehozása nem volt lehetséges az integráció szociális dimenziójának definiálása nélkül. Az ezzel kapcsolatos politikai viták miatt azonban a szociális dimenzió kiépítése fokozatosan, lépésenként történt. Elmondható az is, hogy a Szerződésben definiált EU-szociálpolitika lényegében munkaügyi kérdésekről szól, és csak szerény mértékben, indirekt módon érinti a tagországok jóléti rendszereit. A jóléti politika terén az EU támogató funkciót lát el a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartásával.

Ugyanakkor elmondható, hogy bár az EU-ban a szociális integráció lemaradva követi a gazdaságit, sokrétű területről van szó, amely tartalmazza a szakpolitikai koordinációt, a munkaügyi jogalkotás egy jelentős részét, valamint költségvetési eszközök munkaerőpiaci és szociális kohéziót segítő alkalmazását (mindenekelőtt az Európai Szociális Alap keretében).

A szociális dimenzió belül a munkaügy és a szociális védelem között új egyensúly jött létre 2010-től az Európa 2020 Stratégia meghirdetésével. Ez a program ugyanis tartalmazta – a hét közül egy kiemelt kezdeményezésként – a Szegénység elleni platformot, valamint a szegénység és kirekesztés csökkentésére irányuló konkrét célszámot (legalább 20 millió fő 2020-ig). Egyidejűleg a szociálpolitika explicit módon megjelent a Foglalkoztatási Iránymutatásban („Társadalmi befogadás, szegénység elleni küzdelem”).

Az Európa 2020 Stratégia meghirdetése óta az ún. Európai Szemeszter hangozsa össze a közösségi kormányzás gazdasági és szociális dimenzióit. Ez az uniós szintű, átfogó elemzés és a Nemzeti Reform Programok alapján, azok rendszeres vitái után a tagállamok számára történő ajánlások megfogalmazásával zárul. Az Európai Szemeszter keretében az Európai Bizottság ismétlődően felszólította a tagországokat, hogy hathatósabban lépjenek fel a pénzügyi és gazdasági válság szociális következményeinek enyhítéséért.

Az Európa 2020 Stratégia égisze alatt az EU-szintű koordináció fejlődését néhány fontos dokumentum fémjelzte. Ilyen volt a Nemzeti Roma Integrációs Stratégiák Európai Kerete (2011), valamint a Szociális Beruházási Csomag (2013). Utóbbi ajánlásokat fogalmazott meg a gyermekszegénység ellen; módszertani támogatást nyújtott a minimáljövdelem-rendszerek kidolgozásához és a hajléktalanság felszámolásához.

Hozzá kell tenni, a szociálpolitikai koordinációt segítő dokumentumok időben kissé lemaradva követték a foglalkoztatáspolitikai megújulását. Ott ugyanis

már hamarabb, 2012 áprilisában megszületett a Foglalkoztatási Csomag, valamint 2012 decemberében az ezt kiegészítő Ifjúsági Foglalkoztatási Csomag. Az utóbbi nyomán a munkaügyi miniszterek tanácsa februárban elfogadta az ifjúsági garancia programját, amellyel elérhető, hogy a 25 év alattiak körében megszűnjön a 4 hónapnál tovább tartó munkanélküliség. Erre a célra az Európai Tanács januárban 6 milliárd eurót elkülönített a 2014-20 közötti keretköltségvetésben.

Általában véve az ilyen stratégiai közlemények hatottak vagy a jogalkotás, vagy a költségvetés alakítására. Változott például az EU pénzügyi eszközei és a tagállami szociálpolitika közötti kapcsolat is. A 2014-20-as EU-költségvetés – sok vita után – előírta, hogy az Európai Szociális Alap legalább 20 százalékát kell társadalmi befogadás céljaira fordítani. Emellett megtartotta, sőt meg is erősítette a rászorulóknak élelemmel való ellátását segítő eszközt (FEAD) is.

A 2013 februárjában elfogadott Szociális Beruházási Csomag lökést adott a tagországok közös gondolkodásának és konkrét szociálpolitikai erőfeszítéseinek. Érvanyagot szolgáltatott abban a tekintetben, hogyan védjük meg a jövő szempontjából legfontosabb szociális kiadásokat a költségvetési konszolidáció időszakában. Egyértelművé tette, melyek a hajléktalanság elleni legjobb stratégiák az EU-ban. Utat mutatott arra nézve, hogyan segíthetnek a szociális vállalkozások, és miként lehet hatékonyan használni az uniós forrásokat szociálpolitikai célokra.

Az uniós dokumentumoktól idegen minden olyan megnyilvánulás, amely a társadalom peremére szorulókat bűnbaknak tekinti. Bár a gazdasági válság sok helyen a korábbinál nehezebb körülményeket teremtett, a munkahelyteremtés és a szociális integráció programját az iránymutatás szerint nem feladni kell, hanem új eszközöket kell keresni hozzá.

Válság idején a kormányoknak kevés eszköz áll a rendelkezésükre ahhoz, hogy közvetlenül orvosolják az egyre mélyülő egyenlőtlenségeket, de lehetőségük van arra – és egyúttal kötelességük is –, hogy az esélyegyenlőség érdekében fellépjenek. Az a fajta újraelosztás, amely a leszakadókat helyzetbe hozza és képessé teszi arra, hogy részt vegyenek a gazdasági és a társadalmi életben, nem más, mint *szociális beruházás*. Ennek előmozdítása rövid és hosszú távon egyaránt kedvezően hathat a foglalkoztatásra, a termelékenységre és a társadalmi kohézióra.

Ha a GDP meghatározott részét szociális beruházások céljára fordítjuk, ezzel számottevő társadalmi, illetve gazdasági kiadásokat tudunk megspórolni a jövőben. Példaként említhetők olyan intézkedések, amelyek ifjúsági garancia bevezetését, a szülők munkába állását is segítő minőségi gyermekgondozási szolgáltatások kialakítását, a betegségek és a gyermekszegénység megelőzését, valamint a színvonalas oktatást és az aktív időskort szolgálják.

A szociális beruházás olyan befektetés, mely a végeredményt tekintve szinte mindig megtérül, és amelyet az Európai Bizottság prioritásnak tekint. A szociális beruházásokra épülő modern jóléti államok építése egyszerre szolgálja az Európa 2020 stratégia két célkitűzését: a szegénység csökkentését és a foglalkoztatási ráta emelését.

Az európai országokat nem a szociális, hanem a gazdasági modelljük sodorta mély válságba. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a szociális modell változások nélkül üzemelhet tovább. A jóléti államok modernizációja szükséges lehet például demográfiai okokból, de segíthet a gazdaság hosszabb távú fellendítésében, növekedési potenciáljának erősítésében is.

Válság, szegénység, jövedelmi egyenlőtlenség az EU-ban és Magyarországon

Annak ellenére, hogy az Európai Unió az Európa 2020 Stratégia időszakában egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a szociális dimenzióra, az „inkluzív növekedés” fontosságára, az egyidejűleg zajló pénzügyi és gazdasági válság komoly károkat okozott és több országban visszavetette a korábban megvalósult fejlődést.

A gazdaság működése (fejlődése vagy válsága) mindig hatással van a szociálpolitika napirendjére. Behatárolhatja a kereteit, ugyanakkor feladatokat is ad a szociálpolitika számára. Ha rosszul működik a gazdaság, kevéssé eredményes a gazdaságpolitika, akkor a feladat több, a forrás viszont kevesebb lesz a szociálpolitika számára. Amikor tehát mérőszámokkal jellemezzük egy ország jóléti rendszerének teljesítményét, akkor az indikátorok rendszerint a szociálpolitika és a gazdaság együttes hatásáról adnak számot.

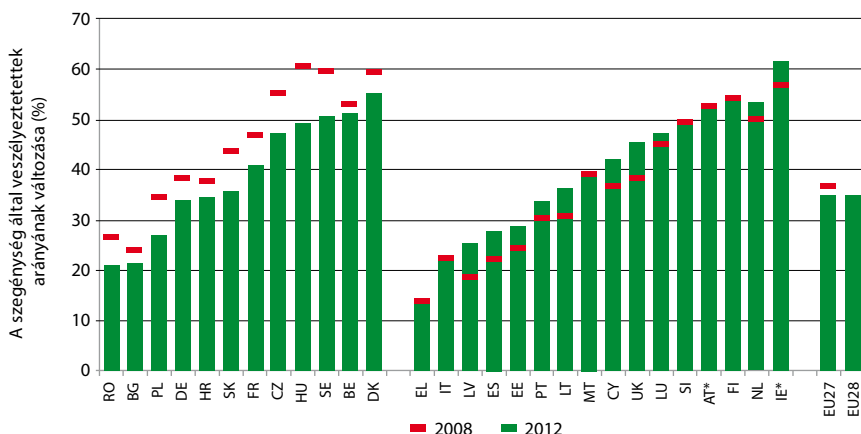
A jóléti rendszerek eredményességét jellemző három legfőbb indikátor (munkanélküliség, szegénység, egyenlőtlenség) tekintetében az alábbiakat lehet megállapítani.

E mutatók alapján a közelmúlt válságidőszakában az európai országok sokszínűséget, olykor egészen eltérő mintákat mutatnak, konkrétan az eurózónán belül pedig polarizáció figyelhető meg (1. ábra).

Ami a munkanélküliségi rátát illeti, a válság időszakában az EU tagországaik erőteljes polarizáció jellemezte. Mint minden gazdasági válság idején, az EU egészét tekintve 2008–14 között is megemelkedett a munkanélküliség szintje. Ez azonban messze nem egyenletesen történt, reflektálva az egyes országok, országcsoportok pénzügyi-gazdasági pozíciójára.

EU-szinten a munkanélküliség 2008 és 2013 között jelentősen emelkedett, rövid megszakítással (2010–11). Ugyanezen időszak alatt gyakorlatilag megszakítás nélkül emelkedett az ifjúsági munkanélküliség (ez a 25 éven aluli korosztály munkanélküli rátája). Legalább ilyen fontos azonban rávilágítani, hogy a munkanélküliség alakulása követte a pénzügyi-gazdasági polarizációt, vagyis lényegében stagnált az eurózóna magországáiban (ráadásul Németországban folyamatosan csökkent is), miközben az eurózóna peremországáiban rekordmagasságokba emelkedett. A két legsúlyosabb helyzetbe került országban: Spanyolországban és Görögországban a munkanélküli ráta 25 százalék fölött tetőzött, míg az ifjúsági munkanélküliség mindkét országban 50 százalék fölé emelkedett.

1. ábra: A szociális transzferek (a nyugdíj kivételével) hatása a munkaképes korú lakosság szegénységi kockázatának csökkentésére, 2008–2012

* Az adat 2011-re vonatkozik.

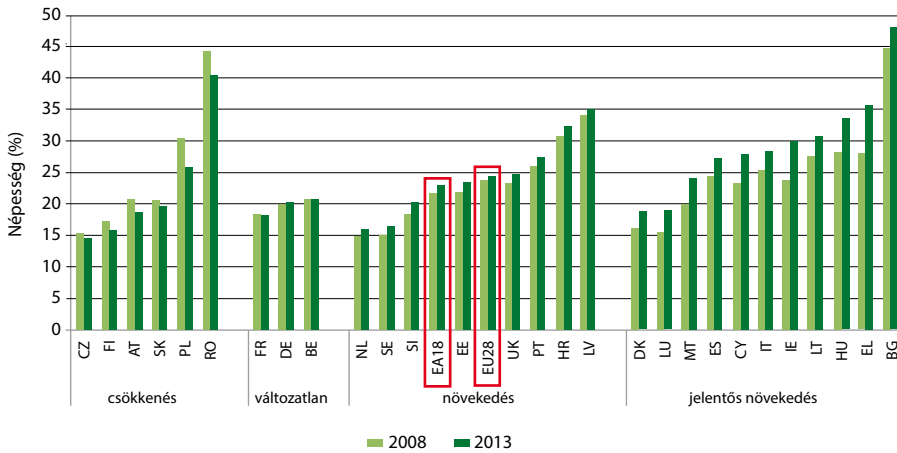
Forrás: Eurostat; EU-SILC (2012, adóév: 2011).

A munkanélküliségi rátákban bekövetkezett polarizáció azért is fontos fejlemény, mert a válságot megelőző évtizedet éppen hogy konvergencia jellemezte. A pénzügyi buborékok kipukkadása, a 2009-es „nagy recesszió”, majd a pénzügyi stabilizációs programok azonban egyértelműen a periféria országait sújtották. Ott ugyanis mélyebb és hosszabb volt a reálgazdaság válsága, a fiskális konszolidáció pedig mind a bérek, mind a szociális ellátások színvonalára negatív hatást gyakorolt.

A munkanélküliséghez hasonló aszimmetriák jellemzik a szegénység és társadalmi kirekesztés alakulását. Az eurózóna két legnagyobb gazdaságában: Németországban és Franciaországban (Belgiummal együtt) jobbra stagnált a szegénység és kirekesztés, míg néhány országban a válság ellenére csökkent is. Ebben a csoportban „keleti” és „nyugati” országok egyaránt megtalálhatók voltak (Ausztria, Románia, Csehország, Finnország). Ugyanakkor az eurózóna periferiáját – mindenekelőtt a dél-európai országokat –, a szegénység és a kirekesztés jelentős emelkedése jellemezte 2008–13 között (2. ábra).

Szemben a munkanélküliségi rátával, a szegénység alakulásában nagy szerepet játszik az egyes országok fiskális kapacitása, az „automatikus stabilizátorok”. E tekintetben a hosszú válság két szakasza élesen megkülönböztetendő. A válság első szakaszában (2008–10) az EU-tagállamok költségvetési stabilizátorai jól működtek, s a lakosság szabadon felhasználható jövedelme nem követte a gazdaság és a foglalkoztatás visszaesését. Ezzel szemben a második szakaszban (az eurózóna válsága 2011–13 között) a költségvetési mozgástér beszűkült, részben az új és szigorú fiskális szabályok miatt az automatikus stabilizátorok nem fejtették ki hatásukat, és a háztartási jövedelmek is hosszú időn át csökkentek. Annak ellenére tehát, hogy a 2011–13-as időszakban a gazdaság visszaesése nem volt olyan meredek, mint 2009-ben, a szociális helyzet átlagos romlása jelentősebb mértékű volt.

2. ábra: A szegénység és kirekesztés alakulása az EU-ban

Forrás: Eurostat, SILC

A jövedelmi egyenlőtlenség (GINI-index alapján) az EU tagországaiban jelentős különbségeket mutat; nehéz volna kimutatni egy egységes európai mintát. Egészen különböző országokban, egészen eltérő okoknál fogva lehet magas a jövedelemegyenlőtlenség (Nagy-Britannia és Lettország), vagy pedig viszonylag alacsony (Ausztria és Szlovákia). Görögország és Spanyolország kitűnik a tekintetben, hogy az egyenlőtlenség a legmagasabbak között volt már a válság előtt is, és tovább nőtt annak következtében (3. ábra).

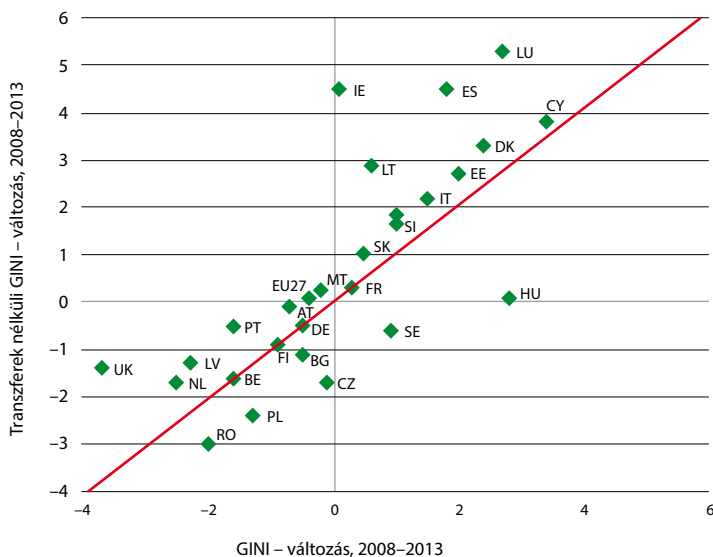
3. ábra: Az EU-tagországok felében nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek a válság éveiben

Forrás: Eurostat, SILC

Magyarország azon országok közé tartozik, amelyekben a válság idején (2008–13) a legnagyobb mértékben nőtt a GINI-indexszel kifejezhető jövedelmi egyenlőtlenség. Szemben az általános mintával, ennek fő oka nem a munkajövedelmek polarizációja, hanem a transzferek (adók és juttatások) szerkezetében bekövetkezett változások. E tekintetben Magyarország kilóg a sorból; egyedül Svédország esetében volt megfigyelhető hasonló jelenség (bár kisebb mértékben), ugyanakkor Svédországról elmondható, hogy a transzferek kismértékű regreszív reformja nem vezet a szegénység hasonló mértékű növekedéséhez, az anyagi priváció jóval alacsonyabb foka miatt (4. ábra).

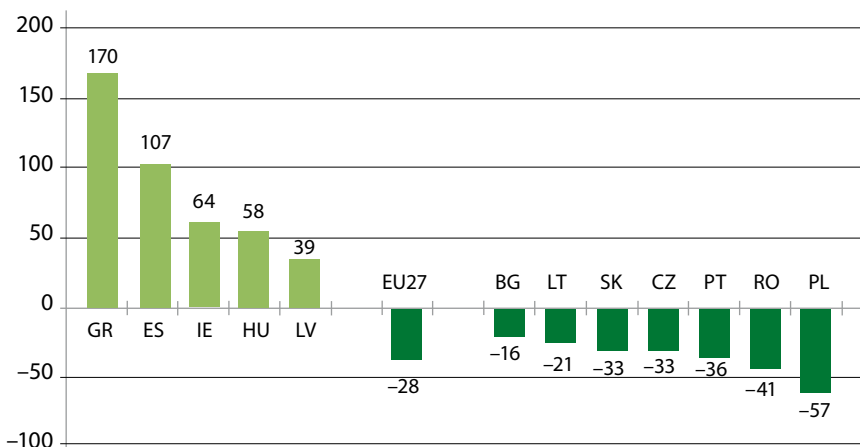
4. ábra: Az egyenlőtlenségek inkább az elsődleges (transzferek nélküli) jövedelmek miatt nőnek

Forrás: ESTAT, EU-SILC

Részen kvalitatív, részben pedig kvantitatív megfontolások alapján mondhatjuk: Magyarország 2010-től a szociálpolitikában is elkanyarodott az európai főáramtól. Ami számokkal kimutatható: hazánk eltérni látszik attól az általános modelltől, hogy a munkajövedelmek polarizációjával szemben az állami újraelosztás kompenzálni, nivellálni próbál, és ezt – súlyos válságidőszakokat leszámítva – sikeresen folytatni tudja. Minőségi jellemzőket tekintve pedig azt láttuk, hogy a jóléti politikát számos olyan megoldás „gazdagítja”, amely máshol nem fordul elő. Az elvándorlás hirtelen megemelkedő trendje alapján Magyarország a válság által leginkább sújtott, kemény pénzügyi megszorításokat átélt országokkal került egy kategóriába (5. ábra).

5. ábra: A válság hatása a migrációra (származási országok szerint)

EU-n belüli népességmozgás (gazdaságilag aktívak) a legutóbbi időszakban (< 2 év) származási ország szerint 2011-2012-ben, a válság előtti (2007-2008) évekkel összehasonlítva.

Forrás: Eurostat, LFS és az Európai Bizottság számításai.

Nem kétséges: a rendszerváltás (piacgazdaságra való áttérés) Magyarországon is jelentős társadalmi egyenlőtlenségekhez vezetett; ennek ellensúlyozására a szociálpolitikának viszonylag kevés eszköze volt. Az Európai Unió viszonylag mérsékelt hatást gyakorolt a hazai folyamatokra; a közös iránymutatások ellenére minden tagállam, így Magyarország is önálló utat járhatott. Az EU-tagság új kereteket ad ugyan a gazdaság konszolidált fejlődéséhez, viszont a hazai politikából kiveszett a 90-es években még fontosnak tartott elgondolás, hogy ti. *szociális* piacgazdaság működtetésére volna szükség.

A megváltozott gazdaságfilozófia és a kifordított szociálpolitika következtében kialakuló hátrányos társadalmi helyzetek pedig koncentrálnak (területi értelemben; romák diszkriminációján keresztül stb.), egyre nehezebben kezelhetővé válnak. Mindezek miatt szükség volna az általános gazdasági-társadalmi fejlődési modell újragondolására, komplex fejlesztési és integrációs programok kidolgozására és megvalósítására.

Csökkenő szegénység, alacsony mobilitás

Bár a jóléti rendszer helyzete hazánkban sok tekintetben aggályos, a statisztika a legutóbbi időszakban pozitív változásokat rögzített a szegénység és a kirekesztés alakulásában. Hogy ez az ellentmondás érthető legyen, fel kell tárni az uniós módszertan néhány fontos részletét.

Az Európai Unió a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelmet a tíz évre előrettekintő Európa 2020 stratégia egyik fő céljává emelte. Az Európai Bizottság javaslata alapján 2010-ben a tagországok vezetői megállapodtak, hogy

2020-ig legalább 20 millió embert emelnek ki a szegénységből és társadalmi kirekesztettségéből. Ennek nyomán Magyarország is hosszú távú tervet dolgozott ki, és a változásokat az egységes uniós indikátorok segítségével méri.

Az Eurostat adatai szerint 2016-ban Magyarországon a szegénység kockázatával és a társadalmi kirekesztődés veszélyével érintett emberek száma 2,54 millió volt, vagyis a társadalom 26,3 százaléka. Ez a szám, bár nagyon magas, alacsonyabb a 2008-ban mért 2,79 milliónál. A köztes időszakban a szegénység és kirekesztés 2013-ban érte el a csúcspontját, amikor is 3,4 millió fő tartozott ebbe a kategóriába. Az Eurostat szerint 2014-ben 3,1 millió ember, 2015-ben pedig 2,7 millió volt szegény vagy kirekesztett. (A meredek csökkenést kismértékben a népességfogyás is „segítette”.)

Magyarország tehát a 2015-ös adatok – amelyek az összes uniós országra elérhetők – alapján nem is áll nagyon rosszul, hiszen az EU-ban az emberek 23,7 százaléka számított szegénynek, de például Olaszországban 28,7 százalék volt ez az arány. A magyar életkörülmények tükrében meglepőnek minősíthető számra megvan a magyarázat. Ez az indikátor ugyanis három különböző szegénységi mutatóból áll össze.

Az Európa 2020 Stratégia indításakor az EU tisztségviselői meg kellett, hogy állapítsák: a szegénység mérése nem egyszerű feladat. Olyan célszámot kellett elfogadni a szegénység csökkentésére, amely egyszerre képes a nemzeti különbségeket és az összeurópai perspektívát megjeleníteni. Az uniós szintű céloknak útmutatóul kellett szolgálniuk az egyes tagállamok számára – irányt mutatva, ugyanakkor lehetővé téve, hogy a tagállamok saját helyzetükhöz alkalmazkodva és saját elképzeléseik szerint, de a közös európai cél elérése érdekében dolgozzanak.

Mindennek következtében az Európa 2020 stratégia háromféle szegénységi mutatóval dolgozik. Az egyik pénzügyi-statisztikai: a lakosság hány százaléka él az adott országon belüli medián jövedelem 60 százaléka alatti pénzből. Ezt a mérőszámot használta az EU a legrégebb óta a szegénység mértékének meghatározására, és ehhez hasonlóan alkalmaz az OECD is.

A medián jövedelmet tekintve természetesen rendkívül nagy különbségek vannak a tagállamok között. A mutató tehát azt méri, hogy az adott országon belül, az átlaghoz képest (a jövedelmét tekintve) szegény-e valaki. Ez a jelzőszám európai szinten 17-18 százalék körül van, vagyis az EU-ban ma több mint 80 millióan élnek szegénységben. Ebből 20 millió gyermek.

Mivel azonban a jövedelmek tagországokként is eltérőek, ez a mutató önmagában nem biztos, hogy kifejezi a tényleges élethelyzetet. Ezért használunk egy másik szegénységi mutatót is: a munkanélküli háztartások arányát, vagyis az olyan háztartásokét, amelyekben egyetlen kereső családtag sem található, senkinek sincs stabil munkajövedelme, s ezért teljes mértékben állami vagy egyéb szociális támogatásra szorulnak. (Egészen pontosan: azokról van szó, akik olyan háztartásban élnek, ahol a 18 és 59 év közötti személyek az előző évben a lehetséges munkaidejük kevesebb, mint 20 százalékát töltötték munkával.)

Szerepel továbbá egy harmadik mutató is, az anyagi depriváció, amely összesen kilenc materiális mutató, azaz például az alapvető háztartási cikkek hiánya alapján határozza meg a nélkülözők arányát (azokat számoljuk meg, akik meghatározott kilenc fogyasztási tétel közül legalább négyről anyagi okból lemondani kényszerülnek). Önmagában a jövedelem természetesen nem perdöntő, hiszen sok múlik a szociális szolgáltatások és infrastruktúra színvonalán, a családok számára rendelkezésre álló juttatásokon. Ha az anyagi deprivációt nézzük, ha ezt vesszük a meghatározó szegénységi mutatónak, akkor Romániában a legmagasabb a szegények aránya.

Az uniós statisztikai hivatal 2012. decemberi adatai szerint 2011-ben az uniós teljes lakosságának már közel egynegyedét fenyegette az elszegényedés, ha azt nézzük, hogy a három mutató közül legalább egy vonatkozik-e valakire. Amikor pedig a tagországoknak saját célokat és programokat kellett megfogalmazniuk, maguk dönthettek arról, hogy a komplex mutató mely tényezőjének milyen súlyt adnak stratégiájukban. Mivel Magyarországon ebben az időszakban a kormányzat több százezeres szintre futtatta fel a közfoglalkoztatást, és az ebben résztvevőket a statisztika a foglalkoztatottak közé sorolta, az „alacsony munkaintenzitással” jellemezhető háztartások aránya jelentősen csökkent. (Tavaly az emberek 8,2 százaléka élt alacsony munkaintenzitású háztartásban, 2013-ban ez a szám még 13,6 százalék volt.)

Eközben a gazdasági fejlődés és felzárkózás folyamata, valamint a válságból való kilábalás évről évre csökkenti azok számát, akik súlyos anyagi deprivációval jellemezhetők. Magyarországon az emberek 16,2 százaléka él a súlyos anyagi deprivációval jellemezhető háztartásban, holott egy évvel korábban még 19,4 volt ez az arány, 2013-ban pedig 27,8. A mosógép, a televízió és a telefon nem súlyos kiadások, de a hiteltörlesztés pár éve még komoly gondot jelentett sok magyar családnak, azóta valamelyest változott a helyzet.

Össességében tehát a szegénység és kirekesztés által fenyegetettek száma még akkor is csökkenhet, ha a jövedelmi egyenlőtlenség nagyarányú, vagy akár növekvő egy adott országban. Bár a magyarok érezhetően többet tudnak költeni, mint korábban, az is tény, hogy a bázisként használt elképesztően alacsony 123 ezres jövedelem, a közfoglalkoztatás és a hitelek kiváltása sokban járult hozzá ahhoz, hogy hazánk helyezése ebben a fontos szegénységi mutatóban javuljon.

A szegénység és kirekesztés által fenyegetettek számának csökkenése fontos és pozitív fejlemény, amihez viszont két megjegyzést kell fűzni. Egyrészt, a gazdasági teljesítőképesség alapján azt mondhatjuk, hogy a szociális mutatók jobbak is lehetnének már. Másrészt a társadalmi folyamatok és viszonyok az EU szintetikus szegénységmutatóján túl más szempontok alapján is vizsgálhatók, ami árnyalhatja a képet, és további anomáliákra világíthat rá. Ezért is figyelemre méltó számunkra a „*Társadalmi mobilitás az EU-ban*” című tanulmány (Ludwinek et.al. 2017), amelynek elkészítésekor a dublini Eurofound kutatói azt nézték, hogy az egyes EU-tagállamokban mekkora az esély arra, hogy az ember magasabb társa-

dalmi státuszba lépjen át, illetve hogy mennyire számíthat jobb munkahelyre, mint amilyen a szüleinek volt.

Magyarország ebben az összehasonlításban a legutolsó helyen szerepel, még az utolsóelőtti Bulgáriától is jócskán lemaradva. Ráadásul hazánk szerepel az utolsó helyen mindkét nem esetében (a férfiak közül kevesebb, mint 10 százalék tudott előbbre lépni; a nőknél ez az arány közel a férfiaké duplája volt, de így is az unió legrosszabbja).

A közép-európai régió egészét tekintve azt látjuk, hogy Szlovákia szintén az utolsók között van, míg Csehország az európai középmezőnyben található, miközben Lengyelország a harmadik legjobb helyen áll. Az EU három legmobilabb társadalma a ciprusi, a görög és a lengyel. Ez Lengyelország esetében nem meglepő, mivel az elmúlt években az EU egyik legjobb gazdasági teljesítményét mutatta fel. Görögország mutatói furcsábbak, hiszen ez idő alatt a GDP jelentősen zsugorodott, és a szegénység és kirekesztés pedig jelentősen nőtt.

Következtetések

Magyarországon az elmúlt negyedszázad során a szociálpolitika fejlődését többnyire olyan doktrínák határozták meg, amelyek a jóléti modell tekintetében inkább a leépülés (kevesebb forrás, szerényebb állami feladatkör, szűkebb jogsultság) felé mutattak, és nem a megerősítést vagy korszerűsítést ösztönözték.

A rendszerváltás (piacgazdaságra való áttérés) makrogazdasági folyamatai jelentős társadalmi egyenlőtlenségekhez vezettek; ennek ellensúlyozására azonban a szociálpolitikának viszonylag kevés eszköze van. A hátrányos társadalmi helyzetek pedig koncentrálnak (területi értelemben; romák diszkriminációján keresztül stb.), az ilyen esetekben pedig a szociálpolitikának be kell ágyazódnia komplex fejlesztési és integrációs programokba.

Bár az EU-tagság 2004-től fogva igen fontos pillére a hazai beruházásoknak, a szociális kérdésekben az Európai Unió intézményei viszonylag mérsékelt hatást gyakoroltak a hazai folyamatokra. Ennek fő oka, hogy ezen a területen az EU inkább koordinációt végez, ajánlásokat tesz és támogatásokat nyújt, de nem veszi át a kompetenciákat a tagországoktól; a nemzeti felelősség megmarad. Mindazonáltal kimutatható, hogy Magyarország 2010-től a szociálpolitikában is elkarnyarodott az európai főáramtól. A hazai jóléti rendszer „európaizálása” lehetőség és egyben feladatnak is tekinthető.

Irodalom

- Anderson, Karen M. (2015) *Social Policy in the European Union*, London: Palgrave Macmillan
- Andor László (2013) *Erősödő Európa*, Budapest: Kossuth Kiadó
- Boros Ilona (2016) Aki szegény, az annyit is ér! In: „A TASZ jelenti” *A Társaság a Szabadságjogokért blogja*. http://ataszjelenti.blog.hu/2016/12/20/aki_szegeny_az_annyit_is_er#more12062825
- Darvas Zsolt (2017) Why is it so hard to reach the EU's 'poverty' target? *Bruegel website* <http://bruegel.org/2017/01/why-is-it-so-hard-to-reach-the-eus-poverty-target/>
- Európai Bizottság (2014) *Employment and Social Developments in Europe 2013*, Catalog N. : KE-BD-13-001-EN-C
- Ferge Zsuzsa (2002) Az EU és a kirekesztés, *Esély* vol.13. 6. sz.
- Hantrais, Linda (2007) *Social Policy in the European Union*, Third Edition, London: Palgrave Macmillan
- Hemerijck, Anton (2013) *Changing Welfare States*, Oxford: Oxford University Press
- Krémer Balázs (2009) *Bevezetés a szociálpolitikába*, Budapest: Napvilág Kiadó
- Kornai János (1996) *Vergődés és remény*, Budapest: KJK
- Lechevalier, Arnaud – Jan Wielgohs eds. (2015) *Social Europe: A Dead End: What the eurozone crisis is doing to Europe's social dimension*, Copenhagen: Djøf Publishing
- Ludwinek, Anna et al. (2017) *Social mobility in the EU*, Dublin: Eurofound
- Scharle Ágota – Szikra Dorottya (2015) Recent changes moving Hungary away from the European Social Model, In: Vaughan-Whitehead, Daniel ed. *The European Social Model in Crisis. Is Europe Losing its Soul?* Edward Elgar Publisher, Cheltenham. Chapter 6, 289-339.
- Szász Péter (2017) Meghökkenő magyar szegénységi adat érkezett, In: *Napi.hu* január 26. http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/meghokkento_magyar_szegenysegi_adat_erkezett.628601.html
- Urbé, Robert ed. (2013) *The Future of the Welfare State: A comparative study in EU-countries*, Freiburg: Lambertus
- Vaughan-Whitehead, Daniel ed. (2015) *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar

GYŐRI PÉTER

HAJLÉKTALANSÁG – ROMÁK – GYERMEKSZEGÉNYSÉG

Az 1999 óta minden évben lebonyolított „Február Harmadika” országos hajléktalan adatfelvétel nem csak arra világít rá, hogy Magyarországon folyamatosan nő a „cigányok” részaránya a hajléktalanok körében, hanem arra is, hogy ez együtt jár a hajléktalan népesség belső átrétegződésével, a hátrányok további összekapcsolódásával. A magyarországi cigányság etnikai, iskolai, munkaerőpiaci kirekesztettsége immár a hazai hajléktalanság lényeges összetevőjévé vált. Ezzel párhuzamosan a kutatás arra is rámutat, hogy a népesség egészéhez képest a hajléktalanok körében jóval magasabb a sokgyerekesek, illetve a sokgyerekes családból származók aránya, e családok esetében jelentősen nagyobb a (lakhatási) krízisek előfordulásának a kockázata és ezzel együtt jár, hogy e családok körében immár generációkon keresztül öröklődik a hajléktalan léthelyzet.

E két tendencia erősíti is, de egyben ki is egészíti egymást: a hazai hajléktalanság számottevő eredőjévé vált mind a cigányság, mind általában a sokgyerekes családok egy részének pauperizálódása, iskolai és munkaerőpiaci kirekesztettsége.

A hajléktalanság és a romák

Előzmények

Szertefoszlott az a mítosz, hogy a cigány közösségek megtartó ereje oly sajátos és erős, mely képes megakadályozni a hajléktalanná válást. Nem képes.

A cigányság 1990 előtti egzisztenciális helyzetéből kiindulva (szegénység, nagyon rossz lakáskörülmények, alacsony iskolázottság, képzettség és foglalkoztatottság) minden adottnak látszott, hogy a tömegesen és látható módon megjelenő földönfutók, hajlék nélküliek körében nagy számban (arányban) jelenjenek meg cigány származású emberek. A strukturális okok mellett számos intézményi ok is ezt támasztotta volna alá. A népességen belüli arányukat tekintve markánsan felül voltak reprezentálva az állami gondozásban lévő fiatalok között, ahonnan folyamatosan érkeztek a fiatal felnőttek a hajléktalan létbe. Ugyanez volt a helyzet azokban a büntetés-végrehajtó intézetekben is, ahonnan több ezren kerültek ki egyik napról a másikra a rendszerváltáskori amnesztiával. De többször ennyi fel-

nőtt cigány embert érintett a munkásszállók rendszerváltáskori bezárása, s ezzel egyidejűleg – illetve később gyorsuló ütemben – az alacsony képzettséget igénylő munkahelyek, munkalehetőségek tömeges megszűnése.

A rendszerváltás megrázkódtatásai a magyarországi cigányságot az egyik legsérülékenyebb csoportként érték. Ennek ellenére a szakértők egyöntetűen úgy látják, hogy a 90-es években a tömegesen megjelenő fedél nélküliek, hajléktalanok körében csak elvétve találkoztak cigány emberrel. Akkori kutatások, adatforrások hiányában legfeljebb találgathatjuk, hogy vajon az abban az időben még működő cigány közösségeknek volt-e annyi erőforrásuk, rutinjuk a szegény életforma menedzselésére, amivel e közösségek, nagycsaládok még képesek voltak befogadni, visszafogadni a munkahelyekről, intézményekből visszatorlódtott fiaikat, lányait. Esetleg ekkor még a lokális és alacsony képzettségű emberekre építő munkaerőpiac, az elszaporodó kicsi, családi „vállalkozások”, vagy a még valamennyire működő társadalmi transzferek hálóját együttesen tartotta meg a szegénységben a cigányok tömegeit úgy, hogy nem kellett a kiszakadás, menekülés, a földön futóvá válás útjára lépniük.

Azonban a 90-es évek elmúltával a helyzet (szó szerint) látványosan megváltozott. Egyre láthatóbb módon jelentek meg a hajléktalan népesség körében a roma emberek. Először a hagyományos kubikos, építőipari „bandák” tűntek fel a bandavezérek vezetésével, hogy az idénymunkák, nagyobb építkezések idejére olcsó munkásszállóként igénybe vegyék a hajléktalanellátás szállásait. Majd jöttek már egyedül és rokonsági láncolatokban a nők és férfiak, pontosan azokról a településekről, ahol addigra már megszűnt az elsődleges, a másodlagos, vagy akár a harmadlagos (szürke, fekete) munkaerőpiac is, jöttek az éhezés elől, a korábbinál is romosabb, fűtetlen putrikból, „házakból” – a fűtést, meleg vizet, s némi túlélési lehetőséget nyújtó kőházakba: a hajléktalanszállásokra. A szétszakadást elkerülendő számosan városszéli kalyibákban húzták meg magukat, vagy ilyeneket tákoltak össze gazdátlan, elhagyatott nagyvárosi területeken. (Közrejátszott ebben a folyamatban az is, hogy mindazon nem kevesek előtt, akik korábban ún. önkényes lakásfoglalóként hányódtak a tanácsi/önkormányzati lakások, szükség-lakások világában, vagy éppen ilyen lakásokban zsúfolódtak össze, ezek a menekülési utak szinte teljesen lezárultak – a lakások privatizációja következtében.)

Mire észbe kaptunk, s az 1999 óta minden év február 3-án lebonyolított hajléktalan adatfelvételben először megkérdeztük az embereket, hogy „*Mondták-e már Önre, hogy cigány?*”, addigra (2004-re) a hajléktalanok **19 százalék**a már azt válaszolta erre a kérdésünkre, hogy igen.

Ki a cigány?

Amikor 2004-ben először kérdeztünk rá éves hajléktalan adatfelvételünk során arra, hogy „*Mondták-e már Önre, hogy cigány?*”, a kapott adatokat átadtuk a Kemény-iskola kiváló kutatójának, Lengyel Gabriellának szakszerű elemzésre. Elemzésében ő „*cigánynak vélt hajléktalanokról*” beszél (Lengyel 2005). Mi

ezt a pontosnak, ámbár bonyolultnak tűnő szófordulatot elhagyjuk. Elhagyjuk azért is, mert pontosabbnak tartanánk úgy fogalmazni, hogy „*cigánynak mondott hajléktalanok*”, azonban – azon túl, hogy ennek a szófordulatnak a folyamatos használata igencsak nehézkes lenne –, nem is kívánunk (tudunk) belemenni abba a vitába, hogy most akkor cigány-e az illető (milyen értelemben is?), avagy „csupán” mondják rá.¹ Éppen a Kemény-féle megközelítést erősen kritizáló Ladányi–Szelényi szerzőpáros egy fontos gondolata erősít meg bennünket ebben a döntésben, akik szerint „*Igaz ugyan, hogy az etnikai minősítés ennyire hátrányos társadalmi helyzetű és előítéletesen kezelt társadalmi csoport esetében „önmagát beteljesítő proféciaaként” működik, tehát akit környezete cigánynak tart, azt cigánynak is fogja kezelni, illetve, akit nem tartanak cigánynak, azt nem is kezelik annak, de az adatok és a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ez a minősítés a szituációtól függően elég gyakran változik. Ráadásul az, hogy ki tartja magát romának, és hogy kit minősít a környező társadalom annak, időről-időre erőteljesen változhat a konkrét társadalmi helyzet függvényében is.*” (Ladányi–Szelényi 1997: 6)

Az írásunkban később még hivatkozott Kemény-tanulmány úgy fogalmaz, hogy „*a 2003. évi felmérésben csak 1 százalékos reprezentatív minta kiválasztására volt módunk. ... a 2001. évi népszámlálás cigány nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adataiból indultunk ki*” (Kemény–Janky 2003: 58), majd ugyanennek a kutatásnak egy másik verziójában a szerzőpáros úgy fogalmaz, hogy „*a két korábbi felmérésben és a 2003-asban is a környezet „cigánynak mondta a cigányokat”, és ők maguk is cigánynak tartották magukat.*” (Kemény–Janky 2007: 2) Azonban a szerzők azt is megállapítják, s erős adatokkal alá is támasztják, hogy ettől merőben eltér, sokkal szűkebb azok köre, akik nemzetiségi, etnikai hovatartozásukat is így határozzák meg, különösen így van ez a népszámlálások esetében.²

Az általunk szintén később még hivatkozott 2011. évi népszámlálás a nemzetiségi hovatartozást négy kérdés alapján próbálja megközelíteni³ és „*a négy,*

¹ Korábban is azt a megoldást választottuk, s most is így járunk el, hogy azokat, akik a „*Mondták-e már Önre, hogy cigány?*” kérdésre igennel válaszoltak, „cigány”-ként említjük, az időzőjellel kifejezve ezt a tényt.

² „*Eltolódásokat tapasztalunk a nemzetiségi hovatartozás tekintetében is. Le kell szögeznünk, hogy az a cigány ember, aki cigánynak tartja magát a hétköznapiakon, népszámlálás idején nem feltétlenül vallja magát cigány nemzetiségűnek. Igen sok ember van, aki magát cigánynak és magyarnak vagy magyarnak és cigánynak vallja, nemzetiségi hovatartozását illetően azonban nem cigánynak, hanem magyarnak vagy magyar cigánynak.*”

A 2003-as felmérésben is kérdeztük a nemzetiséget. A mintában szereplő 5408 személyből 37,8 százalék volt magyar, 29,8 százalék magyar cigány, 26,8 százalék cigány, 4,5 százalék beás és egy százalék egyéb nemzetiségű.

A nemzetiségi adatokat tartalmazó népszámlálási kötet megjelenése óta sokan írták le azt a mondatot, hogy 600 ezer magyarországi cigányból csak 190 ezer ember vallotta magát cigánynak. A felmérések adatai azonban mutatják, hogy a magyar anyanyelvű cigányoknak 1993-ban 60,2 százaléka, 2003-ban 38,6 százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta ugyan magát, de elismerte cigány származását és vállalta cigányságát. Nem is tehetett mást, mert a környezet szigorúan számon tartja ezt.” (Kemény–Janky 2007: 3)

³ Az erre vonatkozó (34–37-es) kérdések: (34.) *Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?*, (35.) *Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?*, (36.) *Mi az Ön anyanyelve?*, (37.) *Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?*

nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés válaszainak együttes vizsgálatából úgy állapítottuk meg a válaszadó nemzetiséghez tartozását, hogy adott nemzetiséghez tartozónak tekintjük azt a személyt, aki a négy kérdésből legalább egyre az adott nemzetiséget jelölte meg.” (KSH 2011: 15) Azonban még ezzel a módszerrel is nagyságrendileg kisebb populációt mér, mint a szakértők. Persze az is igaz, szerintem, hogy egyszerűen mást mér.⁴

Ha tovább szeretnénk bonyolítani e kérdést, akkor ideidézhetnénk Illyés Gyulát: „Az a magyar, aki magyarnak vallja magát”, vagy említhetnénk, hogy mi is minden évben megkérdezzük (éppen a vallott identitás miatt is), hogy „Ön hajléktalannak tartja-e magát?” (mely persze az identitás mellett egy státusz, állapot is egyben), s mégsem csak azokról írjuk folyamatosan, hogy hajléktalanok, akik annak is tartják önmagukat (a kérdezettek $\frac{3}{4}$ része), hanem mindazokról, akik közterületen élnek, vagy hajléktalanszállókban laknak. Bonyolítás helyett azonban inkább azt a gondolatmenetet tartjuk a magunk számára is megfontolandónak, mely szerint az intoleráns többség sokszor azokat stigmatizálja ilyen-olyan kifejezéssel, akiket saját közösségén kívül akar rekeszteni, s azok esetében oldja fel a megkülönböztető stigma bélyegét, akik már elégségesen hasonultak hozzá, akiket már magához enged. S túl a tényeken ez a mechanizmus akkor is működik, amikor valakire azt mondják, hogy cigány, vagy hajléktalan, vagy csavargó, vagy munkakerülő és a sort folytathatnánk.⁵

A „cigány” hajléktalanok részarányának növekedése és ennek következményei

Már 2004-ben az első mérés is meglepően magas (19%-os) „cigány”-részarányt mutatott a hajléktalan emberek körében, jóval magasabbat, mint a teljes népességben belüli arányuk. Ezért ezt követően majdnem minden évben feltettük ugyanezt a kérdést az éppen hajléktalan helyzetben lévő embereknek (2007-ben és 2009-ben nem), s azt kellett tapasztalnunk, hogy a magyarországi hajléktalan népesség körében a „cigányok” aránya – némi hullámzásokkal ugyan, de – egyre csak növekszik. 2016-ra már a hajléktalanok közel egyharmada „cigány”, vagy mondták már rájuk, hogy cigány. A nők körében a cigánynak mondott hajlék-

⁴ 2001-ben a KSH még némileg másként próbálta mérni ugyanezt. (KSH 2001)

⁵ „Ennek a »szimbolikus különbségtételnek«, illetve a »klasszifikációs küzdelemnek« egyik módja az, hogy a marginálisan integrálódó csoport »normális« integrációra képessé vált tagját a többségi társadalom többé nem tekinti a marginális kisebbség tagjának, illetve hogy a »normálisan integrált« társadalomból ilyen vagy olyan okok miatt tartósan kihullókat a többségi társadalom gyakran szimbolikusán is megkülönbözteti, ezzel is a »marginális társadalomban« való integrálódásra kényszerítve őket. Ily módon jön létre az a »cigány életforma« történetét végigkísérő folyamat, amelynek során a »szimbolikus befogadás, illetve különbségtétel« az – egyébként szintén szimbolikusán kijelölt – etnikai határok átlépését eredményezi. Tehát az, amit »cigány életmódnak« szoktak nevezni, sem állandó, sem csak a cigányokra jellemző életmódnak nem tekinthető. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az »ősinek« és »génekben bordozottnak« tekintett életmód nemcsak állandóan változik, hanem maga is a »nem cigánynak« tekintett életmódokkal való interakcióban termelődik újra, illetve alakul át.” (Ladányi–Szelényi 1997: 6)

talánok aránya mindvégig mintegy 5 százalékponttal magasabb, mint a férfiak körében.⁶

Miután több év során azt tapasztaltuk, hogy nem valamiféle véletlen válaszadói jelenségről lehet szó, ezért a „biztonság kedvéért”⁷ 2011-ben és 2012-ben azt is megkérdeztük, hogy „*Őn cigánynak tartja-e magát?*”. Persze tudnunk kell, hogy ez a kérdés egészen mást mér! Nem megismételve a fentebb már említett meghatározásbeli eltéréseket, azt találtuk, hogy a kétféle kérdésre adott válaszok **nagyon szoros, szignifikáns összefüggést mutattak mindkét évben**. Még a jóval szigorúbb és szűkebb cigány „identitásra” történt kérdezés esetében is azt találjuk, hogy a hajléktalanok körében a **cigány emberek részaránya többszöröse – közelebről ötszöröse(!) – a teljes népességen belüli arányuknak**. (Bernát 2014: 247–250).

Korábban már több tanulmányban foglalkoztunk a „cigány” és „nem-cigány” hajléktalanok különböző dimenziók mentén történő összehasonlításával.⁸ Ennek során – többek között – megállapítottuk, hogy a „cigány” hajléktalanok relatíve fiatalabbak, viszont sokkal iskolázatlanabbak a „nem-cigány” hajléktalanoknál, hátrányosabb helyzetből jönnek, s pillanatnyi megélhetésük – még ezen igen nyomorúságos körön belül is – elmarad a többi hajléktalan ember megélhetésétől. Külön felhívtuk a figyelmet arra, hogy a fiatal „cigány” nők iskolázottsága, foglalkoztatási és egyéb viszonyai mennyire eltérnek negatív irányba a teljes hajléktalan népességen belül.

A 2016. évi országos hajléktalan adatfelvételtől is azt látjuk, hogy a „cigány” és „nem-cigány” hajléktalanok között van néhány olyan megkülönböztető tényező, mely továbbra is komoly figyelmet érdemel. A „cigány” hajléktalanok közül többen érkeztek közvetlenül állami gondozásból, börtönből a hajléktalanságba (17%), mint „nem-cigány” társaik (7%), lényegesen többen élnek közülük kéregetésből, koldulásból, gyűjtögetésből, kukázásból (39%), pedig ez sajnos a „nem-cigány” hajléktalanok körében sem ritka ma már (24%), viszont jóval kevesebben élnek nyugdíjból (5%), mint a „nem-cigány” hajléktalanok (13%), munkavállalásuk akadályaként némileg gyakrabban említik az alkoholt, idegállapotukat, külső megjelenésüket, vagy éppen a szakma hiányát, s jóval ritkábban említik, hogy már öregek lennének a munkához.⁹

A korábbi évekhez hasonlóan megállapíthatjuk, hogy a „cigány” hajléktalanok **iskolai végzettsége lényegesen alacsonyabb a „nem-cigány” hajléktalanokénál, körükben egészen kiemelkedő a 8 általánost sem elvégzettek aránya (19%), s a legfeljebb 8 osztállyal rendelkezők aránya is (66%)**. Az a tény, hogy a „cigány”

⁶ Tanulmányunk táblázatokkal kibővített változata az „Orthontalanul... Tégy az emberért!” kiadványsorozatban lesz olvasható.

⁷ A 2011. évi népszámlálással való majdani összehasonlíthatóság is indokolta, hogy feltegyük ezt az érzékeny, hangsúlyozottan átugorható kérdést.

⁸ Az „Orthontalanul... Tégy az emberért!” (Budapest, BMSZKI – Menhely Alapítvány) kötetekben közreadott elemzéseink közül itt kettőt említenénk (Győri 2008; 2013).

⁹ Utóbbi persze a demográfiai összetételből adódik, melyre még visszatérünk.

hajléktalanok kétharmadának 2016-ban is legfeljebb 8 osztálya van, a szisztematikus kirekesztettség és kirekesztés olyan mutatója, mely önmagában is nagyon sokat elmond a mai magyar társadalomról, és annak társadalompolitikájáról. Ez természetesen meghatározza e csoport jelenét és jövőjét, ahogy az egész magyar társadalomét is.

A 2011. évi népszámlálásból rendelkezésünkre áll a teljes népesség és azon belül a roma népesség¹⁰ iskolai végzettség szerinti összetétele, melyből persze rögtön látható, hogy országosan a romák 81 százaléka(!) **nem rendelkezik 8 általánosnál magasabb végzettséggel**, miközben a felnőtt lakosság felének már legalább érettségije van! (Itt most nem ismételjük meg az előző mondatot.¹¹) A népszámlálás és az azonos évben lebonyolított országos hajléktalan adatfelvételünk adatait összehasonlítva¹², első ránézésre azt kell mondanunk, hogy a hajléktalan roma népesség iskolai végzettsége még kicsit jobb képet is mutat, mint a teljes roma népességé.¹³ Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a nem-roma hajléktalanok iskolai végzettsége elmarad a nem-roma teljes népesség iskolai végzettségétől, harmadannyian rendelkeznek legalább érettségivel (17 százalékkal, szemben a teljes népességbeli 47 százalékkal), s kétszer annyian csupán egyéb középfokú végzettséget szereztek (43 százalékkal, szemben a teljes népességbeli 21 százalékkal). **Vagyis a roma hajléktalanok ugyan rendkívül alacsonyan iskoláztak, de nem iskolázatlanabbak nem-hajléktalan roma társaiknál, miközben a nem-roma hajléktalanok lényegesen iskolázatlanabbak nem-hajléktalan társaiknál** (1. táblázat).

A hajléktalan férfiak körében, ha ők „nem-cigányok” a leggyakoribb iskolai végzettség a szakiskola, szakmunkásképző (46%), miközben a „nem-cigány” nők körében legtöbben csak 8 osztályt végeztek (42%). [Viszont a „nem-cigány” nők között némileg többen vannak, akik legalább érettségivel is rendelkeznek (21%), a „nem-cigány” férfiakhoz képest (17%).] Ettől lényegesen eltér a „cigány” nők és férfiak iskolai végzettség szerinti összetétele. A hajléktalan „cigány” férfiak többségének (63%) nincs 8 általánosnál magasabb végzettsége, körükben a 8 általános a leggyakoribb iskolai végzettség (47%). **A „cigány” nők iskolai végzettsége még ennél is rosszabb, 77 százalékkal legfeljebb az általános iskolát végezte el, 29 százalékkal még azt sem.**

¹⁰ Roma népesség alatt a korábban említett KSH-metódus szerint idesorolt, mintegy kétszáz ezer roma identitást megvalló embert kell értenünk.

¹¹ Legfeljebb kiegészítenénk azzal, hogy az Orbán-rezsim ezen információk birtokában szállította le a kötelező tankötelezettség határát 16 évre, ahelyett, hogy a lehető legkomolyabban vették volna e tény széleskörűen tragikus voltát és következményeit.

¹² A jobb összehasonlítás érdekében itt nem a „Mondták-e már Önre, hogy cigány”, hanem az „*Ön cigánynak tartja-e magát?*” kérdésre igennel válaszolókat szerepeltetjük.

¹³ Ennek részben korösszetételbeli okai lehetnek, de leginkább az, hogy a népszámlálás a 15 éves és annál idősebbek iskolai végzettségét mutatja, a hajléktalanok pedig inkább 20 év fölöttiek, s ez a néhány év ebben az esetben igen sokat számít.

1. táblázat: A „cigány”, „nem-cigány”, roma, nem-roma kérdezettek megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettségük szerint (%)

F3-2016	Legmagasabb befejezett iskolai végzettsége						
	Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szakkun-kásképző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	Együtt	N
„Cigány”	19	47	27	5	1	100	2715
„Nem-cigány”	6	35	42	14	4	100	6536
Együtt	10	38	37	11	3	100	9251
F3-2016	Legmagasabb befejezett iskolai végzettsége						
Roma*	22	46	26	3	1	100	1125
Nem-roma	5	33	43	13	4	100	5730
Együtt	8	35	40	12	3	100	7123
2011. évi népszámlálás	A 15 éves és idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettség szerint						
Roma	23	58	13	5	1	100	213 259
Magyar	5	27	21	30	17	100	7 288 179

* Itt romaként a 2011-ben „*Ön cigánynak tartja-e magát?*” kérdésre igennel válaszolók szerepelnek.
Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel és KSH népszámlálás

Mindez egyben azt is jelenti, hogy egyre iskolázatlanabb körből kerülnek ki a hajléktalan helyzetben lévő emberek. A hazai hajléktalan népesség egészének iskolai végzettség szerinti összetételét lényegesen befolyásolja negatív irányba az – iskolázottságukat tekintve tragikusan leszakadt – „cigány” emberek részarányának jelentős növekedése.

Itt több, nem minden esetben egy irányba ható tendencia tanúi vagyunk. Egyrészt azt kell megállapítanunk, hogy szemben a népességen belüli általános, „normális” tendenciával, nevezetesen, hogy minél fiatalabb egy korosztály, annál iskolázottabb, a „nem-cigány” hajléktalanok körében inkább az igaz, hogy minél fiatalabb korosztályba tartozik valaki, annál kevésbé iskolázott.

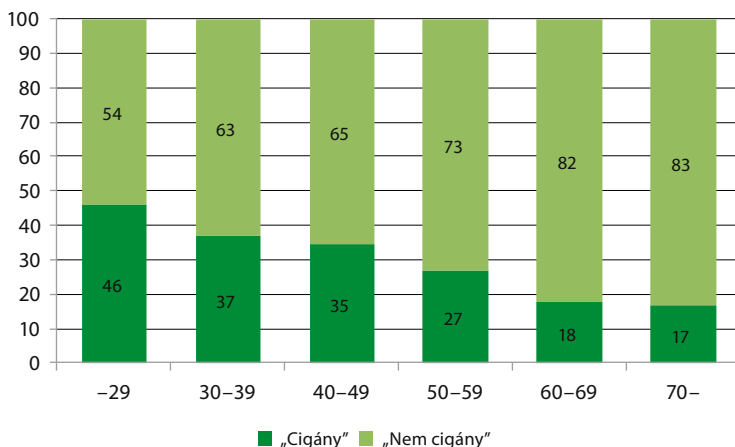
A „cigány” hajléktalanok körében differenciáltabb a kép: itt is azt találjuk, hogy minél fiatalabb korcsoportról van szó, annál kevesebben rendelkeznek szakmával, érettségivel, s legfeljebb csak 8 általánost végeztek. Másfelől viszont a fiatalabb „cigány” korcsoportokban többen végezték el a 8 osztályt, mint az idősebeknél, akik még azt sem.

Persze az egyes korcsoportok részaránya a hajléktalan népességen belül igen eltérő, az elmúlt tíz év során lényegesen megnőtt az idősebbek aránya (a 60-69 év közöttiek 10 százalékról 25 százalékra), miközben lecsökkent a viszonylag fiatalabbak súlya (a 40 év alattiaké 28 százalékról 15 százalékra).

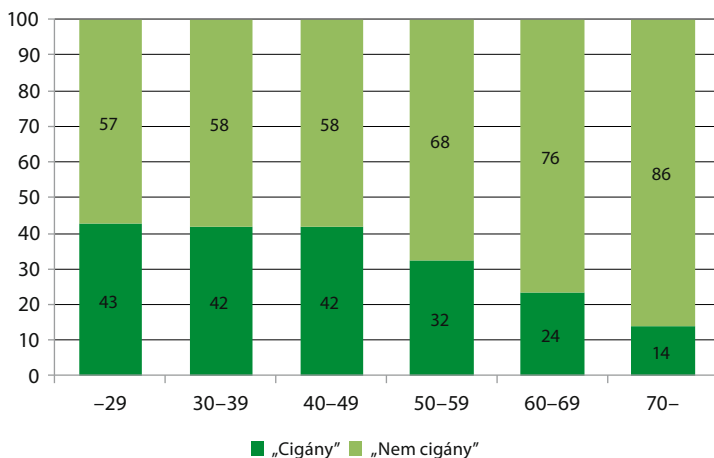
De az említettek egyben azt is jelenthetik, hogy amennyiben a nagy tendenciák változatlanul fennmaradnak, abban az esetben az **elkövetkező években to-**

vább fog romlani a hajléktalan népesség iskolai végzettség szerinti összetétele, s ezzel tovább fog erősödni leszakadásuk, kirekesztettségük számos területen. Ezt a tendenciát látszik erősíteni az a tény is, hogy minél fiatalabb egy korosztály, annál nagyobb arányban (jelentősen nagyobb arányban) találunk a hajléktalanok körében „cigány” embereket (ez mind a férfiak, mind a nők körében egyértelműen erős tendencia, lásd 1–2. ábra).

1. ábra: A „cigányok”, „nem-cigányok” részaránya a hajléktalan férfiak körében, korcsoportonként (%)

2. ábra: A „cigányok”, „nem-cigányok” részaránya a hajléktalan nők körében, korcsoportonként (%)

A „cigány” hajléktalanok olyan háttérből érkeztek, ahol már a szüleik is kevesebb iskolát végeztek, mint a „nem-cigány” hajléktalanok szülei. A „cigány”

hajléktalanok szülei körében (mind az apákat, mind az anyákat tekintve) lényegesen gyakoribb, hogy még az általános iskolát sem végezték el, s úgy tűnik, hogy míg a „nem-cigány” hajléktalanok esetében legalább az apák egy szakiskoláig eljutottak, a „cigány” hajléktalanoknál az apák még eddig sem jutottak el.¹⁴ De legalább ennyire fontos, hogy általában is – függetlenül attól, hogy „cigány”-e, vagy sem – rögzíthetjük, hogy a **hajléktalanok szüleinek iskolai végzettség szerinti összetétele is jelentősen elmarad a felnőtt népesség iskolai végzettségétől.**

Az eddigiek azonban fölvetik azt a kérdést is, hogy az érintett, jelenleg hajléktalan emberek a saját szüleikhez képest vajon előre tudtak-e lépni az iskolázottság tekintetében, vagy éppen még saját szüleikhez képest is iskolázatlanabbak? E kérdés megválaszolásához összehasonlíthatjuk a hajléktalan nők és anyjuk, illetve a hajléktalan férfiak és apjuk legmagasabb iskolai végzettségét (a „cigány”, „nem-cigány” csoportokban). Azt találjuk, hogy azok a hajléktalanok, akiknek a szülei legalább középfokú (szakiskolai) végzettségűek, az iskolarendszerben **szüleikhez képest lefele voltak mobilak** (többségük még addig sem jutott, mint szüleik), **viszont** azoknak a hajléktalanoknak a többsége, akiknek a szülei alacsonyabb, vagy annál is kevesebb iskolát végeztek, **legalább a 8 osztály elvégzéséig eljutott, vagy annál is egy kicsit tovább.**

Utóbbi kapcsán azt is meg kell állapítanunk, **hogy a 8 általánossal sem rendelkező „cigány” anyák lányai jutottak a legkevésbé tovább, 43 százalékuk(!) maga sem végezte el a 8 osztályt** (s 84 százalékuk nem jutott tovább az általános iskolánál). Az iskolázatlan apákkal bíró férfiak körében a „cigány” férfiaknál az iskolázatlanság újratermelődése érzékelhetően gyakoribb „nem-cigány” férfi társaikénál. Az említett lefele mobilitásról is meg kell állapítanunk, hogy a „cigány” hajléktalanok körében – azzal együtt, hogy eleve alacsonyabb szülei iskolai végzettsége – sokkal gyakoribb ez a lefele mobilitás, ami azt is mutatja, hogy ezekben az esetekben a szülők – amúgy szerény – iskolai mobilitása igencsak törékeny, sérülékeny lehetett (2–3. táblázat).

Összefoglalva az eddigieket: korábbi írásainkban elsősorban arra hívtuk föl a figyelmet, hogy a hajléktalan népességben belül, különböző státuszmutatók mentén a „cigány” hajléktalanok rosszabb, hátrányosabb képet mutatnak a „nem-cigány” hajléktalanoknál. Jelen elemzésünk arra is rávilágít, hogy az etnikai, iskolai, lakhatási és egyéb kirekesztés, kirekesztettség és diszkrimináció rendszerszerűen összekapcsolódik egymással, egy meglehetősen zárt rendszert alkotva.

¹⁴ A feltételes mód itt azért is indokolt, mert igen sok válaszadó (a „cigány”-ok körében kiemelkedően sok válaszadó) nem tudta, hogy mi is lehetett a szülei legmagasabb iskolai végzettsége.

2. táblázat: A különböző iskolai végzettségű anyák megoszlása a lányuk („cigány” és „nem-cigány”) legmagasabb befejezett iskolai végzettsége szerint (%)

F3-2016	Anyja legmagasabb befejezett iskolai végzettsége	Hajléktalan nő legmagasabb befejezett iskolai végzettsége					Együtt
		Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szaktun- kásképző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	
„Cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	43	41	13	3	1	100
	8 általános	20	56	19	4	0	100
	Szaktun- kásképző, szakiskola	9	44	36	7	4	100
	Érettségi	5	43	14	33	5	100
	Főiskola, egyetem	0	27	27	45	0	100
„Nem-cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	20	46	23	8	3	100
	8 általános	7	48	29	13	2	100
	Szaktun- kásképző, szakiskola	1	30	34	29	5	100
	Érettségi	1	19	25	42	13	100
	Főiskola, egyetem	0	8	22	41	29	100

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

3. táblázat: A különböző iskolai végzettségű apák megoszlása a fiuk („cigány” és „nem-cigány”) legmagasabb befejezett iskolai végzettsége szerint (%)

F3-2016	Apja legmagasabb befejezett iskolai végzettsége	Hajléktalan férfi legmagasabb befejezett iskolai végzettsége					Együtt
		Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szaktun- kásképző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	
„Cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	30	43	24	2	1	100
	8 általános	8	60	29	4	0	100
	Szaktun- kásképző, szakiskola	6	38	48	6	1	100
	Érettségi	13	29	36	18	4	100
	Főiskola, egyetem	2	23	42	19	15	100
„Nem-cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	14	43	31	9	2	100
	8 általános	5	43	44	8	1	100
	Szaktun- kásképző, szakiskola	1	25	57	13	3	100
	Érettségi	2	13	42	35	8	100
	Főiskola, egyetem	1	12	33	32	22	100

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Emellett azt is megállapíthatjuk, hogy a markáns hátrányokat hordozó „cigány” hajléktalanok immár jelentős részarányának a következtében a hazai hajléktalan népesség egészének belső struktúrája is érzékelhető, mérhető módon változik. A különböző státuszmutatók közül mi most elsősorban az iskolai végzettség szerinti összetételt emeltük ki, de ugyanígy említhetnénk a foglalkoztatottságot, a jövedelemhez jutást, az életkort, vagy egyéb más fontos mutatókat. Ezzel nem szeretnénk etnicizálni a hajléktalan-problematikát, etnicizálja azt az élet maga.

Végül, azt is meg kell említenünk, hogy ez a folyamat része egy nagyobb átalakulási, átstrukturálódási folyamatnak, melyről korábban már így írtunk: „*Lassan, de szisztematikusan romlik a »hajléktalan népesség« iskolai végzettség szerinti összetétele, különösen a hajléktalan nők körében, folyamatosan nő a tartósan, hosszú évek óta hajléktalanná váltak aránya, érzékelhetően nő a gazdasági okokból hajléktalan helyzetbe kerültek aránya, számottevően nő a hajléktalanok körében a „cigány”-nak mondott emberek aránya. E folyamatok csak jelei, mondhatni indikátorai annak a mélyebb folyamatnak, ahogy a húsz évvel ezelőtti rendszerváltáskor hajléktalanná vált, egzisztenciájukban megroppant, hirtelen a mobilitási lejtőre került, sérülékeny egzisztenciájú csoportok helyét lassan átveszik az elmúlt húsz év során mélyszegénységbe csúszott, vagy éppen taszított és szisztematikusan ott is tartott csoportok képviselői. A korábban munkával, lakással, családdal rendelkezők mellett egyre népesebb azok tábora, akik megfizetett szerződéses munkával még soha nem bírtak, akiknek önálló lakásuk soha nem is volt, akiknek önálló életre házasságban, saját családban nem volt még alkalmuk. Ők azok, akik már akkor a margó szélére kerültek, amikor még hajléktalan élethelyzetük el sem kezdődött. Hajléktalanság és nem-hajléktalanság között billegve a margó szélén az ő egyéni játéktérük minimális.*” (Győri 2013b: 8)

A „cigány” hajléktalanok részaránya növekedésének lehetséges okai

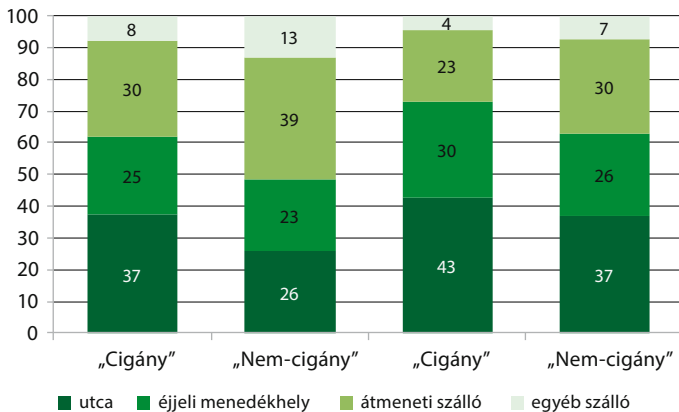
Annak a másfél évtizedes tendenciának a következményeiből, hogy a „cigányok” részaránya jelentősen megnőtt a hajléktalanok körében, már látunk valamit, már lehetnek tényekkel alátámasztott, megalapozott következtetéseink, de az okokról még csak hipotéziseink vannak.

A „fűtött téglapületek” effektus

Már a bevezetőben is utaltunk arra, hogy többek között a „fűtött téglapületek” vonzása is közrejátszhatott ebben a folyamatban. Nem kizárva e hipotézist, azt azért jobb, ha tisztázzuk: a „cigány” hajléktalanok nem a – mégiscsak legkomfortosabbnak számító – ún. átmeneti szállókban laknak a legnagyobb arányban, ellenkezőleg, az utcán élők között találjuk őket leginkább – ez ugye nem tekintendő „fűtött téglapületeknek”...

Budapesten a hajléktalan „cigányok” 37 százaléka, vidéken a hajléktalan „cigányok” 43 százaléka közterületen él.¹⁵ (Budapesten az összes közterületen élő hajléktalan 39 százaléka, vidéken 32 százaléka „cigány.”) Budapesten a hajléktalan „cigányok” közül legnagyobb arányban a 30-50 év közöttiek élnek (43%-uk) közterületen, vidéken a 40-60 év közöttiek (47-49%-uk). Mind Budapesten, mind vidéken a „cigány” hajléktalanok lényegesen kisebb arányban laknak fizetős átmeneti szállón „nem-cigány” társaikhoz képest (3. ábra).

3. ábra: A budapesti és vidéki „cigány” és „nem-cigány” hajléktalanok megoszlása intézmény-használat szerint (%)

Ezek alapján a „fűtött kőház” vonzására vonatkozó hipotézisünket ugyan teljesen nem kell visszavonnunk, de azért nagyon sok „cigány” esetében semmiképpen sem erről van szó. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a „cigány” emberek a hajléktalanok körén belül is gyakrabban tengődnek hátrányosabb lakhatási körülmények között, mint „nem-cigány” társaik.

A „nagy család” effektus

Mindennapi benyomásaink alapján az is fölmerül, hogy a „cigány” emberek között még ilyen helyzetben is inkább működik egyfajta tradicionális nagycsaládi, rokonsági összetartás, s ez önmagában fokozatosan generálja a hajléktalanellátó intézmények nagyobb számú igénybe vételét. (Napi tapasztalat: a nagycsaládból valaki igénybe veszi a szállón lakhatást, majd megjelennek a családtagjai, rokonai is.) Adatfelvételünk azonban ezt a hipotézist sem támasztja alá, pontosabban nem úgy, ahogy azt gondoltuk volna. A „cigány” és a „nem-cigány” hajléktalanok e tekintetben lényegesen nem különböznek egymástól. Mondjuk, meglehetősen

¹⁵ Köztük vannak a konyhókban, kalyibákban élők is, hiszen a Február Harmadika adatfelvételben a közterületen élők közé tartoznak a különböző helyeken maguk készítette kalyibákban lakók is.

figyelemre méltó tény, hogy ma már mind a „cigány”, mind a „nem-cigány” hajléktalanok többségének valamelyik hozzátartozója – főleg testvére, vagy gyereke – is hajléktalan, azonban e két csoport között e tekintetben lényeges különbséget nem találunk. Az adatfelvétel a vártnál is jobban alátámasztja azt a hétköznapi megfigyelésünket, hogy ha találkozunk egy hajléktalan helyzetbe került emberrel, akkor családtagja, rokona is nemsokára a látókörünkbe kerül, azonban ez egyáltalán nem a „cigány” hajléktalan emberek sajátja (4. táblázat).

4. táblázat: A hajléktalan rokonok előfordulása a „cigány” és „nem-cigány” kérdezettek körében (%)

Szülei, testvérei, gyerekei közül valaki lakik-e vagy lakott-e hajléktalanszállón vagy közterületen?		Budapest	Vidék	Együtt
Nincs hozzátartozóm	„Cigány”	6	6	6
	„Nem-cigány”	10	6	8
Szülő, nagyszülő, nevelő	„Cigány”	10	6	8
	„Nem-cigány”	8	6	7
(volt) Házastárs/élettárs	„Cigány”	7	5	6
	„Nem-cigány”	7	3	5
Testvér	„Cigány”	18	16	17
	„Nem-cigány”	16	15	15
Gyerek	„Cigány”	22	14	17
	„Nem-cigány”	21	18	19
Egyéb rokon	„Cigány”	7	6	7
	„Nem-cigány”	7	6	6
Senki	„Cigány”	39	46	43
	„Nem-cigány”	37	47	44

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

A „nyomorúságos kalyiba” effektus

Természetesen fölmerül az a hipotézis is, hogy vajon a „cigány” családok átlagosnál kétségtelenül rosszabb, sokszor nyomorúságos lakhatási helyzete löki-e őket a hajléktalanságba? A magyarországi cigányok lakhatási helyzetének alakulásáról összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az évezred elején is igen hátrányos

lakáskörülményeik alig javultak az elmúlt évek során, miközben a cigányok körében (is) jelentősen romlott a lakhatás biztonsága.¹⁶

Enyhén javult a cigányok által lakott lakások vízellátása (de azért a háztartások 25 százaléka még mindig nincs bekötve a vízhálózatba), kicsit nőtt a lakott szobák száma (azonban a lakások 21 százaléka még 1 szobás), érzékelhetően javult a laksűrűség (a háztartások 41 százalékában már 20 m²-nél több jut egy lakóra), viszont alig változott a területi szegregáció mértéke, 25 százalékkal csökkent a bérlakásban lakók aránya és 10 év alatt duplájára emelkedett a jogcím nélküli lakó cigány háztartások aránya (2013-ban 10%) – ami sokszor a hajléktalanság előszobája.

Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a pénzbeli támogatások közül leginkább éppen a normatív lakásfenntartási támogatás érte el a cigány háztartásokat (53 százalékuk vette igénybe 2013-ban), melyet az ország vezetése 2015-re megszüntetett.

A hivatkozott 2013-as kutatás válaszai alapján megállapíthatjuk, hogy a cigányok 30 százaléka számolt be arról, hogy tartós egészségi problémával küzd, 70 százalékuknak állandó anyagi gondjai vannak (60 százalékuk emiatt sürgős segítségre szorulna), 48 százalékuk eladósodott, 56 százalékuk küzd a munkanélküliséggel és 21 százalékuk jelezte, hogy lakhatási nehézségei vannak. Ezzel együtt többségük úgy gondolja, hogy „*a problémáimat magamnak, vagy családomnak kell megoldani, azok nem tartoznak másra.*” (Mi ezt nem teljesen így gondoljuk...)

Vagyis, ha a cigányok lakáskörülményei nem is, de lakhatásuk biztonsága jelentősen romlott az elmúlt évtized során, s ez valóban hozzájárulhatott hajléktalanná válásuk felgyorsulásához.

A „pauperizálódási” effektus

Végül azt a hipotézist is megpróbáltuk megvizsgálni, hogy vajon az eddig említett tendenciák mögött nem az áll-e, hogy ezen hosszú időszak alatt esetleg érzékelhetően romlottak az érintettek foglalkoztatási viszonyai, ennek következtében jövedelmi viszonyai, s a szegénység helyét átvette a nyomor?

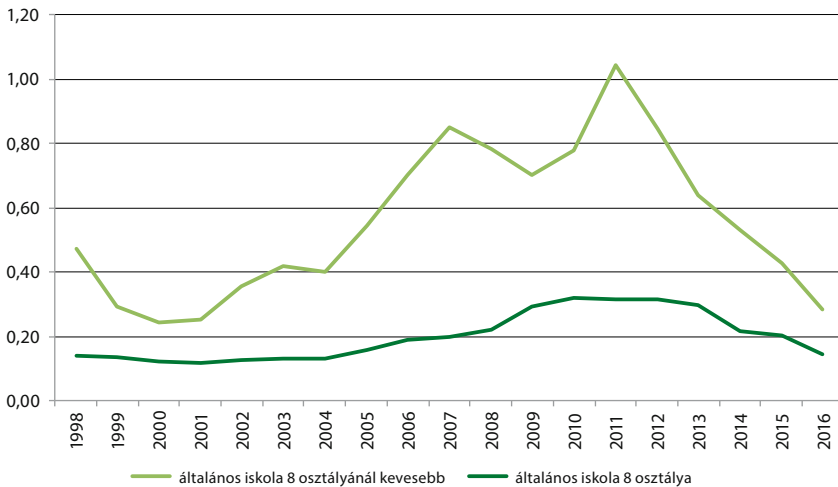
A hivatalos foglalkoztatási adatok a vizsgált időszak alatt – ha hullámzásokkal is, de – javultak Magyarországon. A magyarországi cigány népesség kapcsán ilyen statisztikai idősort nem találtunk, azonban a KSH foglalkoztatási statisztikai adatai rendelkezésre állnak iskolai végzettség szerinti bontásban is, s ez alapján kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy az ezredfordulót követő másfél

¹⁶ 2003-ról és 2013-ról összehasonlítható országos reprezentatív adatok állnak a rendelkezésünkre, köszönhetően Kemény István és társai 2003-as 1165 fős reprezentatív cigánykutatásának (Kemény–Janky–Lengyel 2004), valamint az Európai Unió támogatásával megvalósult TÁMOP 5.4.1-12. Modernizációs projekt keretében végrehajtott 7000 fős reprezentatív ún. romakutatásnak (Jelentés 2014), melynek adatbázisa – hazai viszonylatokban egészen kivételesen – megtalálható az interneten (2017. március), s önállóan is elemezhető (éltünk a lehetőséggel). <http://www.modernizacio.hu/iii-piller-kutatas/romakutatas>

évtized során, egészen 2012-ig a legalacsonyabb iskolai végzettségű emberek foglalkoztatási helyzete folyamatosan és jelentősen romlott (holott korábban is már nagyon rossz volt). A 2012-t követő években ugyan radikálisan csökkenni kezdett az egy foglalkoztatottra jutó munkanélküliek száma ezekben az alacsony iskolázottságú csoportokban is, azonban tudjuk, hogy e mögött részben csak adminisztratív szabályozóváltozások (ideértve a számbavételi nyilvántartások sajátosságait is), illetve részben a mesterségesen földuzzasztott közmunka-programok állnak.

Nem állhat messze a valóságtól, hogy a nagyon alacsony iskolai végzettséget fölmutató cigány népesség még a korábbiakhoz, a 90-es évekhez képest is egyre inkább kiszorult a munkaerőpiacról, és ezzel párhuzamosan éppen azok a pénzübeli társadalmi támogatások lettek megkurtítva, vagy éppen megszüntetve, melyek még éppen életben tartották volna (nota bene helyben, igen szerény otthonukban tartották volna) őket. Ezzel elnyomorodásuk újabb fejezetéhez érkeztek. Az országos hajléktalan-adatfelvételek által fölmutatott tendenciák, talán éppen ezen folyamatok lenyomatai (4. ábra).

4. ábra: Az egy foglalkoztatottra jutó munkanélküliek számának alakulása az alacsony iskolai végzettségű csoportokban (1998–2016) KSH

KSH STATADAT alapján (saját számítás)

A hajléktalanság és a gyermekszegénység

Hajléktalanok és gyerekeik¹⁷

A hajléktalan emberekről kialakult általános közvélekedés szerint a hajléktalanok magányosak, se családjuk, se gyerekük, se kapcsolataik – legfeljebb kutyájuk van, melytől nem szívesen válnak meg. A közvélekedés sokszor csupán primér vizuális benyomások, vagy éppen előítéletek, a médiák által is erősített elsődleges, leegyszerűsített információmorzsák alapján tájékozódik. Ha azonban vesszük a fáradtságot, hogy szóba is álljunk az érintettekkel, akkor nem csak differenciáltabbá válhat e kép, hanem korábban nem is gondolt összefüggésekre bukkanhatunk. Amikor 2016. február 3-án kérdéseinkre 10 041 hajléktalan helyzetben lévő – az ország hajléktalanszállóin lakó, vagy fedél nélkül élő – ember válaszolt, akkor arra kellett rádöbbernünk, hogy **13 500 olyan gyerek szüleivel találkoztunk, akiknek apja, vagy anyja, vagy mindketten éppen hajléktalanok.** (A megkérdezettek 18 százaléka nem is válaszolt arra a kérdésre, hogy „*Hány gyermeke született összesen?*” – vagy mert nem született, vagy mert nem tudja, vagy mert egyszerűen nem kívánt válaszolni erre, vagyis valójában 8876 hajléktalan embernek van ennyi gyereke összesen.) Persze vannak a hajléktalan emberek között is gyerektelenek, nem is kevesen, minden harmadik válaszadó hajléktalan férfinak, vagy nőnek nem született gyereke, azonban a többségnek van gyereke, s nem is csak egy. Sőt (5. táblázat).

5. táblázat: A kérdezett férfiak és nők megoszlása a született gyerekeik száma szerint (%)

F3-2016			
<i>Hány gyermeke született?</i>			
(A kérdezett neme szerint)			
Élve született gyerekek száma	Kérdezett neme		Együtt
	férfi	nő	
Nincs gyereke	36	20	32
1	24	23	24
2	23	26	24
3	9	14	10
4–	7	17	9
Összesen	100	100	100
<i>N</i>	6729	2147	8876

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

¹⁷ A Február Harmadika országos hajléktalan-adatfelvétel során megkérdeztük, hogy „*Hány élve született gyereke van összesen?*”, ez alapján beszélünk gyermekes hajléktalanokról. A megkérdezettek közül, akiknek a gyerekei is hajléktalanok, azok már nem kiskorú gyerekek, hanem felnőttek.

Sőt, a hajléktalan nők körében döntő többségben vannak a gyermekesek, s kiemelkedően magas a sokgyerekes (3 vagy több gyerek) nők aránya (válaszadók 31 százaléka).¹⁸

Korábban utaltunk arra, hogy ma már a hajléktalanok többségének valamelyik hozzátartozója is hajléktalan. Minden ötödik hajléktalan embernek a gyereke is hajléktalan jelenleg. E tekintetben a különböző korú férfiak és nők között igen jelentős a különbség. A hajléktalan nők körében kétszer olyan gyakori, hogy a gyerekük is hajléktalan, minden harmadik hajléktalan nőnek a gyerekeit is a hajléktalanok között találjuk, s a középkorú, idősebb korosztályokban ez még ennél is gyakoribb. (Félre ne értsük: e nők hajléktalan gyerekei már maguk is felnőtt emberek.)

Logikusnak tűnik, hogy minél több gyereke van egy hajléktalan embernek, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a gyerekek között van, aki szintén hajléktalan. Ez valóban így van, azonban az mégiscsak elgondolkodtató, hogy a csupán egy gyereket szült hajléktalan nők 36 százaléka esetében az az egy (többnyire már felnőtt) gyerek is hajléktalan, nem is beszélve a többgyerekes nőkről, akik közül a 4 és többgyerekesek többségének legalább egyik gyereke szintén hajléktalan. (Csak – szerintünk fontos – tényként megemlítjük, hogy a „cigány” hajléktalan nők esetében ritkább, hogy gyerekük is hajléktalan, mint a „nem-cigány” hajléktalan nőknél – tehát itt nem valamilyen cigány probléma áll az említett jelenség hátterében, ellenkezőleg, lásd 6–7. táblázat.)

6. táblázat: Hajléktalan gyerek előfordulása a kérdőzött neme és korcsoportja szerinti csoportokban (%)

F3-2016							
<i>A kérdőzött gyereke jelenleg hajléktalan-e?</i>							
(A kérdőzött neme és korcsoportja szerint)							
Kérdőzött neme	Korcsoport						Együtt
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
Férfi	3	6	12	16	19	20	14
Nő	11	17	33	40	32	40	33
Együtt	5	9	17	21	22	25	19

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

¹⁸ Csak megemlítjük, hogy a gyerekszám szerinti összetétel nem mutat lényeges eltérést aszerint, hogy Budapesten, vagy máshol, illetve közterületen, vagy valamilyen szállón kérdőztünk.

7. táblázat: Hajléktalan gyerek előfordulása a kérdezett neme és gyerekei száma szerinti csoportokban (%)

F3-2016						
<i>A kérdezett gyereke jelenleg hajléktalan-e?</i> (A kérdezett neme és gyerekei száma szerint)						
Kérdezett neme	Gyerekszám					Együtt
	Nincs gyereke	1	2	3	4 vagy több	
Férfi	0	20	25	29	35	16
Nő	0	36	39	49	51	34
Együtt	0	24	29	35	42	20

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Ezekben az esetekben, vagyis **minden ötödik hajléktalan ember esetében már ennek az élethelyzetnek a családon belüli újratermelődésével, öröklődésével állunk szemben.** A gyermekes hajléktalanok többségének a felnőtt gyerekei nem hajléktalanok, valahol van hajlékuk, de azért ma Magyarországon minden harmadik gyermekes hajléktalannak már a felnőtt gyereke is hajléktalan, s közel minden második gyermekes hajléktalan nőnek a felnőtt gyereke is már hajléktalan helyzetben kénytelen élni.¹⁹

Kitérő: Gyermekhajléktalanság – intézményekben lakó gyermekek

Gyermekhajléktalanság Magyarországon nincs – ebből annyi valóban igaz is, hogy a közterületeken fedél nélkül élő kisgyermekkel nem találkozhatunk.

A régi hagyományokra visszanyúló hazai ifjúság- és gyermekvédelem ezeket a helyzeteket szigorú protokoll alapján a gyermek elhelyezésével „megoldja”. De furcsamód, a gyermekek hajléktalansága pusztán azért sem kap elég nyilvánosságot, mert „véletlenül” a nem nagykorú, a 18. életévét be nem töltött személyekkel más törvény, más intézmények foglalkoznak, nem a Szociális törvény által hajléktalanellátónak nevezett szervezetek. Holott több ezer gyermek lakik ugyanolyan intézményekben (és nem lakásban), mint felnőtt korú társaik.

A 2011. évi népszámlálás idején 73 684 gyermeket (–19 éves) írtak össze, akik nem lakásban, hanem valamilyen intézeti háztartásban éltek. A 19 évesnél fiatalabb korcsoport 3,6 százaléka élt intézeti háztartásban, ami **másfélszerese az intézetben élők (234 858 fő) teljes népességen belüli arányának.** Az intézetekben élők legnagyobb, közel százezres csoportját a diákotthonok, kollégiumok lakói alkotják, őket szorosan követik a felnőtt korúak különböző tartós és átmeneti

¹⁹ Azonban ha már itt tartunk, a hajléktalan helyzetben lévők tömegéhez képest egészen elenyésző ugyan, de azért 107 olyan hajléktalan ember is válaszolt 2016-ban a kérdéseinkre, akiknek valamelyik szülője is és egyben valamelyik gyereke is hajléktalan, vagyis mind a három generációt sújtja ez az élethelyzet.

ti elhelyezést biztosító intézményeiben lakók (85 ezer fő). Nem-lakásban, valamilyen gyermekjóléti, vagy gyermekvédelmi nevezett intézményben élt a népszámlálás időpontjában **13 415 gyermek**. Közülük a gyermekek átmeneti otthonai, családok átmeneti otthonai lakóiról (4228 fő) tudhatunk meg többet a KSH egyik tájékoztatójából.

A legutóbbi, 2011. évi népszámlálás során 2258 gyermeket és 1970 felnőttet írtak össze a számláló biztosok a gyermekek átmeneti otthonaiban és a családok átmeneti otthonaiban.²⁰ (Ez a kapacitásokat tekintve nagyjából 100 százalékos feltöltöttséget jelent.) Egyébként évente több mint 7000 gyermek fordul meg ezeken az ellátóhelyeken. A nyilvántartások szerint „**a legtöbb probléma a lakhatással kapcsolatban fordult elő: (...) az otthonokba került minden második gondozott esetében.**” (KSH 2014: 3)

A kiút a családok átmeneti otthonából általában egy másik CSÁO, vagy éppen ugyanaz az intézmény, esetleg a gyermekvédelmi nevezett szakellátás más formája egészen a nagykorúvá válásig. (Ekkor kerül a képbe a hajléktalanellátásnak nevezett intézményrendszer.) A népszámlálás során a 0–17 évesek 6,9 százalékát vallották romának, az átmeneti otthonokban élő gyermekek között ez az arány ennek kétszerese, 17%. („*Úgy tűnik tehát, hogy a roma kisebbséghez tartozó gyermekek nagyobb eséllyel kerülnek átmeneti otthonokba. Ennek oka lehet a roma népességet nagyobb mértékben érintő szegénység és elégtelen lakhatási körülmények.*” (KSH 2014: 5) – állapítja meg a KSH hivatkozott elemzése.) A magukat romának vallók aránya az ilyen intézményekben lakó felnőttek körében is 17%. Az átmeneti otthonokban tartózkodó 16–17 évesek 13 százaléka ebben az életkorban még nem végezte el az általános iskola 8. osztályát. De az ilyen intézményekbe kényszerült felnőttek iskolai végzettsége is messze elmarad az országos átlagtól: többségük legfeljebb az általános 8. osztályt végezte el.

A népszámlálás adatai szerint az ilyen átmeneti otthonokban élő felnőtteknek több gyermekük született, mint a lakásokban élőknek. „*Az otthonokban tartózkodó felnőttek 30 százalékának nem volt élve született gyermeke... A felnőtt lakók ötödének egy, 18 százalékuknak két, 15 százalékuknak három gyermeke volt. Minden hatodik felnőtt lakó négy vagy több gyermeket nevelt. Ezeket az arányszámokat a teljes népesség arányszámaihoz viszonyítva elmondható, hogy a 3 vagy annál többgyermekes szülők nagyobb eséllyel kerülnek olyan élethelyzetbe, melyre az átmeneti otthon nyújt megoldást.*” (KSH 2014: 6)

A hajléktalan gyermekeket befogadó intézményekbe való rövid bepillantás arra enged következtetni, hogy itt ugyanazok, ugyanazokkal a jellemzőkkel bíró emberek élnek, mint akikről bővebben szólunk a felnőtt hajléktalanokat vizsgálva. (Mondjuk a mindennapi tapasztalat is az, hogy az ezekben az intézmé-

²⁰ Az átmeneti otthonokról itt következő megállapítások forrása: KSH 2014.

nyekben nagykorúságukat elérő hajléktalan gyermekekkel – előbb, vagy utóbb – a felnőtt hajléktalanok között találkozunk.)²¹

Van-e összefüggés a hajléktalanság és a gyermekszegénység között?

Visszatérve az országos hajléktalan-adatfelvétel elemzésére, nyilvánvalónak tűnik, hogy a gyerekszám összefügg az érintett életkorával. A fiatal, illetve a 40 év alatti hajléktalanok többségének nincs gyereke (de azért 31–45 százalékuknak már született gyereke), az idősebbek többségének van, nem is egy gyereke, a 60 év felettiek 22–26 százalékának 3 vagy annál több gyereke született (8. táblázat).

8. táblázat: A kérdezettek korcsoportjainak a megoszlása élve született gyerekeik száma szerint (%)

F3-2016	Élve született gyerekek száma a kérdezett korcsoportja szerint						Együtt
Élve született gyerekek száma	Kérdezett korcsoportja						
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
Nincs gyereke	69	55	39	27	21	20	32
1	17	20	23	25	26	28	24
2	8	11	20	27	31	27	24
3	3	7	9	11	12	13	10
4–	3	7	10	10	10	13	10
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	423	857	2058	2989	2257	357	8941

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

A gyerekszám és az életkor szoros összefüggése nem csupán a hajléktalan élet-helyzetben lévők sajátossága. Azonban, ha az általunk megkérdezett hajléktalan nők és a teljes magyar lakosság női tagjainak a termékenységet hasonlítjuk össze, akkor azt találjuk, hogy a hajléktalan nőknek összességében 37 százalékkal több gyerekük született, mint általában a magyar nőknek, s a legnagyobb a különbség éppen a legfiatalabbaknál, a 30 éven aluliaknál, ahol közel háromszor annyi élve született gyerek jut 100 hajléktalan nőre, mint a lakosság e korcsoportba tartozó női tagjaira (s éppen a legidősebbeknél tér el a legkevésbé a hajléktalan nők termékenysége az országos átlagtól, lásd 9. táblázat).

²¹ A KSH hivatkozott, egy-két oldalas kiadványán kívül a vonatkozó népszámlálási adatok egyéb, alaposabb feldolgozásával mi nem találkoztunk, ahogy országos felmérést sem ismerünk ezekről az emberekről. Tervezzük, hogy ha meg tudjuk oldani, akkor kísérletet teszünk ezeknek az intézményeknek is a Február Harmadika adatfelvételbe való bevonására.

9. táblázat: A hajléktalan és nem hajléktalan nők termékenysége korcsoportok szerint

F3-2016 és KSH népszámlálás	Korcsoport (nők)						Együtt
	-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-	
100 hajléktalan nőre jutó élve született gyerekek száma	112	165	230	214	210	194	206
100 nőre jutó élve született gyerekek száma*	38	139	190	194	188	184	150
Hajléktalan nők/összes nők termékenységi szorzója	2,95	1,19	1,21	1,10	1,12	1,05	1,37

* Az adatok forrása: KSH 2011/2.

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel és KSH népszámlálás

Azon túl, hogy a hajléktalanoknak a népesség egészéhez képest jóval több gyerekük van (különösen a hajléktalan nőknek), többségük (54%) nagycsaládból (3 és többgyerekes) is származik.²² Az a tény, hogy **minden második hajléktalan embernek legalább kettő testvére van**, teljesen eltér a magyar lakosság átlagától és már önmagában is alapvető kérdésként veti fel, vajon ennyire szoros – nyilván számos közbenső tényezőn keresztül ható – kapcsolat lenne a többgyerekes lét és a hajléktalanság között?

Gondolhatnánk, hogy talán azért is lehet olyan sok gyerekük a hajléktalan embereknek, mert maguk is sokgyerekes családokból származnak. És ez tulajdonképpen igaz is annyiban, hogy valóban, **minél több gyereke van egy hajléktalan embernek, annál valószínűbb, hogy maga is többgyerekes családból jött**. A gyerektelen hajléktalanok többségének (55%-uknak) vagy testvére sincs, vagy legfeljebb egy testvére van (és azért ők alkotják a hajléktalanok 19 százalékát), a volt egyiké aránya a gyermekes hajléktalanok között ennél jóval kisebb. Ezzel szemben a 3 gyerekes hajléktalanok 64 százalékának, a 4 vagy több gyerekes hajléktalanok 75 százalékának kettő vagy annál több testvére van (10. táblázat).

Ezzel együtt azért óvatosan kell bánni ezzel az összefüggéssel, mert a kettő, vagy több testvérrel rendelkező hajléktalanok jelentős része (68-80%-a) ettől még nem sokgyerekes, bár kétségtelenül igaz, hogy viszonylag több gyerekük van, mint a kis családból jött társaiknak (11. táblázat).

²² Csak megismételjük, a 2011. évi népszámlálás szerint a 15 éves és idősebb nők 16 százalékának volt 3 vagy több gyereke.

10. táblázat: Az élve született gyerekek száma szerinti csoportok megoszlása a kérdezett testvéreinek száma szerint (%)

F3-2016						
<i>Kérdezett testvéreinek a száma</i>						
a kérdezett élve született gyerekei száma szerint						
Testvérei száma	Élve született gyerekek száma					Együtt
	Nincs gyereke	1	2	3	4–	
0	29	18	14	11	9	19
1	26	30	33	25	17	28
2	19	24	20	22	19	20
3	10	12	12	13	16	12
4–	16	17	22	28	40	21
Együtt	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	2858	1978	1990	865	805	8496
Kérdezettel együtt 3 és többen	44	52	53	64	75	53

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

11. táblázat: A kérdezett testvéreink száma szerinti csoportok megoszlása a kérdezett élve született gyerekeinek száma szerint (%)

F3-2016						
<i>Kérdezett gyerekeinek száma</i>						
a kérdezett testvéreinek a száma szerint						
Testvérei száma	Élve született gyerekek száma					Együtt
	Nincs gyereke	1	2	3	4–	
0	51	22	17	6	4	100
1	32	25	28	9	6	100
2	31	27	23	11	9	100
3	28	24	24	11	13	100
4–	25	19	24	14	18	100
Együtt	34	23	23	10	9	100

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Ennél azonban meglepőbb tényekkel találjuk szemben magunkat, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a hajléktalanok egyes korcsoportjainak tagjai hány gyerekes családból jöttek. Azt mindenki tudja, hogy egyre kevesebb gyerek születik, egyre kevesebb a gyerekes, vagy éppen sokgyerekes család (ahogy a demográfus-

sok mondják, csökken a termékenység). Ez tükröződik az egyes korcsoportok termékenységi mutatószámaiban is: egyre kevesebb élve született gyereket találunk a fiatalabb korosztályokban (12. táblázat).

12. táblázat: A száz főre jutó élve született gyerekek száma korcsoportonként

Korcsoport, éves	Száz nőre jutó élve született gyermek
15–19	3
20–24	19
25–29	55
30–34	112
35–39	157
40–44	182
45–49	194
50–54	195
55–59	191
60–	187
Együtt*	147

* együttesen ennyi élve született jut a 15 év felettekre

Forrás: KSH népszámlálás (KSH 2011/3).

Hasonló tendenciát mutattunk ki a hajléktalan nők esetében is. Azonban ha azt is megnézzük, hogy a hajléktalanok egyes korcsoportjainak tagjai hány gyerekes családból jöttek, akkor ezzel élesen ellentétes tendenciával találjuk szemben magunkat. A hajléktalanok körében az egyre fiatalabb korosztályokban egyre gyakoribb, hogy – valamilyen úton-módon – sokgyerekes családból érkezett valaki a hajléktalanságba. Ugyan az idősebb hajléktalanok körében is rendkívül gyakori, hogy az illetőnek legalább két testvére van, az átlagosnál markánsan többen jönnek nagycsaládból, azonban a fiatal, 30–39 éves vagy huszonéves hajléktalanok esetében ez már eléri az 56-66 százalékot (13. táblázat)!

Az a tény, hogy a hajléktalanok körében az átlagost többszörösen meghaladó a sokgyerekes családból érkezettek aránya, számunkra azt támasztja alá, hogy a sokgyerekes családok egy részének hátrányos szociális helyzete, a gyerekszegénység és a hajléktalanná válás között kell, hogy legyen valamilyen – nyilván sok áttételen keresztül megvalósuló – összefüggés. Az azonban, hogy a hajléktalanok körében a fiatalabb korosztályokban gyakoribb, hogy sokgyerekes családból érkezett valaki a hajléktalanságba, azt jelenti, hogy dinamikájában olyan mértékben romlott a sokgyerekes családok egy részének a helyzete, hogy az már jelentősen megnövelte e családok egyes tagjai hajléktalanná válásának a kockázatát, illetve effektív hajléktalanná, fedél nélkülivé, földön futóvá válásukat. (És ehhez még hozzátehetjük, hogy minden ötödik, testvérrel rendelkező hajléktalannak legalább egy testvére is hajléktalan.)

13. táblázat: A kérdezettek korcsoportjainak a megoszlása a kérdezett testvéreinek száma szerint (%)

F3-2016							
Kérdezett testvéreinek a száma a kérdezett korcsoportja szerint							
Testvérei száma	Kérdezett korcsoportja						Együtt
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
0	16	20	17	18	19	23	18
1	18	25	26	29	32	30	28
2	19	20	23	20	20	17	21
3	16	13	12	11	11	11	12
4	31	23	22	22	17	19	21
Együtt	100	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	466	891	2078	2957	2167	327	8886
Átlag	2,28	1,95	1,97	1,90	1,75	1,74	1,90
Kérdezettel együtt	3,28	2,95	2,97	2,90	2,75	2,74	2,90
Kérdezettel együtt 3 és többen	66%	56%	57%	53%	49%	47%	54%

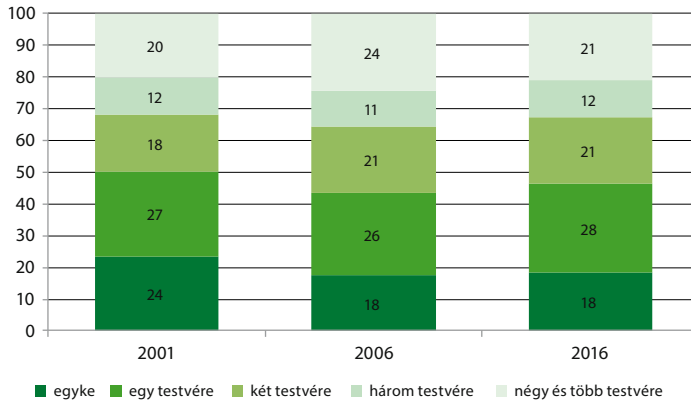
Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Ezzel együtt látnunk kell, hogy nem valamiféle új jelenségről van szó. Korábban 2001-ben és 2006-ban is megkérdeztük, hogy hány testvére van a kérdezettnek (akkor még jóval kevesebb válaszadó volt). Ebből azt látjuk, hogy a hajléktalanok többsége már másfél évtizede folyamatosan sokgyerekes családból kerül a hajléktalanságba (5. ábra).²³

Ha a sokgyerekes (3 és több gyerekes) családból jött hajléktalanok szociális hátterét vizsgáljuk olyan szempontból, hogy vajon miben különbözik az „egyke” illetve a kétgyerekes családból jött hajléktalanok szociális hátterétől, akkor azt találjuk, hogy számos – általunk kérdezett, ismert – dimenzióban nincs ilyen különbség (nagyjából ugyanolyan arányban vidékiek és budapestiek, hasonló arányban laktak, vagy nem laktak korábban saját lakásban, hasonló arányban voltak korábban állami gondozásban stb. stb.). Lényeges különbség a szülők iskolai végzettségében és az etnikai hovatartozásban mutatkozik (14. táblázat).

²³ Mivel mindig is azt kérdeztük, hogy „Hány testvére (féltestvére) van?” ezért azt sem zárhatjuk ki, hogy az idősebbek a már elhunyt testvért nem említették. Ebben az esetben viszont az általunk bemutatottnál még több élő és elhunyt testvérük volt a kérdezetteknek. Szintén a pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy írásunkban „sokgyerekes”, illetve „nagycsaládokról” szólunk, miközben nem feltétlenül csak klasszikus családokról van szó, vannak válaszok, féltestvérek, számos formáció.

5. ábra: A testvérek száma szerinti megoszlás alakulása (2001, 2006, 2016) (%)

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

14. táblázat: „Cigány”, „nem-cigány” kérdezettek megoszlása a testvérek száma szerint, illetve a kérdezettek testvérei száma szerint csoportok megoszlása „cigány”, „nem-cigány” hovatartozás szerint (%)

F3-2016										
A kérdezett testvéreinek száma és „cigány”/„nem-cigány”-e?										
	Testvérek száma				N		Testvérek száma			
	0	1	2 és több	Együtt			0	1	2 és több	Együtt
„Cigány”	14	18	68	100	2502	„Cigány”	22	19	38	30
„Nem-cigány”	20	32	48	100	5927	„Nem-cigány”	78	81	62	70
Együtt	18	28	54	100	8429	Együtt	100	100	100	100
						N	1537	2363	4529	8429

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

A sokgyerekes családból jött hajléktalanok körében – a nem sokgyerekes családokhoz képest – kétszer annyira gyakori, hogy apjuk, illetve anyjuk iskolai végzettsége nem éri el a 8 általánost sem. A „cigány” hajléktalanok 68 százaléka jött sokgyerekes családból, de a „nem-cigány” hajléktalanok közül is majdnem minden második ember ilyen családból érkezett (48%). Ezért is fontos rögzítenünk, hogy a sokgyerekes családból jött hajléktalanok többsége „nem-cigány” (62%), bár kétségtelen, hogy az ilyen családból jött hajléktalanok körében – a nem sokgyerekes családból jöttekhez képest – gyakoribb, hogy az illető „cigány”. Ez egyben arra is rávilágít, hogy az a tény, hogy a hajléktalanok körében igen magas a sokgyerekes családból jöttek aránya, elsősorban nem „cigány probléma”, hanem az alacsony iskolázottságú, elnyomorodott, sokgyerekes családok szociális helyzetének a következménye.

Hajléktalanság – lakásszegénység – gyermekszegénység

Ha az okokat keresve azt szeretnénk megvizsgálni, hogy vajon – más tényezők mellett – a gyermekes, vagy éppen sokgyermekes családok másokhoz képest rosszabb, sokkal rosszabb, vagy éppen romló lakáshelyzetének a következményeivel állunk-e szemben, akkor rövidúton be kell látnunk, hogy e kérdések megválaszolásához a jelenlegi adatszolgáltatási rendszer, vagy kutatási eredmények nem szolgáltatnak elegendő muníciót. A 2011. évi népszámlálás adatai alapján annyi állapítható meg, hogy országosan a kisgyermekesek (–14 évesek), vagy a fiatalok (15–29 éves) nem laknak rosszabb lakáskörülmények között, mint mások. Ezzel együtt a kisgyermekesek közül 124 ezer fő még mindig legfeljebb félkomfortos lakásban lakik, 67 ezren egyszobás lakásban, 80 ezren alapozás nélküli, vagy ún. egyéb falazatú lakásban laknak (és 112 ezer kisgyermeknek nem volt állandó bejelentett lakcíme, közel hatezer kisgyermeknek semmilyen bejelentett lakcíme nem volt). A 18. életévüket be nem töltött gyermekek közül 217 ezer gyermek lakik legfeljebb félkomfortos lakásban, 116 ezer gyermek egyszobás lakásban, 34 ezer gyermek ún. egyéb jogcímen (nem tulajdonos, nem bérlő a család) és az 1 millió 750 ezer gyermek (–18 éves) közül 780 ezer(!) gyermek csak egyik szülőjével lakik a lakásban.

Korábbi írásainkban számtalan vizsgálati eredmény alátámasztotta, hogy a hajléktalanságba az emberek döntő többsége a bizonytalan lakhatásból érkezett (a lakásszektor margójáról a „margó szélére”) a legkülönbözőbb közbenső – egyéni, családi, munkaerőpiaci, jövedelmi – tényezők hatására.²⁴ Most azt látjuk, hogy **Magyarországon a hajléktalanná válás jelentős kockázati tényezője a gyermekes, sokgyermekes családok egy részének szegénysége, mélyszegénysége.** E kockázat nem elsősorban a gyermekes családok lakáskörülményeiből adódik (bár abból is), hanem a gyermekes családok egy részének bizonytalan lakhatásából. Pontosabban, azt találtuk, hogy **a gyermekes családok egy részénél immár markánsan összekapcsolódik a szülők és gyerekek iskolázatlansága, a munka- és jövedelemhiány, a támogatások hiánya, a lakhatás bizonytalanul válása, a társadalom legkülönbözőbb alrendszeréből való kirekesztés és kirekesztettség.** Sőt, mára már a szülők hajléktalansága is sok esetben erősíti az így kialakult ördögi kört.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a hazai hajléktalan népesség egészében olyan változások zajlottak le az elmúlt évtizedekben, melynek során jelentősen megnőtt a hosszú ideje szisztematikusan kirekesztett „cigány” népesség aránya a hajléktalan helyzetben lévők körében és emellett számottevő tömeget alkotnak a „nem-cigány”, ámbár elnyomorodott és szintén kirekesztett sokgyerekes családokból

²⁴ Lásd az „Otthontalanul... Tegy az emberért!” (Budapest, BMSZKI – Menhely Alapítvány) köteteken közreadott elemzéseinket.

hajléktalanságba zuhantak is. Két, egymást erősítő, de egyben egymást ki is egészítő folyamatról van szó. A kirekesztett „cigányok” megnövekedett részaránya ugyan „hozza magával” a magyarországi cigányság számos megoldatlan, tragikus problémáját (iskolázatlanság, munkanélküliség, egészségi állapot, sokgyerekes helyzet), azonban a sokgyerekes családokból hajléktalanná váltak sokasága (akik maguk is sokgyerekesek) mégsem ennek következménye, nem „cigány probléma”. Ennek eredője tágabb is, mélyebb is: az okok a hazai sokgyerekes (cigány, vagy nem-cigány) családok egy részének elnyomorodásában keresendők. Immár annak is tanúi lehetünk, hogy **elindult a hajléktalan léthelyzet családokon belüli átöröklődése, újratermelődése is.**

Visszatérve a kiinduló ponthoz, a rendszerváltás első éveiben emberek tömegeit érintették sokkhatásszerűen a gazdasági krízis, illetve a kezeletlen munkaerőpiaci és lakhatási krízisek egymást követő hullámai, s váltak – rövidebb, vagy hosszabb időre – hajléktalanná azok, akik egyéni egzisztenciája megroppant ezek hatására. Az azóta eltelt negyedszázad alatt azonban a strukturális folyamatok mellett az intézményrendszerek (oktatási rendszer, egészségügyi rendszer, családtámogatási és szociális rendszerek) szisztematikus hanyatlásának a hatására a szegénység egy része elnyomorodássá, az egyenlőtlenségek egy része kirekesztettséggé állt össze, s a hajléktalanság az így immár rendszerré szerveződött elnyomorodás és kirekesztettség egyik megjelenési formájává vált.

Irodalom

- Győri Péter (2008): Fedél nélkül élők. In: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 6.*, Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI
- Győri Péter (2013a): „Cigány” – „nem-cigány” hajléktalanok. In: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 9.*, Változó és változatlan arcú hajléktalanság, Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI
- Győri Péter (2013b): Töréspontok. In: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 9.*, *Változó és változatlan arcú hajléktalanság*, Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI
- Bernát Anikó (2014): Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. In: *Társadalmi Riport*, Budapest, TÁRKI
- Jelentés (2014): Jelentés a TÁMOP-5.4.1-12 „Szociális szolgáltatások modernizációja” elnevezésű kiemelt projekt keretében megvalósult kutatások eredményeiről, Budapest, NCSSZI
- Kemény István – Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. *Esély* 2003/6. szám.
- Kemény István – Janky Béla (2007): *A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok.* <http://beszelo.c3.hu/03/10/07kemeny.htm>
Utolsó letöltés: 2017. július 12.

- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*, Budapest, Gondolat Kiadó
- KSH (2001) *2001. évi népszámlálás*. <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/>
Utolsó letöltés: 2017. július 12.
- KSH (2011) *2011. évi népszámlálás*, Módszertani megjegyzések, fogalmak.
- KSH (2011/2) *2011. évi népszámlálás, 9. Nemzetiségi adatok*. Budapest, 2014.
- KSH (2011/3) *2011. évi népszámlálás*. Budapest, 2014.
- KSH (2014) *Gyermekek átmeneti gondozása*, KSH, Statisztikai tükör 2014/11.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): *Ki a cigány?*, *Kritika* 1997/12.
- Lengyel Gabriella (2005): *Cigánynak vélt hajléktalanok*, *Beszélő*, 2005/március–április

RUBOVSKY CSILLA

IDŐSGONDOZÁS A CSALÁDBAN – A GONDOZÓ CSALÁDTAGOK HELYZETE A MAI MAGYARORSZÁGON

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a mai Magyarországon kik azok a családtagok, akik magukra vállalják a demográfiai előregedés következtében jelentkező növekvő gondozási szükségletek kielégítését, mi jellemzi az élethelyzetüket és milyen sajátos szempontjaik vannak a gondozási folyamatban. A legmegbízhatóbb adatok elérése érdekében országos reprezentatív kérdőíves telefonos kutatást végeztünk, random módon, szűrőkérdőív alkalmazásával. A kutatások tapasztalatait összegezve elmondható, hogy a nemzetközi tendenciáknak megfelelően a gondozó családtag Magyarországon is jellemzően átlag alatti jövedelmű, hátrányos helyzetű településen, gondozottjával együtt élő, középkorú, gyermekes nő. A gondozó tevékenység következtében szinte minden területen romlik az életminősége, tehermentesítésének egyetlen lehetséges megoldása a formális és informális gondozás közötti új egyensúly megteremtése.

Bevezetés

A posztindusztriális társadalomban zajló gyors változások számos új szociális kockázathoz vezetnek (alulfoglalkoztatás, egyenlőtlenségek növekedése, migráció stb.). A demográfiai folyamatok és a családszerkezet gyors átalakulása eredményeként egyszerre érvényesülő trend a fejlett világban az előregedés és a hagyományos családi gondozókapacitás jelentős részének megszűnése, amelyek együttesen korunk egyik legnagyobb társadalmi kihívását jelentik (Myles 2007). Az utóbbi évtizedekben a szakirodalom és a közvélemény is elsősorban az időskori biztonság garantálását célzó transzferrendszerek problémáival foglalkozott, és kisebb figyelmet fordítottak arra a nem kevésbé fontos problémára, hogy ki fogja gondozni az egyre több idős embert.

A világ korösszetételéhez képest, ahol a lakosság 8 százaléka 65 év feletti, az Európai Unió előregedési mutatói kiugróan magasak: az ebbe a korosztályba tartozók aránya eléri vagy meghaladja a lakosság 19 százalékát (World Bank 2015). Az idős populáción belüli jelentős változás, hogy a „legidősebb idősök” (a 80 év felettiek) száma kétszer olyan gyorsan növekszik, mint a náluk fiatalabbaké

(OECD 2015). Körükben egyszerre jelentkezik kockázatként a hirtelen egészségromlás, valamint az ezt követő tartós gondozási szükséglet¹, ami az ismert öt időügyi kockázatot² eredményezi és kiegészül egy hatodikkal, a magányosság érzésének megjelenésével.

A családszerkezet átalakulása a hagyományos informális gondozókapacitás nagymértékű csökkenését eredményezte (Hantrais 2004), előrevetítve a családi pilléren alapuló gondoskodó feladatok ellátásának súlyosbodó problémáit. A posztindusztriális gazdaság kialakulásával, a szolgáltató szektor előtérbe kerülésével vált lehetővé a nők egyre nagyobb mértékű munkavállalása (Somlai 2013). A párkapcsolatok instabilitása, a válások és az egyszülős családok számának növekedése, az atipikus együttélési formák terjedése jelzik a család gyors átalakulását. A fejlett nyugati jóléti államok szociálpolitikájuk kialakításánál már évtizedekkel ezelőtt felismerték, hogy a nők – akik az informális gondozási feladatok elsődleges teherviselői – már nem képesek és nem is kívánják a nukleáris családban szükséges újratermelési funkciójukat egyedül magukra vállalni (Beck 2003). Ezzel együtt növekvő figyelem fordult a nők kettős – munkavállalói és gondozó – társadalmi funkciójának összeegyeztetését célzó szociálpolitikai erőfeszítésekre, mivel a hagyományos gondozás feladata a gondozó női családtagot élete különböző életszakaszában érintheti, és a megnövekedett gondozási igény veszélyeztetheti a nők munkaerőpiaci jelenlétét.

Az idősgondozást vizsgáló szakirodalom túlnyomórészt a gondozottakra koncentrált és jóval kisebb figyelem fordul a gondozást végzőkre. A gondozó családtag terheinek csökkentése érdekében számba kell vennünk a *welfare mix* további pilléreinek teljesítőképességét. A növekvő gondozási igény kielégítéséhez új egyensúlyra van szükség az állam, a piac és a család szerepében. Ennek során egyrészt számolnunk kell a fizetőképes keresletre épülő, szükséglet-kielégítést szolgáló piac szociális érzékletlenségével, másrészt az állam vonakodásával, mivel úgy tűnik, az állam sem képes, sőt sokszor nem is kíván – kizárólagosan – erre a látszólag periférikusnak tekintett problémára érdemi választ adni. Az idősgondozás változó kihívásaira adott, az útfüggőség (path-dependency) tézisének sokban igazoló különböző állami válaszok azt mutatják, hogy útkeresés zajlik az adott területen. Az biztosnak látszik, hogy a változó család szerepe jelentős marad az idősgondozásban, ennek ellenére nem vagyunk pontosan tisztában azzal, hogy hazánkban – a családon belül – kik vállalják magukra ezt a gondozási tevékenységet.

Magyarországon sem reagált még az állam kielégítő mértékben a családszerkezeti változásokra. Ennek számos oka lehet, köztük az, hogy nem volt még önál-

¹ A demográfiai öregedéssel járó egészségromlás és ezt követő tartós gondozási szükségletnövekedés közötti összefüggést jól példázza a Global Agenda Council on Ageing Society szakértői munkacsoport 2012. évi átfogó nemzetközi tanulmánya, amely az idősödés globalizációs hatásait vizsgálja, nagy nemzetközi összehasonlító elemzéseken keresztül. A benne található 6. tábla (a 136–137. oldalon) jól kiemeli a várható élettartam és az egészségben eltöltött évek számának egymáshoz viszonyított arányát.

² Az öt időügyi kockázat: fizikai és szellemi hanyatlás, családtagoktól, segítőkötől való fizikai és szellemi függőségi viszony kialakulása, időskori depresszió, elesettség, betegség.

ló kutatás a gondozó családtag szociológiai, demográfiai jellemzőinek feltárására. Felmérés hiányában csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy a hazai gondozók helyzete mennyiben hasonlít vagy tér el az Európai Unió többi tagállamában élőkéhez képest.

A fent vázolt problémakörből nem a rendszert, nem is a gondozott időst, hanem az idősgondozás harmadik szereplőjét, a gondozó családtagot, annak életkörülményeit és sajátos szempontjait vizsgálom e gondoskodási folyamatban. Ennek érdekében először elhelyezem hazánkat a tartós gondozási rendszerek modelljeiben, hogy érzékeltessem, a családi gondozó a megváltozott családszerkezet mellett milyen mértékű állami támogatásra számíthat gondozási tevékenysége elvégzéséhez. Ezt követően körképet adok a gondozó családtagra vonatkozó kutatásokról, az eltérő fogalomhasználatokról, hogy viszonyítási alapot nyújtsak saját kutatásom elemzéséhez. Végezetül összegzem a gondozó családtagra vonatkozó reprezentatív kutatásom legfontosabb megállapításait.

1. A hazai otthonközeli tartós gondozás nemzetközi megközelítésben

Európában az 1990-es évek közepéig az otthonközeli tartós gondozás³ (Long Term Care, a továbbiakban LTC) szempontjából egyrészt **univerzális modellről**, másrészt **reziduális modellről** beszélhetünk. Univerzális modell alatt azt értjük, ha a tartós gondozási rendszer lefedettsége meghaladja a 20 százalékot. Reziduális modell esetén a lefedettség mutató⁴ általában nem éri el a 10 százalékot, itt nagyobb mértékben támaszkodnak a család gondozói szerepére és az egészségügyi szolgáltatások igénybevételére. Az első modellbe tartoznak a skandináv országok, a másodikba a kontinentális, dél-európai és közép-európai országok, így Magyarország is. Az 1990-es években az univerzális modellbe tartozó államokban jelentős megszorításokat vezettek be, főleg a hozzáférést korlátozták. Ezzel szemben a reziduális modell államaiban kiterjesztették az LTC-modell lefedettségét, és fejlesztették az ellátásokat, így a reziduális modell az univerzális modell felé mozdult el. Ennek következtében az eredeti elvi különbségek jelentősége csökkent (Ranci – Pavolini 2015).

Magyarország tartós gondozási rendszere a reziduális modellbe tartozik, mert a tartós gondozásban részesülők aránya 2010-re éppen csak megközelítette a 10

³ A külföldi szakirodalom a Long Term Care fogalmába sorolja mind az otthonközeli, mind a bentlakásos tartós gondozási formákat. Mivel a gondozó családtag viszonylatában az otthonközeli tartós gondozásnak van jelentősége, a tanulmány csak ez utóbbi ellátási forma kifejtésére vállalkozik.

⁴ Lefedettség mutató: a 65 év felettek közül azoknak a százalékos aránya, akik házi gondozásban és/vagy bentlakásos gondozásban ellátást kapnak.

százalékos⁵, és a 2015-ös összesített adatok alapján is alig haladta meg a 11 százalékos⁶, ami azt mutatja, hogy a nemzetközi tendenciáknak megfelelően a magyar reziduális rendszer is enyhén elmozdult az univerzális rendszer felé.

Magyarországon az otthonközeli tartós gondozásra vonatkozó szolgáltatások az alapellátás keretében biztosítottak. Ide tartozik a házi segítségnyújtás is, amelynek elődjét a Területi szociális gondozásról szóló, 10/1986. (IX. 24.) EüM rendelet vezette be Magyarországon. A szociálpolitika akkori filozófiája alapján ez egy egészségügyi szolgáltatás volt (Szabó 1985). Az országgyűlés a rendszerváltást követően 1992 decemberében fogadta el a szociális igazgatásról és szociális ellátásról szóló 1993. évi III. törvényt (a továbbiakban: Sztv.), amely egyrészt egységes szerkezetbe foglalta a szociális ellátások körét, benne a méltányossági ápolási díjat, másrészt a korábbi gondozói hálózatot házi segítségnyújtásként határozta meg azon személyek csoportja részére, akik önmagukról nem képesek gondoskodni, és akiktől mások sem gondoskodnak (Jeneiné 2014).

Az Sztv. vonatkozásában a 2015-ös esztendő járt az eddigi legnagyobb változtatással⁷, amely a transzfer- és a szolgáltatásrendszer átszervezése révén az idősekre és az őket gondozó családtagokra is jelentős mértékben kihat. A szabályozási rendszerből kikerült a méltányossági alapon nyújtott ápolási díj, amelynek elmentételezéseként került bevezetésre az úgynevezett települési támogatás (Jeneiné 2015).

A házi segítségnyújtás rendszerében is jelentős módosításokat fogadtak el, amelyek közül a legfontosabb a – jogosultság igénybevételehez, az értékelő lapon elérhető – szükséges pontszám emelkedése: 2012. január 1-jétől hatról 11 pontra, majd 2015. január 17-étől húszra. 2016. január 1-jétől Magyarországon is változtak a házi segítségnyújtás szintjei, a törvény egyrészt pontosan meghatározta a szociális segítség és a személyi gondozás tartalmát, másrészt egységesítette a házi segítségnyújtás keretében a szolgáltatások körét⁸. 2017. január 1-jét követően viszont eltörölték a gondozási időre vonatkozó maximum 4 órás korlátot, biztosítva ezzel a valós szükségletnek megfelelő ellátást.

A nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan a hazai változások is azt mutatják, hogy az állam által garantált otthonközeli tartós gondozás a magasabb gondozási szükséglettel rendelkező idősek felé tolódik. A kérdés az, ha a piac – fizetőképesség hiányában – nem elégíti ki a szükségletet, a család milyen segítséggel tudná

⁵ A számítás alapja a KSH 2010. évből származó adatszolgáltatása, amely szerint 2010. december 31-én 1 671 135, 60 évet betöltött ember élt Magyarországon, akik közül 75 054 fő részesült házi segítségnyújtásban 76 189 fő bentlakásos ellátásban és 12 039 fő átmeneti ellátásban.

⁶ A számítás alapja a KSH 2015. évből származó adatszolgáltatása, amely szerint 2015. december 31-én 1 796 579, 60 évet betöltött ember élt Magyarországon, akik közül 113 020 fő részesült házi segítségnyújtásban 78 193 fő bentlakásos ellátásban és 13 005 fő átmeneti ellátásban.

⁷ Az új előírásokat a 2014. évi CI. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény, a gyermekek védelméről és a gyámsági igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény, a sportról szóló 2004. évi I. törvény, valamint egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló jogszabály tartalmazza.

⁸ Lásd: II. fejezet 4.1.3. A gondozási tevékenység

elvégezni a gondozó munkát. E kérdés megválaszolása különösen fontos abban az esetben, ha más szereplő (gondozó) tevékenységére nem számíthatunk.

2. A gondozó családtagra vonatkozó nemzetközi kutatások

Csekély számú nemzetközi és csak egy részleges magyarországi kutatás áll rendelkezésre a gondozó családtagra vonatkozóan, ráadásul ezek eltérő fogalomhasználatra is megnehezíti a komparatív elemzés elvégzését, annak ellenére, hogy a társadalom előregedésével, a várható élettartam növekedésével, valamint ezzel párhuzamosan a családszerkezet megváltozásával egyre nagyobb szakpolitikai figyelem hárul a tartós gondozási szükségletekre, illetve az informális gondozók potenciális szerepére (OECD 2011).

2.1. Az eltérő fogalomhasználatok

A nemzetközi kutatások jellemzően három elkülöníthető fogalmi keretet használnak a **gondozó** megjelölésére. Az informális gondozó fogalma a családtagokon túl magában foglalja a barátokat, szomszédokat, ismerősöket és az önkénteseket. A gondozó családtag a vérségi vagy jogi értelemben vett rokonságra korlátozza a gondozott és gondozó közötti kapcsolatot, feltételezve a rokonságból eredő normatív elvárást a gondozott ellátására. Végül a kutatások utolsó típusa a felnőtt gyermek és az idős szülő közötti szolidaritást vizsgálja, mint a családon belüli kapcsolatok egyik sajátos és egyben legerősebb típusát. Az OECD az informális gondozó kifejezést használja a családtagok és barátok által végzett gondozó tevékenységre. Az Idős Emberek Európai Platformja informális gondozóra vonatkozó definíciója még tágabb kategóriát fed le. E szerint a családtagokon és a barátokon túl, a szomszédok és a gondozást fizetés nélkül ellátó egyéb személyek is informális gondozóknak minősülnek. Az INTERLINKS-projekt⁹ (Triantafillou et al. 2010) a gondozó informalitásának meghatározása mellett, a fizetés hiányán túl, további feltételeket is rögzít: így a szerződéses jogviszony hiányát, a gondozási feladatok meghatározatlanságát, komplexitását, valamint a gondozási idő képlékenységét. Eltérő megközelítést alkalmaz a NAC (National Alliance for Caregiving 2015), valamint az EUROFAMCARE¹⁰, amely a gondozó fogalmát a megkérdezett szubjektív értékítéletéhez köti. (Lamura et al. 2008).

Bár a **gondozott** fogalmát könnyebb körülhatárolni, mint az informális gondozóét, a kutatásokban jelentős eltérések vannak az életkori határ meghatározásában, ami összefügg a kutatás céljaival, a tartós gondozási szükséglet eltérő meghatározásaival, valamint az idős fogalma körül kialakult szakmai vitákkal.

⁹ Health systems and long-term care for older people in Europe. Modelling the interfaces and links between prevention, rehabilitation, quality of services and informal care

¹⁰ Services for Supporting Family Carers of Elderly People in Europe: Characteristics, Coverage and Usage

Az OECD és a SHARE¹¹-projekt 50 évben határozta meg a mintában szereplők korhatárát. Az EUROFAMCARE vizsgálatában 65 év feletti gondozottakra vonatkozott a felmérés, míg az EUROFOUND¹² 60 éves vagy annál idősebb személyek gondozását vizsgálja, külön hangsúllyal a 74 éven felüli populációra. Az INTERLINKS nem használ kutatásában életkori határt, míg a NAC a 18 éven felüli gondozottakat vizsgálja, elkülönítve a 18–49, az 50–74 és a 75 év feletti korcsoportot.

A **gondozási tevékenység** definiálása a szubjektív értékítélet alapján fizetetlen gondozásnak ítélt tevékenységtől a gondozás alcsoportjainak meghatározásáig terjed. A SHARE-projekt 5. hulláma retrospektíven vizsgálja, hogy a gondozott kapott-e személyes gondozást vagy háztartási segítséget (Bonsang – Schoenmaeckers 2015). Az OECD „Activities of daily living” (ADL)¹³ – „Instrumental activities of daily living” (IADL)¹⁴ fogalompár használatával kategorizálja a potenciális gondozást igénylő tevékenységeket. Az OECD jelentésekben nem fedezhető fel a különböző tevékenységek kimerítő jellegű kategorizálása, a szervezet csupán példákkal illusztrálja a gondozási tevékenységek típusai közötti különbséget. A többi nemzetközi kutatás leggyakoribb tevékenységi típusai között szerepel a személyes szükségletek kielégítésében, a házimunkában, valamint a pénzügyekben és hivatalos ügyekben való segítség. Az érzelmi és pszichológiai segítségnyújtást mindössze az INTERLINKS-projekt, az ez alapján jelentő EUROFAMCARE-projekt és az EUROFOUND 1995-ös kutatása emelte ki külön, mint a gondozási tevékenység szerves részét.

2.2. A nemzetközi kutatások eredményei

Az eltérő fogalomhasználat ellenére a nemzetközi kutatások számos ponton hasonlóságot mutatnak. A gondozási tevékenység minden esetben jelentős korlátozást jelentett a munkaerőpiaci jelenlétet tekintve. A gondozási feladatok ellátása nemi egyenlőtlenségeket mutat. Az OECD 2013-as jelentése alapján a gondo-

¹¹ Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe

¹² European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions

¹³ Activities of daily living: azon tevékenységeket jelenti, amelyek elvégzése alapvető készségeket igényel a gondozottól (funkcionális mobilitás; önálló étkezés; evés, rágás; öltözködés; személyes higiénia rendszerben tartása, tisztálkodás; fürdés, zuhanyzás; wc használata; szexuális aktivitás; alvás, pihenés; személyes gondoskodás eszközeinek használata);

¹⁴ Az Instrumental activities of daily living: a magasabb készségeket igénylő tevékenységeket foglalja magában. Beletartozik mások gondozása, állatok körüli tevékenységek ellátása, a kommunikációs tevékenységek, a mobilitást igénylő feladatok ellátása, valamint a pénz- és hivatalos ügyek intézése. A kategória részét képezik továbbá az egészségügyi ellátást igénylő tevékenységek, valamint az otthon rendszerben tartásával kapcsolatos feladatok: másik személy gondozása, állattartás feladatainak ellátása, gyermeknevelés; kommunikáció; közösségi közlekedés; pénzügyek intézése; egészségügyi feladatok ellátása; vallásgyakorlás; biztonság fenntartása, vészhelyzetek kezelése; vásárlás; otthon rendszerben tartása; ételkészítés és felmosás. (McHugh – Schultz-Krohn 2013)

zók 60 százaléka (Magyarországon 71 százaléka) nő¹⁵. A EUROFAMCARE 76 százalékra teszi a nők arányát a gondozók között, míg az Amerikai Egyesült Államokra vonatkoztatva a NAC 60 százalékos női arányt mutat. A nők tehát különösen veszélyeztetettek a munkaerőpiaci szegregációt, az alacsony nyugdíjat tekintve (Salvage 1995), valamint az informális gondozás növeli körükben a mentális megbetegedések valószínűségét (OECD 2013). A gondozó életkorát tekintve mind a NAC, mind az INTERLINKS-projekt kutatása arra mutatott rá, hogy a gondozó szerep az 50 év felettek körében a legjellemzőbb. Az EUROFAMCARE adatai alapján a gondozók mindössze 41 százaléka foglalkoztatott, a gondozó jellemzően családtag, többségében a gondozott gyermeke vagy házasátarsa. A gondozási tevékenység módját tekintve az EUROFAMCARE kutatása alapján a leggyakoribb támogatási forma az érzelmi/pszichológiai segítségnyújtás, valamint a pénzügyi támogatás. Az OECD 2013-as adatai alapján a gondozási tevékenység 66 százaléka napi szinten zajlik. Foglalkoztatási szempontból mindez azt jelenti, hogy a gondozóknak az életpályájuk egy részén csökken a munkaerőpiaci kötődésük, ami egyrészt megtöri bérszínvonaluk növekedését, másrészt életkorukból adódóan megnehezíti munkaviszonyuk visszaállítását. Az 50 év feletti nők esetén külön kihívást jelent a gyermeknevelés időszakát követően az aktív évek újabb megszakítása.

3. A gondozó családtag a 21. század magyar valóságában

Magyarországon egyáltalán nem készült önálló kutatás a témakörben, így sem egységes fogalomhasználatról, sem kutatási eredményekről nem lehet beszámolni. Ezért empirikus kutatásaimmal az volt a célom, hogy feltárjam a gondozó családtag valóságos élethelyzetét és sajátos szempontjait a mai Magyarország viszonyai között megjelenő gondozási folyamatban, másrészt feltárjam az informális gondozásban megjelenő tevékenységek csoportjait, és végezetül rávilágítsak a gondozó családtag életkörülményében – a gondozási tevékenység következtében – bekövetkező változásokra.

A célom elérése érdekében vizsgáltam, hogy az adott jóléti rendszer és családi kapcsolatok mellett kik vállalják a személyközi gondoskodó szerepét, azaz kit tekinthetünk Magyarországon az időseket gondozó családtagnak? Milyenek az ő családi viszonyai, szociokulturális jellemzői? Milyen életminőség-romlást szen-

¹⁵ A hivatkozott statisztika az OECD Health at a Glance 2013 jelentésében található. A Magyarországra vonatkozó adat a SHARE-projekt 2010-es adatai alapján áll rendelkezésre. A kutatás informális gondozóként hivatkozik a vizsgált populációra (érdekes módon a definíciónál már a gondozó családtag fogalmát használja). Az OECD-nél használt definíció szerint: **informális gondozó (gondozó családtag)**: olyan személy, aki napi vagy heti segítséget nyújt közös háztartásban vagy azon kívül élő családtagjának, barátjának vagy szociális/közösségi hálójába tartozó embernek ADL- vagy IADL-típusú tevékenységekben. A rendelkezésre álló adatok csak az 50 éves vagy annál idősebb populációra vonatkoznak.

ved el a gondozási tevékenység megkezdésével? A vizsgált kérdések megválaszolását kutatási alkérdésenként ismertetem¹⁶.

A legmegbízhatóbb adatok elérése érdekében egyrészt előkutatásként egy 65 év feletti időskutatáshoz¹⁷ kapcsolódó kérdéscsoportból definiáltam a fő kutatásom szűrőkérdőívében megjelenő lehetséges hazai gondozó családtag fogalmát, másrészt annak konceptualizálására vonatkozó fő kutatásomban ötvöztem a kvantitatív és kvalitatív eszközöket. A kérdőív összeállításához előkutatásként a hét magyarországi régióból egy nagy és egy kis településről, valamint egy budapesti kerületből 15 félig strukturált interjút használtam fel.

Az országos reprezentatív, kérdőíves, telefonos kutatás országos mintából indulva, szűrőkérdőív alkalmazásával történt¹⁸, 2016. április 29. és május 25. között, egyenként 30 perc időtartamban, standard kérdőív alkalmazásával. A kérdőív tematikája az előkutatás során elemzett félig strukturált interjúk tanulságaira épült. A gondozó családtagokat, akikről a kérdőívet teljes hosszában lekérdezték, szűrőkérdőív segítségével választották ki, a következő a kritériumok alapján: a Polgári Törvénykönyvben meghatározott hozzátartozó¹⁹, aki három hónapot meghaladóan ápolja, gondozza 65 éven felüli hozzátartozóját, legalább heti 8 órában, ami sűrűsödhet 1 napba, de elvégezhető napi nagyjából 1 órában is. Mivel nincsenek alapsokasági ismeretek és statisztikák a gondozó családtagokról, ezért a kérdőívek lekérdezése után a kisebb korrekciók érdekében a súlyozást a kiinduló hívásokra – tehát a teljes magyarországi lakosságra – végezték el. Így a kiinduló, teljes magyar lakossághoz képest a kutatásból jól becsülhető a gondozó családtagok aránya és száma Magyarországon. A kutatás alapján a fenti definíció szerinti gondozó családtagok aránya a 18 éven felüli lakosság körében 25,5 száza-

¹⁶ Az 1–6. alkérdések:

1. Melyek a gondozással kapcsolatos társadalmi attitűdök és emellett kik a tényleges gondozást végző családtagok?
2. Hogyan jellemezhető a tipikus gondozó családtag és milyenek az ő szociokulturális-demográfiai indikátorai (iskolai végzettség, munkavállalás, gyermekszám stb.)?
3. Mi az informális gondozási tevékenység tartalma és csoportosításának lehetősége?
4. Milyen hatást gyakorol a gondozási tevékenység megkezdése a gondozó családtag életkörülményeire?
5. Milyen lehetőségei vannak a munkaerőpiaci és a gondozásból származó feladatok összehangolásának?
6. Milyen állami transzferekben, támogatásokban részesül, van-e olyan közöttük, ami a gondozói feladat ellátásához kapcsolódik (például ápolás jogcímén kapható települési támogatás)?

¹⁷ A kérdőív erre vonatkozó kérdéseit az ARIOSZ Kft. a Belvárosi Arany-Kereszt Egyesület megrendelésére kérdezte le. Az eredeti kérdőív további kérdéseiről egy rövid összefoglaló a Szociálpolitikai Szemle 2016. II. évf. 3. számában olvasható

¹⁸ A kérdőíveket az ARIOSZ Kft. a Barankovics Alapítvány megrendelésére kérdezte le.

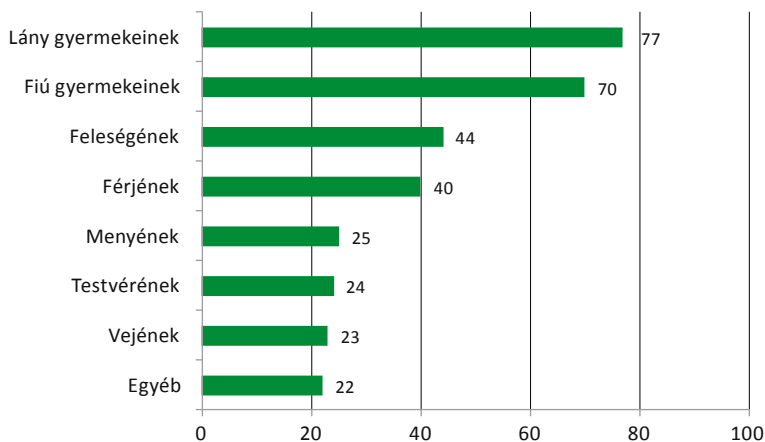
¹⁹ Házastárs; egyeneságbeli rokon; örökbefogadott, mostoha- és nevelt gyermek; örökbefogadó-, mostoha- és nevelőszülő; testvér; élettárs; egyeneságbeli rokon házastársa; házastárs egyeneságbeli rokona és testvére; testvér házastársa; – kiegészítve az időskutatás gondozó családtagjára vonatkozó blokkjának eredményei alapján az unokaöcs/unokahúg és az unokatestvér kategóriájával

lékra, azaz 1 971 743 főre (plusz-mínusz mintavételi hiba) tehető²⁰. A tökéletesen véletlen kiválasztási módszerből adódóan a mintabeli megoszlások igen jól közelítik a gondozó családtagok alapsokaságára jellemző értékeket.

3.1. A gondozással kapcsolatos társadalmi attitűdök és a tényleges családon belüli gondozók

Érdekes elsőként megvizsgálni, hogy mely családtagok vállalják magukra az idős gondozásának feladatait, hogy milyen **attitűdök** élnek a megkérdezettekben ezzel kapcsolatban. A gondozó családtagok véleményei alapján leginkább a gyermekeké az idős emberek gondozásának felelőssége: a kérdezettek 77 százaléka válaszolta, hogy az időskorú hozzátartozó gondozása a lánygyermek feladata (is), 70 százalékek szerint pedig a fiúgyermek feladata (is). A gondozók 44 százaléka nyilatkozta azt, hogy e felelősség a feleségé (is), 40 százalék pedig azt, hogy a férjé (is). Ennél kisebb arányban tartották a megkérdezettek az idős családtagok gondozását más hozzátartozók feladatának: 25 százalék azzal értett egyet, hogy ez az időskorúak menyének, 24 azzal, hogy testvérének, 23 százaléka azzal, hogy vejének feladata. Mindössze 22 százalék gondolta azt, hogy más személynek is van feladata a gondozásban (lásd 1. ábra).

1. ábra: Ön szerint az alábbiak közül kinek a feladata egy idős ember gondozása? (% , N=500; bázis: teljes minta)

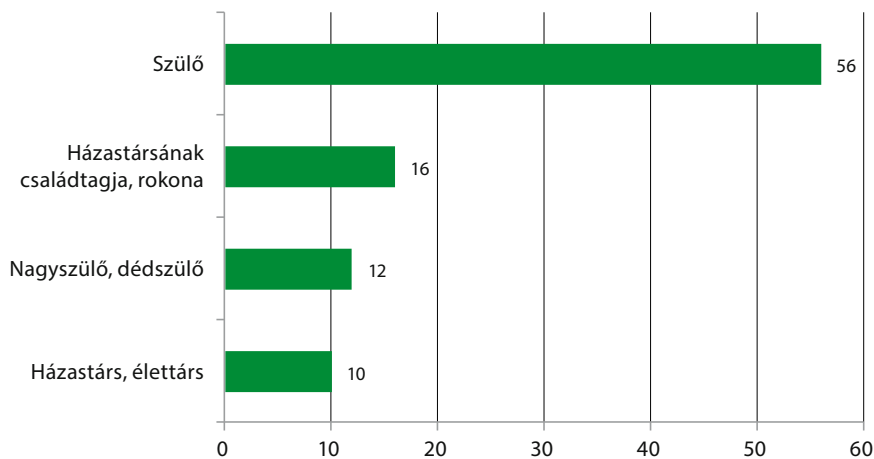

Forrás: saját szerkesztés

²⁰ A Századvég Alapítvány 2017 májusában végzett átfogó szociálpolitikai kérdőívében reprezentatív felmérés során 24,2 százalékos arányt mért ezen populáció viszonylatában. A felmérésre azért került sor, mert a szakemberek részéről több észrevétel is érkezett a populáció eltúlzott méretére vonatkozóan. Mivel az eredetileg mért 25,5 százalékhoz képest ez hibahatáron belüli eltérés, ezért ez nincs kihatással az eredeti kutatás eredményeire.

A megkérdezettek válasza rámutattak arra is, hogy **ténylegesen kik vállalták magukra** családon belül ezeket a gondozási feladatokat. A valós helyzet is azt támasztja alá, hogy jellemzően gyermekeik gondozzák idős hozzátartozóikat, mert a megkérdezettek többsége, (56%) saját szüleit gondozza. Ebbe a csoportba soroljuk a nevelőszülőket és mostohaszülőket is. A gondozó családtagoknak csak kevesebb, mint ötöde gondozza házastársának rokonát vagy családtagját (16%), nagyszülőjét vagy dédszüőjét (12%), házastársát vagy élettársát (10%), 6 százalékuk pedig más rokonát (lásd 2. ábra).

2. ábra: A gondozó családi, rokoni kapcsolata a gondozottal (% , $N=498$; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

Megfigyelhető az is, hogy a gondozó családtagok többsége (61 százalékuk) egyrészt azért vállalta magára a gondozásból adódó feladatokat, mert leginkább az ő életkörülményeik tették ezt lehetővé. Ezt a motivációt támasztja alá az is, hogy a gondozó családtagok több mint fele, 55 százaléka a gondozott idős korú családtagjával együtt él. Másrészt a megkérdezettek 28 százaléka a vizsgált gondozásra szoruló családtagjukon kívül más személyeknek is nyújtott hasonló segítséget már életük során, tehát rendelkeznek gondozási tapasztalattal. Ezen gondozók kisebb része (9%) – a kutatás során vizsgált családtagja mellett – még mindig gondozza ezt a másik személyt is. A más családtagot a vizsgált időszakban nem gondozókra jellemző, hogy korábban átlagosan 45,7 hónapon (közel 4 éven) keresztül segítettek korábbi gondozottjukat. A korábbi gondozási tapasztalattal rendelkező megkérdezettek 44 százaléka szüleit, 47 százalékuk más családtagot, 9 százalékuk pedig nem családtagot gondozott. A nők jellemzően nagyobb arányban gondoztak már idős személyt.

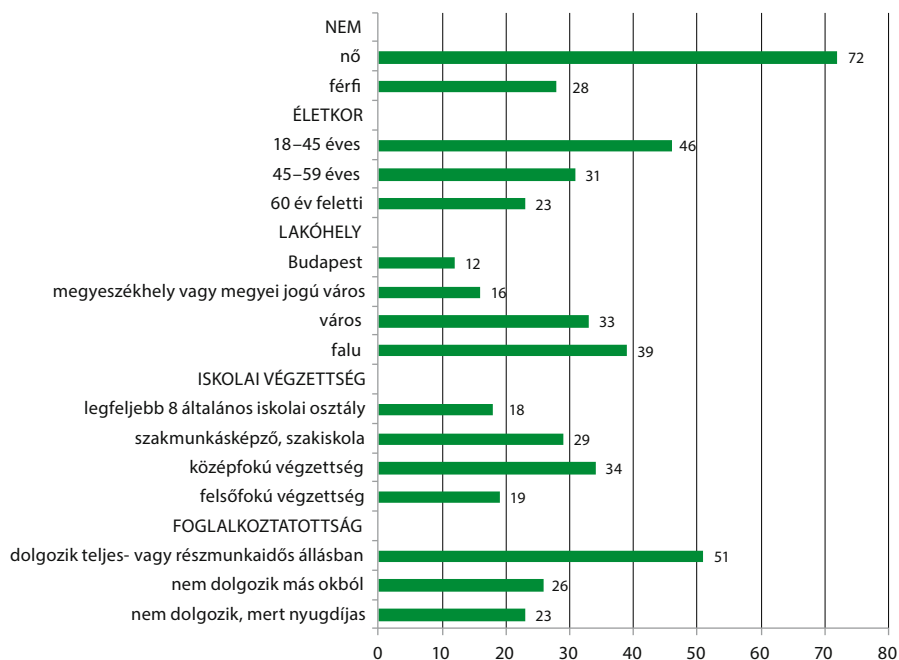
3.2. A gondozók és gondozottak szubkulturális és demográfiai jellemzői

A gondozók legfontosabb szociodemográfiai indikátorait vizsgálva elmondható, hogy jellemzően a női családtagok vállalják magukra az idős hozzátartozójuk gondozását: a gondozó családtagok közel háromnegyede, 72 százaléka nő, 28 százaléka férfi. A gondozó családtagok átlagos életkora 50,5 év, 46 százalékuk 18–45 éves, 31 százalékuk 46–59 éves, 23 százalékuk 60 éven felüli. Lakhelyükre jellemző, hogy 12 százalékuk Budapesten, 16 százalékuk megyeszékhelyen vagy megyei jogú városban, 33 százalékuk más városban, 39 százalékuk pedig községekben él. A gondozók iskolai végzettségét vizsgálva elmondható, hogy a gondozás feladata minden társadalmi csoportban megjelenik. A megkérdezettek 18 százaléka legfeljebb 8 általános iskolai osztályt, 29 százaléka szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett. A gondozó családtagok 34 százaléka rendelkezik középfokú (szakközépiskolai vagy gimnáziumi) és 19 százaléka felsőfokú végzettséggel. Munkavállalás szempontjából a gondozó családtagok fele (51%) teljes- vagy részmunkaidőben dolgozik, másik fele (49%) viszont valamilyen okból nem dolgozik (nyugdíjas, tanuló, vagy más okból nem dolgozik), vagy csak alkalmi munkát végez. Ezen a csoporton belül jelentős számban nyugdíjasok (23%) találhatóak (lásd 3. ábra). Családi állapotukat tekintve kimutatható, hogy a gondozó családtagok közel kétharmada (64%) házas, vagy élettársi kapcsolatban él, míg harmaduk valamilyen okból egyedülálló. A gondozó családtagok többségének (81%) van gyermeke, legtöbbjüknek két (42%), 21 százalékuknak egy, míg 18 százalékuknak három vagy több gyermeke van (lásd 3. ábra).

A **gender attitűdökben** látható különbség: a női családtagok jóval nagyobb arányban (72%) vállalják magukra a gondozási feladatot, mint a férfiak (28%). Ezen különbség a gondozással kapcsolatos attitűdökben is megmutatkozott, de nem ilyen mértékben. Különösen jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű gondozók körében magasabb a nők aránya, mint a magasabb végzettségűek esetében. A gondozást végző nők mellett nagyobb arányban élnek együtt az általuk gondozottal, mint a férfi gondozók, és ezzel összefüggésben a nők jellemzően több időt töltenek a gondozási feladatok ellátásával, mint a férfiak.

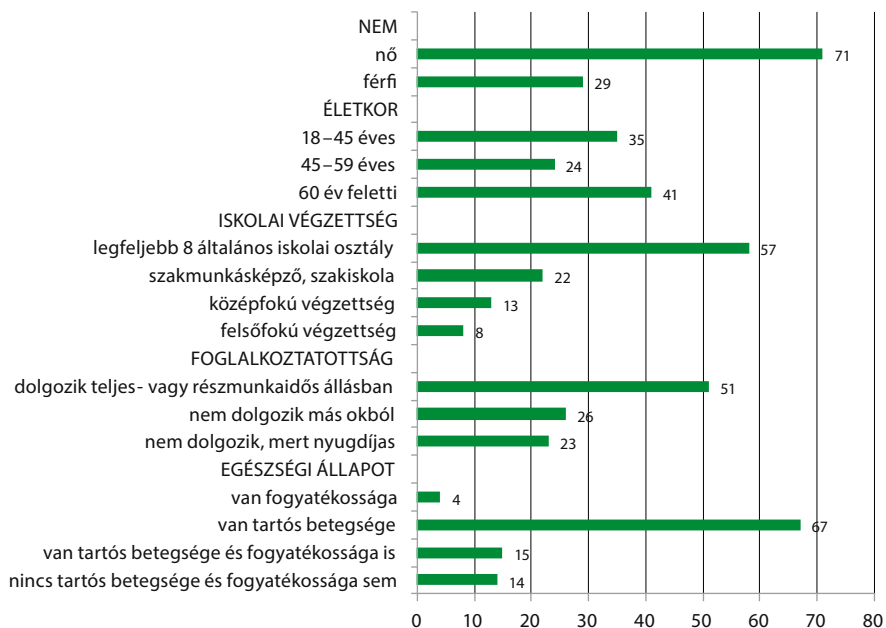
A gondozott időskorú családtagok körében a gondozó családtagokhoz hasonlóan jóval magasabb a nők aránya (71%), mint a férfiaké (29%). A gondozott idősök átlagos életkora 78,47 év, többségük – 65 százalékuk – 75 év feletti. Iskolai végzettségüket tekintve a gondozott idősök körében magasabb az alacsonyabb iskolai végzettségűek aránya, mint a gondozók esetében: többségük, 57 százalékuk legfeljebb 8 általános iskolai, 22 százalékuk szakmunkás, 21 százalékuk pedig ennél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik. Egészségi állapotukat tekintve a gondozott időskorúak 67 százalékának van valamilyen tartós betegsége, 4 százalékuknak valamilyen fogyatékosága, 15 százalékuknak pedig tartós betegsége és fogyatékosága is, míg 14 százalékukra jellemző, hogy sem tartós betegséggel, sem fogyatékosággal nem rendelkezik (lásd 4. ábra).

3. ábra: A gondozó családtagok demográfiai jellemzői (%; $N=500$; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra: A gondozott idősök demográfiai jellemzői és egészségi állapota (%; $N=500$; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

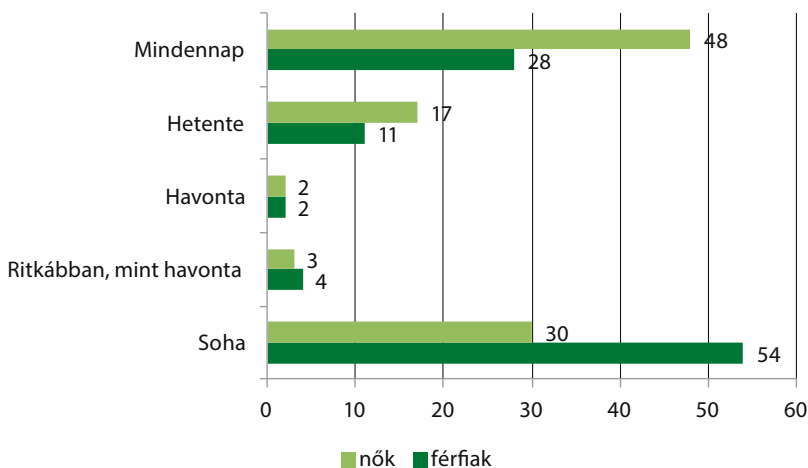
3.3. Az informális gondozási tevékenység tartalma és típusai

Kutatásom során vizsgáltam, hogy a családtagok milyen feladatokat látnak el, valamint van-e különbség a feladatok ellátásában az egyes gondozói csoportok között. A **gondozási tevékenységeket három típusra** oszthatjuk. Az első a személyes gondozás, amelybe olyan feladatok tartoznak, mint például az idős fürdetése, a tisztába tétel vagy a mozgásban való közvetlen segítség. Szociális gondozási feladat az olyan tevékenység, mint a házimunka végzése, vagy a különböző ügyintézekben való segítségnyújtás. Végül az érzelmi, pszichés támogatás kategóriájába soroltuk az időssel való társalgást és a betegséggel kapcsolatos lelki segítségnyújtást. A felosztás egyrészt a 2016. január 1-jén hatályba lépett jogszabálymódosítás, másrészt az OECD előírásain alapszik. A továbbiakban e gondozási tevékenységekkel kapcsolatos eredményeket mutatom be.

A megkérdezett gondozók közül 43 százalék számolt be arról, hogy minden nap nyújt az általa gondozott idősnek **személyes gondoskodás körébe tartozó segítséget**. Az ilyen tevékenységet hetente végzők aránya 16, a havi rendszerességgel nyújtók aránya elenyésző, 2 százalék. A válaszadók 4 százaléka ritkábban, mint havonta végez ilyen tevékenységet, míg 36 százalékuk soha nem vesz részt a személyes gondoskodás körébe tartozó feladatok ellátásában.

Nemenként vizsgálva fontos különbség, hogy a nők szignifikánsan gyakrabban végeznek a személyes gondoskodás körébe tartozó feladatokat, mint a férfiak ($\chi^2 = 28,86$, $df = 4$, $p = 0,000$). Míg esetükben a naponta ilyen feladatokat ellátók aránya 48, a férfiak esetében 28 százalék. Ezzel szemben azok aránya, akik soha nem nyújtanak személyes gondoskodást, a férfiaknál 54, a nőknél 30 százalék (lásd 5. ábra).

5. ábra: A személyes gondozási feladatok nyújtásának gyakorisága nemenként (%; $N = 488$; bázis: teljes minta)

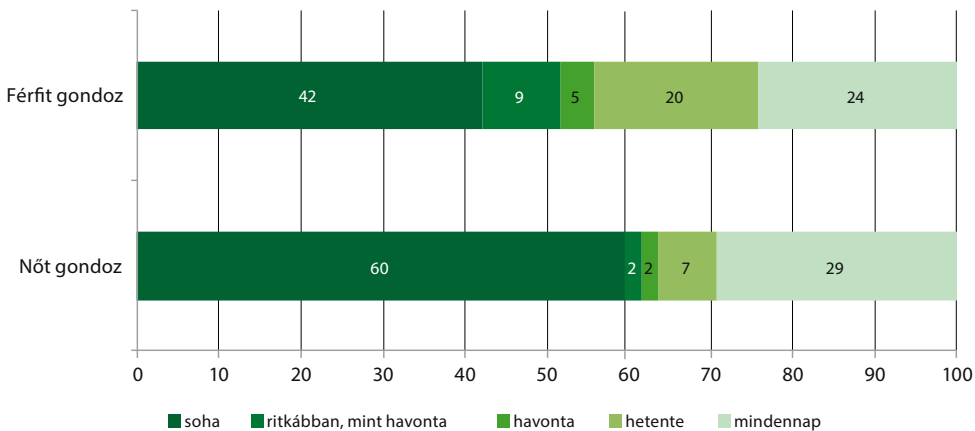

Forrás: saját szerkesztés

Az intimebb feladatok ellátása kapcsán elmondható, hogy az ezt ellátók körében is magasabb a nők, mint a férfiak aránya. Így például a tisztálkodásban a nők 44 százaléka nyújt napi segítséget, míg a férfiak esetében ugyanez az arány csak 22 százalék, és a férfiak körében jelentősen magasabb azoknak az aránya, akik soha nem végeznek ilyen tevékenységet ($\chi^2 = 36,24$, $dF = 4$, $p = 0,000$). Kisebb mértékben ugyanez a tendencia az egészségügyi ápolás esetén is megfigyelhető ($\chi^2 = 12,03$, $dF = 1$, $p = 0,012$).

A személyes gondoskodás körébe tartozó feladatok ellátásának gyakorisága esetében a férfi gondozóknál jelentős szerepe van annak, hogy milyen nemű az általa gondozott családtag, mert a férfi gondozók, ha gondozottjuk szintén férfi, gyakrabban látnak el ilyen jellegű feladatokat, mint amikor női családtagot segítenek (lásd 6. ábra). Ez a különbség a női gondozók tekintetében nem figyelhető meg.

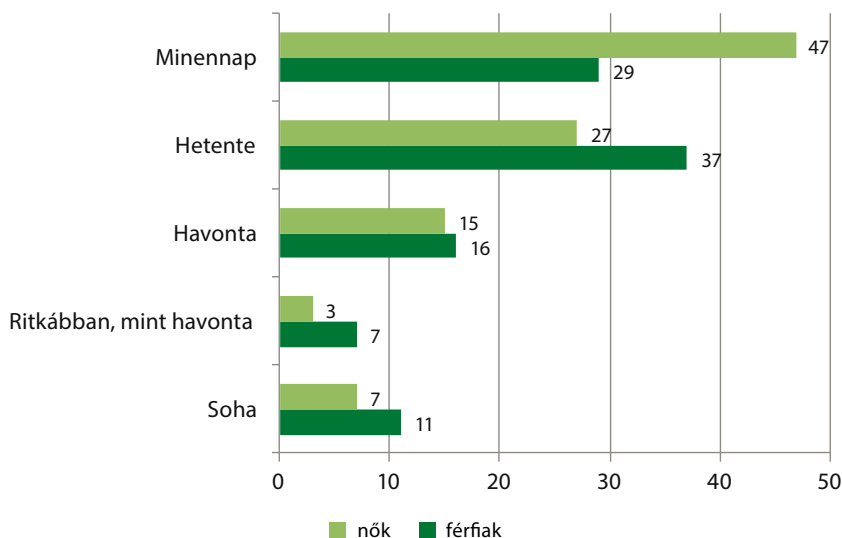
6. ábra: A személyes gondozási feladatok nyújtásának gyakorisága a férfi gondozók esetében a gondozott neme szerint (% , $N = 140$; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

A gondozók körében 42 százalék azok aránya, akik mindennap ellátnak **szociális gondozás körébe** sorolható feladatokat, például háztartási munkát végeznek, vagy segítik az idős embert a pénzügyi és hivatali ügyintézésben. A gondozók 30 százaléka hetente, 16 százalékuk havonta, 4 százalékuk ritkábban, mint havonta, 8 százalékuk pedig soha nem végez ilyen feladatot. A szociális gondozás körébe tartozó feladatok közül a gondozók leggyakrabban a háztartási munkák végzésében segítenek, 68 százalékuk mindennap, 22 százalékuk pedig hetente. A gondozók 48 százaléka naponta nyújt segítséget az idős ügyintézésében. A személyes feladatokhoz hasonlóan a szociális gondozást is gyakrabban végzik a nők ($\chi^2 = 15,46$, $dF = 4$, $p = 0,004$), a napi szintű szociális gondozást nyújtó nők aránya 47, míg ugyanez az arány a férfiak esetében 29 százalék. A szociális gondozást sosem nyújtók aránya a férfiaknál 11, a nőknél 7 százalék (lásd 7. ábra).

7. ábra: A szociális gondozási feladatok nyújtásának gyakorisága nemenként (% , $N=488$; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

A háztartási munkákat mindennap végzők körében értelemszerűen kiemelkedően magas a nők aránya (72 százalék, míg a férfiak esetében 57 százalék) ($\chi^2 = 13,85$, $dF = 4$, $p = 0,008$), az viszont elgondolkodtató, hogy a nők még a kertgondozási és karbantartási feladatok esetében is nagyobb arányban jelezték, hogy naponta végeznek ilyen feladatokat (43%), mint a férfiak (38%).

A személyes és szociális gondozási feladatok ellátása mellett a gondozók érzelmi és pszichés támogatást is nyújtanak a gondozott idős számára. Ebbe a kategóriába tartozik az idős részére társaság nyújtása és a szellemi elfoglaltság biztosítása. A megkérdezettek 79 százaléka állította, hogy mindennap nyújt ilyen jellegű segítséget az általa gondozott idősnek. 12 százalékuk hetente lát el ilyen feladatot, ennél ritkábban vagy soha pedig elenyésző részük, 9 százalékuk. A nők és a férfiak esetében az érzelmi támogatásban is megfigyelhetők különbségek ($\chi^2 = 13,43$, $dF = 4$, $p = 0,009$). A nők 83 százaléka állította, hogy mindennap nyújt ilyen jellegű támogatást, míg a férfiak esetében ez az arány 69 százalék.

A fentiekben ismertetett háromféle típusú gondozási tevékenység végzésével a gondozó családtagok egy munkahéten – hétfőtől péntekig – átlagosan 26,7 órát töltenek, ebből a nők átlagosan 28,9 órát, míg a férfiak átlagosan 21,1 órát. A legtöbb időt hétköznaponként az idősebb korosztályba tartozók töltik gondozással. A hétköznapokon a gondozással töltött idő fordított arányosságban áll az iskolai végzettséggel: jellemzően a legalacsonyabb iskolai végzettségűek töltik a legtöbb időt idős családtagjuk gondozásával ($F = 5,68$, $dF = 3$, $p = 0,001$). Nem meglepő, hogy a foglalkoztatottak szintén kevesebb órában látnak el gondozási feladatokat hétköznap, és a legtöbb időt az átlagon aluli vagyoni helyzetűek fordítják erre

($F = 14,57$, $dF = 2$, $p = 0,000$). A gondozottal való együttélés jelentősen megnöveli az átlagosan gondozással töltött idő tartamát ($F = 57,09$, $dF = 1$, $p = 0,000$).

3.4. A gondozási tevékenység hatása a gondozó életkörülményeire

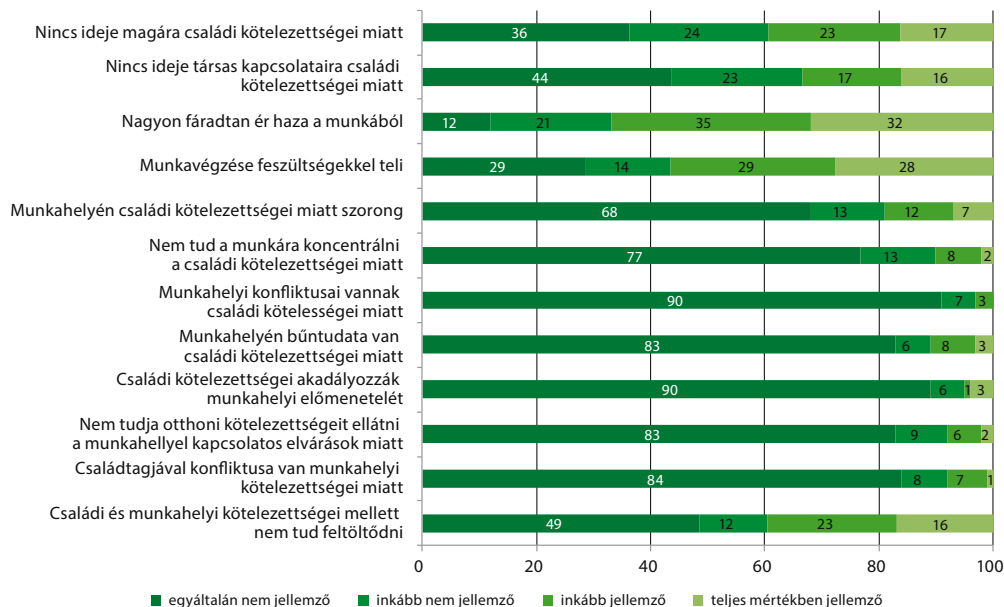
A gondozási feladatok megjelenése szükségszerűen hatással van a **gondozó családtag életkörülményeire**. Az új feladatok hatással lehetnek a munkaerőpiaci feladatokkal való összehangolás kényszere mellett a gondozó egészségi állapotára, társas kapcsolataira és a szabadidejének eltöltésére is.

A gondozó családtagok 22 százaléka számolt be arról, hogy amióta idős családtagját gondozza, változás történt az **egészségi állapotában**. Ez az arány magasabb (25%) a nők körében, míg a férfiak esetében csak 14 százalék. A jellemzően több időt gondozással töltők és az átlagon aluli vagyoni helyzetben lévő csoportok körében ($\chi^2 = 27,75$, $dF = 6$, $p = 0,001$) a változásról beszámolók között szintén nagyobb arányban található meg az idősebb korosztályhoz tartozók (31 százalék, míg a 18–45 évesek 16 százaléka, a 46–59 évesek 23 százaléka) és a nyugdíjasok (32 százalék, míg a foglalkoztatottak 16 százaléka, a más okból nem dolgozók 25 százaléka: $\chi^2 = 14,45$, $dF = 6$, $p = 0,025$). A gondozottal való együttélés szintén meghatározó: azok között, akik együtt élnek a gondozottal közel kétszer magasabb (27%) azok aránya, akik valamilyen változásról számolnak be ($\chi^2 = 12,54$, $dF = 3$, $p = 0,006$), és az arány hasonlóan alakul a gondozásra legtöbb időt fordítók esetében is (33%). A gondozók többsége (52%) az egészségi állapotában történt változás kapcsán a pszichés leterheltségből, 27 százalékuk a fizikai leterheltségből származó, míg 21 százalékuk egyéb panaszokról számolt be. A pszichés leterheltségből fakadó problémákról nyilatkozók aránya különösen magas a foglalkoztatottak körében (72 százalék, míg a nyugdíjasok vagy más okból nem dolgozók körében 38–38 százalék).

A gondozási feladatok hatása kapcsán vizsgáltam azt is, hogy **miként hat a gondozás a gondozó családi viszonyaira**, házastársára és gyermekeire. A gondozók többségéről, 84 százalékukról elmondható, hogy házas- vagy élettársukkal való viszonyukban nem érzékelték változást a gondozás hatására. A valamivel jobb házas-, vagy élettársi viszonyt vallók aránya 5, a sokkal jobb vagy sokkal rosszabb viszonyt érzők aránya 2–2 százalék, míg azoké, akik inkább rosszabbnak érzik, 8 százalék. A gondozók 94 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a gondozási feladatok ellátása nem volt hatással gyermekvállalási lehetőségeikre. A kérdés leginkább a 18–45 éves korosztály tekintetében fontos, de még körükben is mindössze 6 százalék állította, hogy romlott a gyermekvállalási lehetőségük.

A gondozó családtagokat arról is kérdeztük, hogy a gondozási tevékenység mennyiben befolyásolja a **saját magára** fordítható időt és a **társas kapcsolatait**. A megkérdezettek közül mindösszesen 17 százalék nyilatkozott úgy, hogy sem magára, sem társas kapcsolataira nincs ideje (lásd 8. *ábra*).

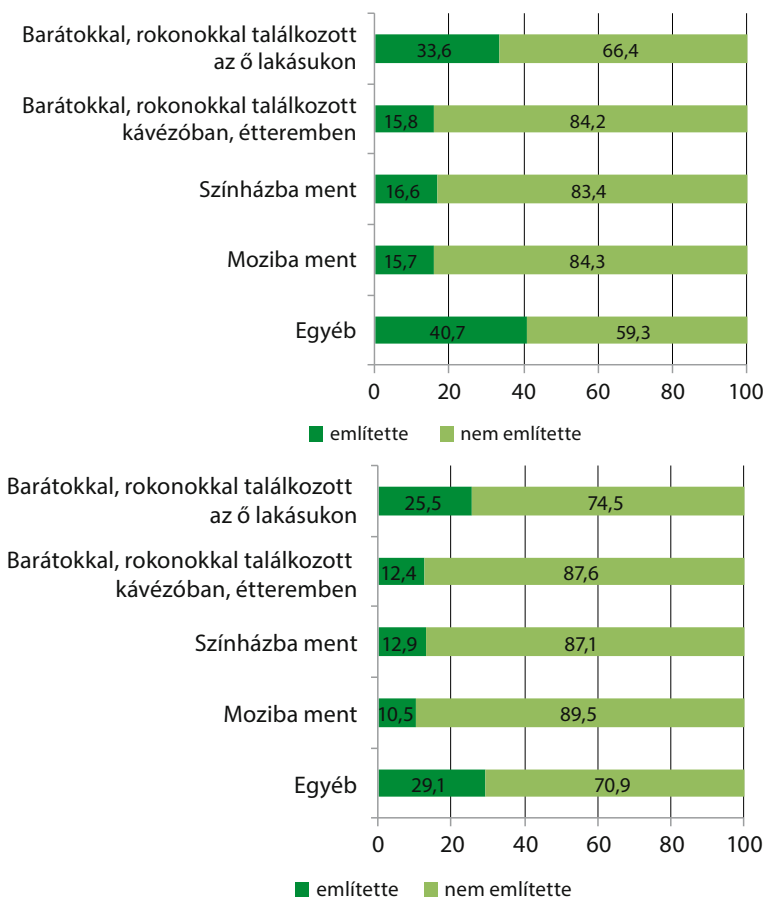
8. ábra: A kérdezettre jellemző állítások a családi kötelezettségekre és a munkavégzésre vonatkozóan a teljes mintában (%; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

A gondozási tevékenység érthető módon jelentős **hatással lehet a gondozó szabadidejére** is, különösen, ha a gondozó családtag munka mellett látja el a gondozási feladatokat. Mint láthattuk, a gondozók hétfőtől péntekig átlagosan körülbelül 26 órát töltenek gondozással, hétfőig pedig a gondozásra fordított idő átlagosan 12,3 óra a megkérdezettek körében. A gondozókat a szabadidejük eltöltése kapcsán megkérdeztük arról is, hogy végeztek-e egyes tevékenységeket a gondozás megkezdése előtt és után. A 9. ábrán látható, hogy minden felsorolt program esetében a gondozás megkezdése után alacsonyabb azok aránya, akik említették az adott program végzését, mint a gondozás megkezdése előtt, azaz a gondozási feladatok nagy valószínűséggel csökkentik a gondozók különböző programokon való részvételének lehetőségét. A kimozdulás mértékét vizsgálva kimutatható, hogy a gondozás megkezdése után mindazok aránya, akik soha nem mozdultak ki szórakozás céljából 25-ről 41 százalékra, akik egy héten legfeljebb csak egyszer mozdulhatnak ki otthonról, 13-ról 30 százalékra emelkedett (lásd 9. ábra).

9. ábra: Programok végzése az idős családtag gondozásának megkezdése előtt és után a teljes mintában (%) ; bázis: teljes minta

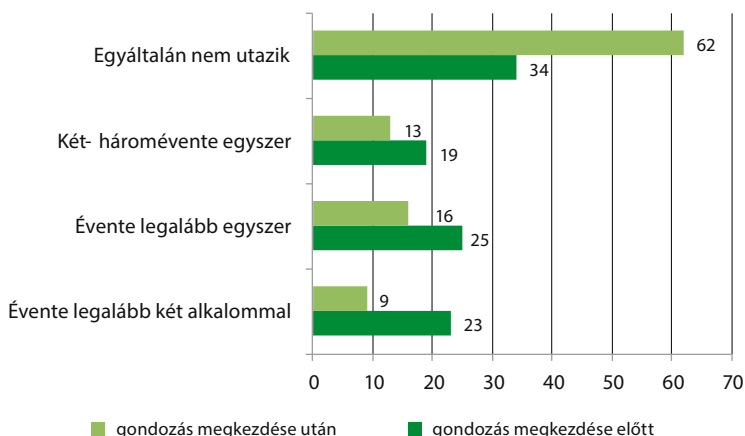

Forrás: saját szerkesztés

Összességében a válaszadók 40 százaléka állította, hogy kevesebbet mozdul ki a gondozás megkezdése óta, míg 53 százalékuk arról számolt be, hogy nem történt változás. A kimozdulás mértékének lecsökkenése különösen azoknál a csoportoknál figyelhető meg, amelyek – mint korábban láthattuk – több időt töltenek gondozással.

A szabadidő eltöltése kapcsán fontos kérdés az is, hogy a gondozóknak van-e lehetősége **elmenni legalább egy hétre pihenni**. A gondozás megkezdése előtti időszakra vonatkozóan a gondozók 23 százaléka állította, hogy legalább két alkalommal, 25 százaléka évente egy alkalommal, 19 százaléka pedig két-háromévente egyszer elutazott. A válaszadók 34 százaléka egyáltalán nem utazott ebben az időszakban sem. A gondozás megkezdése után jelentősen nőtt azok aránya, akik nem utaznak, és ezzel párhuzamosan csökkent azok aránya, akik évente egyszer vagy kétszer el tudtak utazni (lásd 10. ábra).

10. ábra: A legalább 1 hét pihenésre elutazók aránya a gondozás megkezdése előtt és után (% , $N=302$; bázis: teljes minta)

Forrás: saját szerkesztés

A kimozduláshoz hasonlóan az elutazással kapcsolatban is azok a csoportok érintettek a leginkább, amelyek több időt fordítanak a gondozási feladatok ellátására, vagy együtt élnek a gondozottal, valamint azok, akiknek eleve több lehetőségük volt utazni (fővárosiak és felsőfokú végzettségűek, jobb anyagi helyzetűek).

3.5. A munkavállalásból és a gondozásból származó feladatok összehangolása

A megkérdezettek 66 százaléka nyilatkozta, hogy a gondozási tevékenység megkezdése előtt foglalkoztatott volt, amely a tevékenység megkezdése után 51 százalékra esett vissza. A megkérdezettek 61 százalékának munkájára a gondozási tevékenység nem volt hatással, 19 százalék úgy nyilatkozott, hogy valamilyen módon hatott a munkájára, és a megkérdezettek 21 százaléka a gondozás megkezdésekor sem dolgozott. Akiknél a gondozási feladatok hatással voltak a munkájukra, 36 százalék állította, hogy abba kellett hagynia a munkát, 39 százalékának munka- és időbeosztásában kellett alkalmazkodnia az új feladatokhoz, 25 százalék (a teljes minta körülbelül 5 százaléka) pedig egyéb változásról számolt be. A nem nyugdíj miatt nem dolgozó és változást tapasztaló gondozók között 73 százalék nyilatkozta azt, hogy abba kellett hagynia a munkáját a gondozási feladatok ellátása miatt.

Azok aránya, akik úgy érzik, változás történt a munkájukkal kapcsolatban, magasabb volt a fővárosban, mint a többi településen élők esetében ($\chi^2=10,53$, $dF=4$, $p=0,000$). A változást érzékelők aránya magasabb az átlagon felüli vagyoni helyzetűek körében, mint a másik két vagyoni csoport esetében ($\chi^2=10,55$, $dF=4$, $p=0,032$). Emellett a gondozottal együtt élőkre jellemző, hogy nagyobb arányban tapasztaltak változást, mint a gondozottal együtt nem élők ($\chi^2=11,51$, $dF=2$, $p=0,003$). Esetükben magasabb azok aránya is, akik már a gondozás kezdetekor sem dolgoztak, ami megerősíti, hogy a gondozási feladatok felvállalása

a gondozók esetében részben a meglévő élethelyzetből is adódik. A gondozásra legtöbb időt – több mint 28 órát – fordítók körében a legmagasabb azok aránya, akik érzékeltek változást a munkájukkal kapcsolatban, a gondozásra fordított idő növekedésével pedig csökken azok aránya, akik nem tapasztaltak semmilyen változást ($\chi^2 = 24,61$, $dF = 4$, $p = 0,000$).

3.6. Állami transzferek és támogatások

A gondozó családtagok közel fele valamilyen okból nem dolgozik, egy részük a gondozási feladatok ellátása miatt adta fel a munkáját, de a foglalkoztatott gondozóknak is alkalmazkodniuk kellett a **gondozás és a munkavégzés összehangolása** érdekében. A gondozó családtagok a hétköznapokat tekintve átlagosan 26,7 órát töltenek gondozással. Ennek ellenére a felmérés szerint a gondozó családtagok mindössze 9 százaléka részesül **települési támogatásban ápolás jogcímén** a gondozási feladatok ellátásáért, 91 százalékuk nem kap ezen a jogcímén más támogatást sem. Mindösszesen 7 százalék a teljes mintában azok aránya, akik családtagjának jelenleg is szüksége van állandó ápolásra, de ezt – az alacsony támogatási összeg miatt – nem vállalták. A gondozók többsége az ápolás jogcímén kapható települési támogatástól függetlenül dönt arról, hogy vállalta-e vagy vállalná-e a teljes állásban történő gondozást.

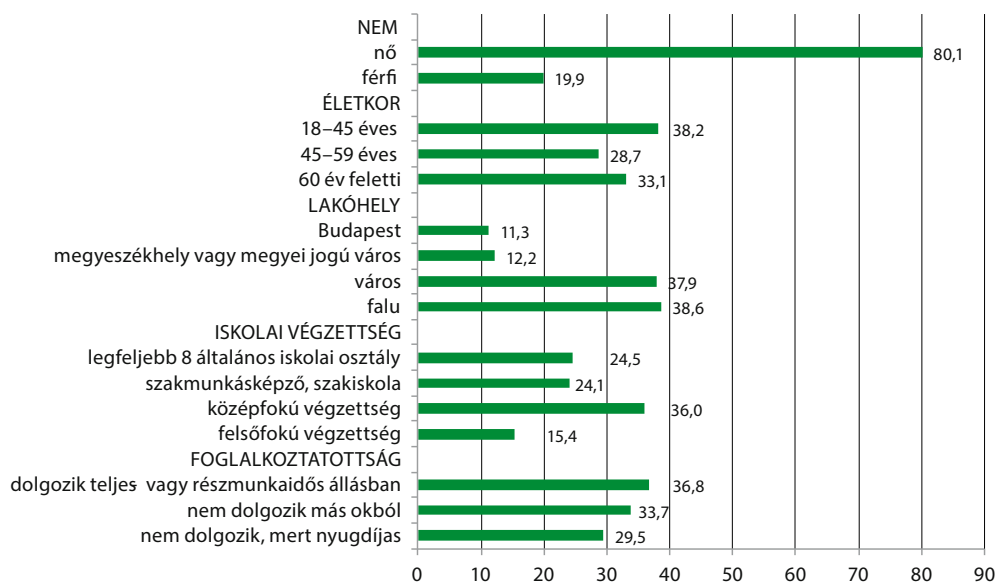
A fentiek ellenére rákérdeztünk arra is, hogy a gondozó családtagok átlagosan havi mekkora nettó összegért vállalnák a teljes állásban történő ápolást. A havi nettó átlagos összeg a teljes mintában 118 ezer forint. Az iskolai végzettséggel ugyanakkor egyenes arányban nő ez az összeg ($F = 3,41$, $dF = 3$, $p = 0,025$). A legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők átlagosan havi 64 ezer forintért vállalnák a feladatot, míg a középfokú vagy felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők 139 illetve 138 ezer forintért. Szintén jelentős különbségek figyelhetők meg a különböző településtípusok között ($F = 5,82$, $dF = 3$, $p = 0,003$): a Budapesten élők jóval magasabb átlagos összegre (172 ezer forintra) tartanának igényt ezen tevékenység ellátásáért, mint a más településen élők. Ezen válaszok is jól tükrözik, hogy Magyarországon az életkörülményeket alapvetően meghatározó indikátorok az iskolai végzettség és a településtípus.

3.7. A legrosszabb helyzetűek

A kutatásom eredeti definíciója szerint 1 971 743 fő tartozik a gondozó családtag fogalmába, akik alatt azt értjük, hogy egy munkahéten – hétfőtől péntekig – átlagosan 26,7 órát töltenek 65 éves vagy annál idősebb családtagjuk gondozásával. Ha ezen populáción belül csak azok csoportját vizsgáljuk, akik legalább a fent említett gondozási átlagot vagy annál többet töltenek el gondozással hétfőtől péntekig, akkor ez már csak az általam eredetileg vizsgált populáció 31,5 százaléka, 621 990 fő. Ezen csoporton belül azok aránya, akik kizárólagos gondozónak minősülnek 29 százalék, 180 119 fő. Lényegesen magasabb a nők aránya

(80,1%), mint a férfiaké és az átlagéletkoruk 52,4 év. A lakhelyük típusa szerint némi eltolódás látható a megyeszékhely vagy megyei jogú várostól az egyéb város felé, de Budapest és falu tekintetében nincs lényeges eltérés a teljes populációhoz képest. Az eredetileg vizsgált populációban a középfokú iskolai végzettség a leggyakoribb, de ennél a csoportnál a felsőfokú végzettségűek aránya jelentősen kevesebb és a legfeljebb 8 általános iskolát végzettek aránya jelentősen magasabb, mint a teljes populáció körében.

11. ábra: A legveszélyeztetettebb családi gondozók demográfiai jellemzői (% , $N=157$; bázis: az egy munkahéten – hétfőtől péntekig – legalább 26,7 gondozási órát eltöltők körében)

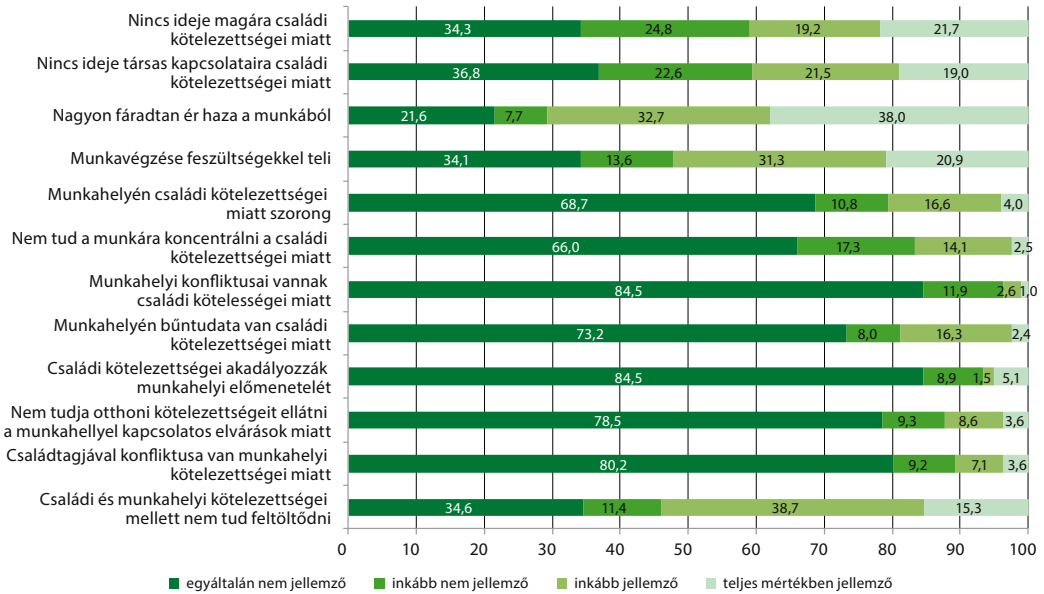

Forrás: saját szerkesztés

E csoportnak már 30,5 százaléka (a teljes populáció 22 százalékához képest) nyilatkozta, hogy a gondozási tevékenység megkezdése után változás állt be egészségi állapotában és csak 77,9 százaléka (a teljes populáció 84 százalékához képest) mondta azt, hogy nem történt változás házastársával/élettársával való viszonyában.

Ezen csoportba tartozók 21,7 százalékának (a teljes populáció 16 százalékához képest) saját bevallása szerint a családi kötelezettségei miatt nincs ideje magára és 19 százalékukra (a teljes populáció 16 százalékához képest) teljes mértékben jellemző, hogy ugyanezen kötelezettségük miatt társas kapcsolataikra sem marad idejük (lásd 12. ábra).

12. ábra: A legveszélyeztetettebb családi gondozókra jellemző állítások a gondozási kötelezettségekre és a munkavégzésre vonatkozóan (% , N=157; bázis: az egy munkahéten – hétfőtől péntekig – legalább 26,7 gondozási órát eltöltők körében)

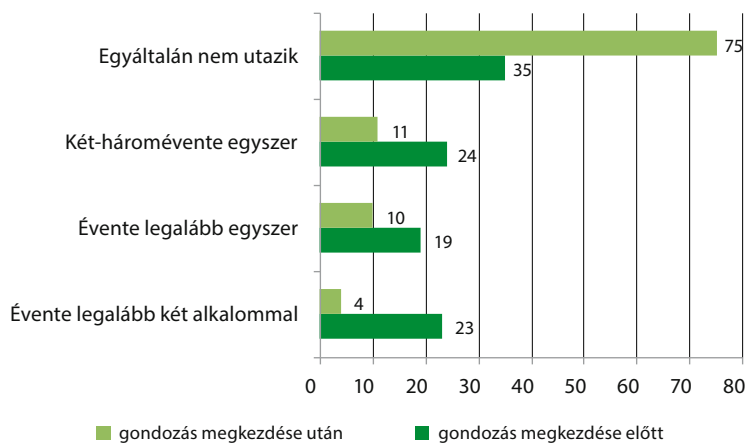

Forrás: saját szerkesztés

Amellett, hogy ezen csoportba tartozó gondozók már a gondozás megkezdése előtt is kisebb arányban említettek szabadidős tevékenységet, a gondozás megkezdése után ezen tevékenység végzése – különösen az évente legalább két alkalommal utazók esetében – nagyobb arányban esik vissza, mint a teljes populáció körében (lásd 13. ábra).

Érdekességként jegyezném meg, hogy az e csoportba tartozók 43,4 százaléka saját bevallása szerint a gondozás megkezdése óta kevesebbet mozdul ki otthonából, amely arány valamivel magasabb az általam vizsgált teljes populációhoz képest (40%). Jelentősebb különbség figyelhető meg viszont azok arányában, aki úgy nyilatkoznak, hogy a gondozás megkezdése óta nem történt változás, 47,4 százalék (az általam vizsgált teljes populáció tekintetében ez 53%). Mindösszesen 55,5 százalékuk volt foglalkoztatott, ez a gondozási tevékenység megkezdése után 36,8 százalékra csökkent. A csoport 22,2 százaléka mondta azt, hogy a gondozás hatással volt a munkájára és 28,1 százalék azt, hogy már a gondozás kezdetekor sem dolgozott. Azon belül, akik azt mondták, hogy hatással volt a munkájukra a gondozás, több mint felük (51%) úgy nyilatkozott, hogy abba kellett hagynia a munkáját, harmaduknak (33%) a munka- vagy időbeosztásukban kellett alkalmazkodniuk az új feladatukhoz. Azok között, akik jelenleg nem nyugdíj miatt nem dolgoznak és a gondozás kapcsán változást tapasztaltak, 75,3 százalék azok aránya, akik úgy nyilatkoztak, hogy a gondozási tevékenység miatt abba kellett hagyniuk a munkájukat.

13. ábra: A legalább egy hét pihenésre elutazók aránya a gondozás megkezdése előtt és után a legveszélyeztetettebb gondozók körében (% , $N=157$; bázis: az egy munkahéten – hétfőtől péntekig – legalább 26,7 gondozási órát eltöltők körében)

Forrás: saját szerkesztés

A fenti adatok ellenére sem éri el ezen csoporton belül az ápolás jogcímén települési támogatásban részesülők aránya a 20 százalékot (19,3%). Mindezek ellenére mindösszesen 7,9 százalék azok aránya, akik családtagjának szüksége lenne állandó ápolásra, de az alacsony támogatási összeg miatt ezt nem vállalják. Ez alig magasabb, mint az általam vizsgált teljes populációban.

Összegzés

A gondozó családtagok többsége életkörülményeiből adódóan, érzelmi okokból és kötelességtudatból vállalta magára idős rokonának gondozását, amely gyermekeik felelősségeként jelenik meg a gyermeknevelés viszonzásaként. A gender attitűdök terén egyértelmű változás látható, nincs jelentős eltérés a megkérdezettek válaszaiban, hogy leány vagy fiúgyermekről, menyéről, vagy vőről beszélünk. Ez hosszútávon pozitív elmozdulást is jelenthet a ténylegesen gondozó családtag nemében, azonban a folyamat lassúnak mutatkozik, hiszen a nemzetközi adatokon belül Magyarország mutatja az egyik legrosszabb arányokat a nők informális gondozásban tapasztalható túlsúlya tekintetében, annak ellenére, hogy a gyermekgondozáshoz képest jóval kevesebb biológiai magyarázat adható arra, hogy miért elsősorban nők látják el az idősgondozásból adódó feladatokat.

A kutatás tapasztalatait összegezve elmondható, hogy – a kiinduló feltevéseimnek és a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – a gondozó családtag Magyarországon is jellemzően átlag alatti jövedelmű, hátrányos helyzetű településen gondozottjával együtt élő, középkorú, gyermekes nő. Több mint 40 százalékuk napi szinten végez a személyes gondoskodás (pl. pelenkázás), és a szociális segí-

tés (pl. takarítás) körébe tartozó tevékenységet, emellett ötből négyen pszichés támogatást is nyújtanak, a heti gondozással töltött idejük pedig meghaladja a 28 órát. Éppen ezért nem hagyható figyelmen kívül az a tendencia, hogy a gondozás következtében a foglalkoztatásuk kétharmadról felére esett vissza, és minden negyedik nőnek romlott az egészségi állapota is. Gondozási igénybevételük következtében egyhatoduknál a rövid idejű kikapcsolódás elvi lehetősége is megszűnik, ami szélsőséges esetben társadalmi kirekesztődésüket is eredményezheti. Kevesebb, mint 10 százalékuk részesül ápolás jogcímén valamilyen ellátásban. A vizsgált populáció azon csoportja, amely egy munkahéten – hétfőtől péntekig – legalább 26,7 órát tölt gondozással, több mint 80 százalékban a nők köréből kerül ki. Az ő esetükben még nagyobb százalékban jelentkezik az egészségromlás, a szabadidő és társas kapcsolataik csökkenése, ráadásul náluk a legmagasabb (19%) a foglalkoztatás csökkenés a gondozás megkezdésével. Ennek ellenére nem éri el az ápolás jogcímén települési támogatásban részesülők aránya a 20 százalékot, pedig nem kis feladat hárul rájuk, hiszen gondozottjaik jelentős része tartós betegséggel vagy fogyatékossgal küzdő, 78 év feletti nő. Így elmondható, hogy az informális idősgondozásban is több mint 70 százalékos női túlsúly érzékelhető.

A női gondozó családtagok több mint 30 százaléka már korábban is végzett hasonló gondozási tevékenységet, átlagosan közel 4 éven keresztül, és feltételezhetően a legtöbbször a jelenlegi idősgondozást megelőzően is kieszett a munkaerőpiacról gyermeknevelés jogcímén – akár több alkalommal is –, ezért jelentősen rosszabb életeri helyzetekkel rendelkezhetnek a jövőben, mint a velük azonos korú férfiak. Az életük során végzett gondozási tevékenység negatív hatással lehet munkaerőpiaci helyzetükre, beleértve karrierlehetőségeiket és jövedelmi viszonyaikat, ami jelentősen csökkentheti későbbi nyugellátásuk összegét, szélsőséges esetben arra való jogosultságuk megszerzését is ellehetetlenítheti, ami átlag alatti jövedelmi helyzetük miatt az időskori szegénységet is előre vetíti. Ezt a megállapítást erősíti az a tény is, hogy a heti 28 órát meghaladó gondozást végzők közel 80 százaléka nő és 30 százalékuk nem kap segítséget sem másodlagos gondozótól, sem formális szolgáltatótól. Itt ki kell hangsúlyoznom, hogy azoknál sem beszélhetünk a gondozási feladat valóságos megosztásáról, akik kapnak segítséget, mert az elsődleges gondozóra mindig jelentősen nagyobb gondozási teher hárul, mint a másodlagos, vagy további gondozást végző személyekre.

Ha az átlag alatti vagyoni és jövedelmi helyzetben lévők töltik a leghosszabb időt családtagjuk gondozásával (átlagosan heti 36,9 órát), akkor felmerül a kérdés, hogy nem kellene-e ugyanúgy megbecsülni és segíteni ezt a tevékenységet, mint a gyermeknevelést, és a gyermekgondozási segélyhez hasonlóan egy szolgálati időt keletkeztető, államilag garantált támogatást adni elvégzéséért, és nem bízni ennek a feladatnak a megoldását a diszkrecionális jogokat gyakorló önkormányzatok méltányossági jogkörébe. A kutatás is azt erősítette meg, hogy az idősgondozás, hasonlóan a gyerekekneveléshez, munkanélküliség esetén értékes tevékenységnek bizonyul.

A tanulmányban terjedelmi okokból nem tértem ki egy új szociális ellátórendszer körvonalazására. A gondozó családtag fent említett jellemzői indokolják egy valódi átmeneti bentlakásos intézményhálózat létrehozását, az alapszolgáltatás bővítését minden tartós gondozásra szoruló idős számára hozzáférhető házi segítségnyújtással, jelzőrendszeres házi segítségnyújtással, étkezés házhoz szállításával, a támogató szolgálat idősekre való kiterjesztésével és a gyógyászati segédeszközök bérlésének állam által történő garantálásával. Különösen sürgetővé teszi a cselekvést az a tény, hogy már napjainkban is olyan mértékű az előregedés, amelyet méltán nevezhetünk demográfiai katasztrófának. Az ebből adódó kockázatok nem háríthatók kizárólag a családra, de jól látható, hogy az állam sem képes egymaga megoldást nyújtani, amit már a fejlett jóléti államok is beláttak. Egyszerű válasz lenne a már „jól bevált”, „mindent megoldó” piacra hárítani a problémát, és akik számára ez a megoldás megfizethetetlen, azokról lemondani. **De ha nem elkülönülten vizsgáljuk a jóléti szolgáltatók szükséglet-kielégítési képességét, hanem szektorközi együttműködésben gondolkodunk, a formális és informális gondozás összehangolása működőképes megoldást jelenthet. Ennek hiányában minden fizetetlen gondozás továbbra is az egészségügyi és anyagi szempontból is legveszélyeztetettebb középkorú nőkre marad.**

Irodalom

- Beck, Ulrich (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*, Századvég Kiadó, Budapest
- Bonsang, Eric – Schoenmaeckers, Jérôme (2015): *Long-term care insurance and the family: does the availability of potential caregivers substitute for long-term care insurance?* SHARE First Results Book Wave 5.
- Global Agenda Council on Ageing Society (2012): *Global Population Ageing: Peril or Promise?*, World Economic Forum
- Hantrais, Linda (2004): *Family policy matters: Responding to family change in Europe*, Policy Press
- Jeneiné dr. Rubovszky Csilla (2014): Házi segítségnyújtás – talán egy kicsit másképp, *Esély* 1. 4–30.
- Jeneiné dr. Rubovszky Csilla (2015): *Az aktív időskort segítő megfontolások és programok*, <http://elearning.foh.unideb.hu/course/index.php?categoryid=41&lang=en> (utolsó letöltés: 2017. 01. 21.)
- Lamura, Giovanni et al.: (2008) Family Carers' Experiences Using Support Services in Europe: Empirical Evidence From the EUROFAMCARE Study, *The Gerontologist* 48 (6): 752–771
- McHugh, Pendleton – Schultz-Krohn, Winifred (2013): Pedretti's Occupational Therapy: Practice Skills for Physical Dysfunction 159. Mosby
- Myles, John (2007): Új társadalmi szerződés az idősekkel? *Esély* 6. 3–45.

- OECD (2011): *Help wanted? – Providing and paying for long-term care*. OECD Health Policy Studies 121–158.
- OECD (2013): Health at a Glance 2013. *OECD Indicators*, http://www.oecd-ilibrary.org/sites/health_glance-2013-en/08/06/index.html?itemId=/content/chapter/health_glance-2013-76-en&mimeType=text/html (utolsó letöltés: 2016. 08. 29.)
- OECD (2015): Health at a Glance 2015. *OECD Indicators*, http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-2015_health_glance-2015-en (utolsó letöltés: 2016. 10. 17.)
- Ranci, Costanzo – Pavolini, Emmanuele (2015): Nem mind arany, ami fénylik: A tartós gondozás reformja Európában az elmúlt két évtizedben, *Esély* 5. 3–26.
- Salvage, Ann V. (1995) *Who will care? – Future prospects for family care of older people in the European Union*; EUROFOUND Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities 89.
- Somlai Péter (2013): *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*, Budapest, Napvilág Kiadó
- Szabó Istvánné (1985): Az időskorúak szociális gondozása alapellátásként: házi gondozás. *Szociálpolitikai Értesítő* 3. 148–163.
- Triantafyllou, Judy et al. (2010): *Informal care in the long-term care system*. INTERLINKS-project, Athens / Vienna, European Overview Paper
- World Bank (2015) 65 éves és annál idősebb népesség aránya (a teljes népesség százalékában), http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.65UP.TO.ZS?name_desc=true (utolsó letöltés: 2017. 01. 20.)

Jogszabályok

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról
10/1986. (IX.24.) EüM rendelet a területi szociális gondozásról
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
2004. évi I. törvény a sportról
2014. évi CI. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról

SIK DOMONKOS

A SZOCIÁLIS MUNKA LEHETŐSÉGE A KÉSŐ MODERNITÁSBAN 1. – KIHÍVÁSOK ÉS GYAKORLATOK*

A tanulmány célja, hogy a kritikai elméletek segítségével szempontokat kínáljon a szociális munka lehetőségterének és nem szándékolt következményeinek átvilágításához. Az – elsősorban terjedelmi okokból – két részre osztott írás első felében arra teszek kísérletet, hogy a szociális munka egy olyan lehetőségterét vázoljam fel, ami a késő modernitás társadalmi patológiáinak átfogó modelljén alapul (milyen lehetőségek rejlenek a szociális munkában?). E feladathoz a társadalmi integráció torzulásainak kortárs kritikai elméleteiben (Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash) feltáruló panorámája alapján kezdek hozzá. Ezt követően azt is megvizsgálom, hogy a szociális munka történetileg kialakult gyakorlatait milyen irányelvek vezérlik (mi a szociális munka, mint társadalmi cselekvés intencionális tartalma?). Ehhez a szociális munka gyakorlatát vezérlő elméleti diskurzusokban felbukkanó irányelvek és technikák (pszichodinamikus, pszichoszociális, humanista, egzisztencialista, behaviorista, kognitív, feladatvezérelt, krízisintervenciós, szerepelméleti, rendszerelméleti, relacionális, marxista, feminista) elemzésére van szükség. E két szint párhuzamba állításával bemutatható, hogy a szociális munka a lehetőségterének mely elemeit valósítja meg, és mik maradnak számára vakfoltban.

A szociális munka kialakulása óta különböző határvidékeken találta magát: tudásbázisát tekintve egyaránt támaszkodik pszichológiai és társadalomtudományos megközelítésekre, fenntartási és működtetési szempontból pedig az állami, egyházi és civil szektorra. E gyakran egymással összeegyeztethetetlen diskurzív és intézményi keretekbe való beágyazottság önmagában is megnehezíti egy koherens szakmai identitás kialakítását. Ezen túlmenően további nehézségeket jelent a késő modernitásra jellemző sajátos kihívások megjelenése. Akár a kockázati (Beck 2003), akár a hálózati (Castells 2005), akár a likvid (Bauman 2000), akár az információs társadalom (Lash 2002) elméleteire gondolunk, belátható, hogy

* A tanulmány megírása során a szerző Bolyai Ösztöndíjban részesült. A tanulmány véglegesítése során nagy segítségemre volt az ELTE-TÁTK Szociális Munka Tanszékén dolgozó több kollégámmal folytatott beszélgetés, amiért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Darvas Ágnesnek, Rácz Andreának, Szécsi Juditnak és Tánzos Évának.

a társadalmi integráció feltételeinek alapvető átalakulása következtében a szociális munka terepe is gyökeresen megváltozott. Mindezek következtében korántsem meglepő, hogy nemzetközi (Ferguson–Lavalette 2013, Longhofer–Floersch 2012) és hazai (Bugarszki 2014) terepen egyaránt megszorodnak a „szociális munka válságáról” értekező írások. Kérdéses ugyanakkor, hogy ezért a válsághangulatért mennyiben felelősek a gazdasági, politikai és társadalmi átalakulások és mennyiben magának a szociális munka vállalkozásának belső paradoxonjai.

Az alábbi tanulmány ehhez az útkereséshez kíván segítséget nyújtani a kritikai társadalomelméletekre támaszkodva. A szociológia és a filozófia határán elhelyezkedő kritikai elméletek célja a „fennálló” társadalmi viszonyoknak a „lehetséges” felől történő megértése (Horkheimer 1976). Ebből a perspektívából tekintve a szociális munkára, fogalmilag egy olyan praxisként ragadható meg, melynek célja a társadalmi okokra visszavezethető szenvedés csökkentése¹. Ennek megfelelően alapvető kérdéseihöz több irányból is közelíthetünk: a gyakorlatot közelről ismerő szakember, a történész vagy a társadalomfilozófus más-más problémákhoz fér hozzá, miközben óhatatlanul vakfoltban maradnak számára a komplementer tartományok. Ez jelöli ki jelen írás korlátait is: célokom az, hogy a szociális munka kritikai elméletek segítségével rekonstruált lehetőségtere felől világítsam át a szociális munka szándékolt cselekvőperspektíváját és gyakorlatának nem szándékolt következményeit.

E célból a szociális munka – tankönyvi státuszra szert tett – kikristályosodott diskurzusaiból indulok ki, úgy tekintve rájuk, mint a szociális munka cselekvőperspektívájának évtizedek falszifikációs próbáját kiállt megfogalmazására. E diskurzusok elemzése során egyrészt azokat a rejtett belső ellentmondásokat igyekszem azonosítani, melyek tartósítják a szociális munka identitásválságát, másrészt arra törekszem, hogy szempontokat kínáljak e paradoxonok feloldásához. E lehatárolásból következik az is, hogy mit nem tekintek a tanulmány céljának. Egyrészt – vonatkozó empirikus elemzések hiányában – nem vállalkozhatok a szociális munka gyakorlatának vizsgálatára. Másrészt arra sincs lehetőségem a tanulmány keretei között, hogy a szociális munka hazai történeti specifikumait számba vegyem. Annak ellenére sem, hogy az ilyen irányba mutató elemzések értelemszerűen árnyalnák az alábbiakban bemutatott következtetéseket is.

A tanulmány elsősorban terjedelmi okokból két részre van felbontva². Az elsőben arra teszek kísérletet, hogy a szociális munka egy olyan lehetőségtérét vázoljam fel, ami a késő modernitás társadalmi patológiáinak átfogó modelljén

¹ Ahogy ez a szociális munka globális definíciójából kiderül (IFSW 2014), a szakma identitásának részét képezi a társadalom egészének – a segítői gyakorlatok révén történő – formálása, ami a kritikai elméletekkel párhuzamba állítható célkitűzésként értelmezhető.

² A tanulmány második részét a következő számunkban közöljük (a szerk.).

alapul (milyen lehetőségek rejlenek a szociális munkában?)³. E feladathoz a társadalmi integráció torzulásainak kortárs kritikai elméleteiben feltáruló panorámája alapján kezdek hozzá. Ezt követően azt is megvizsgálom, hogy a szociális munka történetileg kialakult gyakorlatait milyen irányelvek vezérlik (mi a szociális munka, mint társadalmi cselekvés intencionális tartalma?). Ehhez a szociális munka gyakorlatát vezérlő elméletekben kidolgozott irányelvek és technikák elemzésére van szükség. A második résztanulmányban – folytatva a megkezdett gondolatmenetet – azt a kérdést járom körbe, hogy milyen nem szándékolt következményei vannak e gyakorlatoknak (mit tesz a szociális munka, azon túl, amire szándékoltan törekszik?). Ennek vizsgálatára a szociális munkára vonatkozó kritikai (ön)reflexiók áttekintése révén nyílik lehetőség. E három síkot érintő vizsgálódás után, az utolsó szakaszban a szociális munka fundamentális paradoxonjainak azonosítására teszek kísérletet, valamint arra, hogy felvillantsam feloldásuk lehetőségének irányait.

A szociális munka kihívásai a késő modernitás kritikai elméletei tükrében

A szociális munka – hasonlóképpen a szociológiai reflexióhoz – a modernitás szülötte. Egyrészt létrejöttét a tradicionális helyére lépő, új integrációs mechanizmusokkal összefüggésbe hozható szenvedések enyhítésének imperatívusza motiválta. Másrészt, mint sajátos cselekvési forma is magán hordozza a modernitás jegyeit: a segítséget nem esetleges keretek között végzendő feladatként képzelel el, hanem szakértői tudásra és rendszerszerűen szerveződő intézményekre támaszkodva. Ebben az értelemben a szociális munkát nem csupán egy – weberi értelemben affektívnek tekinthető – empátikus problémaérzékenység jellemzi, hanem azon túlmenően egy sajátos racionalitásigény is. A szociális munka által problémaként érzékelt jelenségek tudományos diskurzusokban kerülnek kidolgozásra, hasonlóképpen az adekvátnak tekintett megoldásokhoz, melyek terápiás „megismerés-érdeklődés” (Habermas 2005) gyakorlatok formáját öltik.

Ennek megfelelően a szociális munka több szálon is szorosan kötődik a szociológia egy sajátos hagyományához, a cselekvéseméletileg megalapozott kritikai elméletekhez. A különféle kritikai elméletek egyaránt azzal az igénnyel lépnek fel, hogy azonosítsák a társadalmi integráció folyamatosan változó formáinak patológikus következményeit a modernitásban. Ráadásul oly módon, hogy nem csupán a patológiák makro összefüggéseire, hanem a cselekvés mikro szintjére is foku-

³ E vállalkozás elméletstratégiáját tekintve leginkább a kommunikatív cselekvés Habermas általi elemzésével állítható párhuzamba. Habermas számára az uralommentes kommunikáció lehetőség-feltételeinek nyelvfilozófiai rekonstrukciója (milyen lehetőségek rejlenek a nyelvi kommunikációban?) egyúttal a szándékolt és öntudatlan torzulások (miként sérülnek ezek a lehetőségek tudatos és nem-tudatos cselekvések következtében?) értelmezését is lehetővé tette (Habermas 2011).

szálnak. E két sajátosság teszi ezen elméleteket különösen alkalmassá arra, hogy olyan, a szociális munka számára releváns felismeréseket szolgáltatassanak, melyek egyrészt a problémák azonosításakor, másrészt a változás lehetőségét magában rejtő cselekvés programjának kidolgozásakor is hasznosíthatók.

E nyilvánvaló kapcsolódási pontok ellenére a kritikai elméletek szociális munka gyakorlatára kifejtett hatása viszonylag marginális maradt⁴. Így első lépésben azt kell felderíteni, milyen következtetések vonhatók le napjaink legjelentősebb kritikai elméletei alapján a szociális munka potenciális céljaira és eszközeire vonatkozóan. Az alábbiakban e célból Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash kritikai elméleteire támaszkodom. Ezekre a klasszikus és a késő modernitás legfontosabb integrációs sajátosságainak cselekvéseméletileg megalapozott, kritikai leírásaiként tekintek. Részletes bemutatásukra ezúttal nincs ugyan lehetőség, azonban a bennük megjelenő perspektívák és a segítségükkel azonosítható társadalmi patológiák megkülönböztetésére igen. E célból a klasszikus és a késő modernitás kritikai elméleteinek értékvonatkoztatására (milyen normatív bázisból indulhatunk ki?), integráció-felfogására (milyen mechanizmusok koordinálják a társas cselekvéshelyzeteket?) és kordiagnózisára (milyen társadalmi szenvedések azonosíthatók?) térek ki, és ezek alapján vonom le a szenvedések enyhítésének célját maga elé kitűző szociális munka számára adódó következtetéseket⁵.

Bourdieu gondolkodásának középpontjában a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének problematikája áll. Abból a tapasztalatból indul ki, hogy az olyan különböző terepeken, mint az oktatás, vallás, művészetek, társadalmi nemek vagy éppen a tudományos tudástermelés, az egyenlőtlenségek stabil, generációról generációra hagyományozódó rendszert alkotnak. Kérdése ennek megfelelően az, hogy milyen mechanizmusok biztosítják a társadalmi pozíciók átörökítésének az egyre komplexebb társadalmi konstellációkban is tartósan fennálló, már-már kikezdetellennek tűnő logikáját? Ahogy azt a legnyilvánvalóbban a rendi társadalmak példája mutatja, a modernitást megelőzően a hatalom magától értetődően szállt át az utódokra. Erre végső soron a társadalmi különbségeknek egy vallási autoritás révén történő legitimálása kínált lehetőséget. A felvilágosodás és a vele szorosan összefüggő társadalmi-politikai változások eredményeként azonban a vallási igazolások elvesztették evidenciájukat, aminek következtében a társadalmi egyenlőtlenségek pacifikálására sem voltak többé képesek. A gazdasági-hatalmi különbségek ekkortól kezdődően válnak megindokolandóvá, melynek legfontosabb hivatkozási alapja a tehetség és erőfeszítés kombinációjából előálló „érdem” lett.

⁴ Természetesen adódnak kivételek: a szociális munka kritikai megközelítéseinek horizontján ugyan megjelennek a Frankfurteri Iskola elméletei, ugyanakkor azokra csak mint a fennálló társadalmi viszonyok megkérdőjelezéséhez felhasználható szemléleti keretre tekintenek, lemondva arról a lehetőségről, hogy konkrét következtetéseiket beépítsék saját gyakorlatukba (Adams–Dominelli–Payne 2002: 9, Garrett 2013).

⁵ Korábbi írásaiban részletesebben foglalkozom magukkal a szerzőkkel (Sik 2012, 2015, 2017a), az alábbiakban ehelyett csupán munkásságuknak azon vonatkozásait idézem fel, melyek e tanulmány szempontjából relevánsak.

Természetesen a különböző cselekvési terekben az érdem eltérő jelentéstartalommal rendelkezik: az oktatásban például a kitartó gyakorlás, a gazdaságban a profitabilitás, a tudományban a racionalitás tekinthető kitüntetett jelentőségűnek. Azonban működése tekintetében a legkülönbözőbb terekben közös vonásokat mutat: mindenhol egy értelmezési folyamat eredményeként áll elő, melynek célja, hogy természetbeli eltérésekre vezesse vissza a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ebben az értelemben az érdemekre való hivatkozás végső soron naturalizálás, vagyis az egyenlőtlenségek társadalmi eredetének elfedése révén történő igazolás. Ez az az alapvető összefüggés, ami Bourdieu szerint a társadalmi integráció mechanizmusait meghatározza azáltal, hogy egyszerre jelöl ki követendő célokat (materiális és szimbolikus tőke), megszerzésükhöz vezető stratégiákat (habitus) és a fennálló keretek elfogadását szavatoló legitimációs narratívákat (illúzió).

A modern társadalmakat egymástól független, önálló értékek mentén szerveződő cselekvési terek (mező) alkotják, melyek oly módon koordinálják a társas cselekvéseket, hogy közösen vágyott célokat jelölnek ki. Az olyan különböző mezőkben, mint az oktatás, gazdaság vagy politika, e célok specifikus – kulturális, materiális vagy társadalmi – tőkeként jelennek meg, melyek megszerzésére törekszenek az oda belépők. Az, hogy milyen stratégiát követnek, az a különböző mezőkben betöltött pozíciójuk függvénye: ahogy a rendelkezésükre álló kulturális, materiális és társadalmi tőkét használva kitapasztalják cselekvési terük határait, úgy egyúttal kialakítják azokat az ösztönös, diszpozicionális viselkedésmintázatokat is (habitus), melyek öntudatlanul egyaránt meghatározzák vágyaik tartalmát és realizálásuk formáját. Természetesen a cselekvők maguk korántsem tekintenek feltétlenül saját maguk és társaik aktivitására „materiális vagy szimbolikus tőkefelhalmozásként”: helyett olyan értékek és normák által vezérelt társas cselekvésként értelmezik azt, melynek kimenete végső soron az érdemek függvénye (illúzió). Ahogy az illúzió legitimálja a megkülönböztetéseket, a habitus pedig a felhalmozott tőkékkel összefüggő osztályspecifikus társadalmi gyakorlatokat jelöli ki, mind az egyéni cselekvők, mind pedig az intézményi aktorok öntudatlanul hozzájárulnak a fennálló különbségek reprodukciójához és a tőkeviszonyok konzerválásához (Bourdieu 1990, 2002, Bourdieu-Wacquant 1992).

A fentiekből több következtetés adódik a szociális munka számára. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését ellensúlyozandó egyszerre kell a mezők, az illúziók és a habitus szintjén célokat megfogalmazni. Az első szinten a tőkék redistribúciója válik a kulcskérdéssé, ami a materiális segítségnyújtáson túl magában foglalja – a konvertálás és a mezőpozíció stabilizálása szempontjából kulcsfontosságú – olyan szimbolikus tőkéknek az átcsoportosítását, mint a kulturális vagy politikai tőke. Ebben az értelemben a szociális munka intézményei maguk is részévé válnak a különböző mezőharcoknak, mely a stratégiai cselekvéshez nélkülözhetetlen – a mezőviszonyokra és a saját pozícióra történő – reflexió. Második szinten az illúziók leleplezése válik célkitűzéssé, vagyis a fennálló különbségek denaturalizálása. Ahhoz, hogy az egyéni és intézményi aktorok képesek legyenek megtörni az egyenlőtlenségek látens újratermelésének logikáját, mindenekelőtt

arra van szükség, hogy tisztában legyenek annak mechanizmusaival, ne fogadják el magától értetődőnek és megváltoztathatatlanak saját alávett helyzetüket és ne tekintsék az érdembeli különbségek legitim következményének a tőkeviszonyokat. Ebben az értelemben az illúziók leleplezése a fennálló viszonyok igazságosságának megkérdőjelezését vonja magával, ami egyszerre motivál alternatív stratégiák keresésére és az autoritásokkal szembeni távolságtartásra. Harmadik szinten a habitus átformálásának kérdése merül fel. Tekintve, hogy a habitus ösztönös, testivé tett, diszpozicionális gyakorlatok összessége, ezért ezen a ponton a viselkedés és a gondolkodás tudatos trenírozására van szükség. Csakis ettől várható, hogy azok a beidegződések megváltozzanak, melyek a vágyak és stratégiák defetista formáját stabilizálva kötött pályán tartják a cselekvőt a tőkefelhalmozás küzdelmeiben.

Giddens gondolkodásának tágabb kontextusát a strukturalizmus és funkcionálisizmus által dominált társadalomelméleti közeg jelöli ki. E két irányzatban közös, hogy a társadalmi kényszerek olyan tereire utalnak, melyekben elvész a cselekvők autonómiája: önálló aktorok helyett összetett társadalmi hatások passzív kihordóivá redukálódnak. E megközelítésekkel szemben fogalmazza meg saját normatív bázisát Giddens: álláspontja szerint a mozgásteret leginkább korlátozó strukturális pozíciók és a leginkább eldologiasító rendszerek sem tekinthetők determinisztikusnak. Még ha minimálissá válik is a választás lehetősége, a cselekvőktől akkor sem vitatható el, hogy valamilyen egyéni viszonyulást alakítanak ki társas környezetükhöz, és ebben az értelemben autonóm reflexív képességüket használják helyzetük értelmezésére és cselekvési alternatíváik mérlegelésére. Ezt a reflexiók potenciált állítja vizsgálódásai középpontjába Giddens, feltárva annak egyéni és intézményi formáit, valamint a késő modernitás ezekre gyakorolt hatását.

Az egyéni cselekvők szintjén a reflexivitás előtérbe kerülése egy sajátos átalakulás következménye. A premodern társulások meghatározó integrációs ereje a szokásokban rejtett: a rendszeresen ismételt cselekvésmintázatok (rutinok) olyan nem-tudatosuló – és ezáltal meg nem kérdőjelezett – igazodási pontként szolgáltak, ami eligazította a társulások tagjait és otthonosságot, ontológiai biztonságot teremtett a világban. Noha a rutinok jelentősége korántsem szűnt meg, napjainkban egyre nagyobb szerepet kapnak az azt kiegészítő reflexív cselekvéskoordinációs mechanizmusok. A modernizáció folyamata során az eredetileg megkérdőjelezetlen tekintéllyel bíró valóságértelmezések és intézmények fokozatosan elvesztik evidenciájukat. Ráadásul ez nem csupán a vallási világképre és a rá épülő társadalmi berendezkedésre igaz, hanem az ezeket felváltó tudományos valóságértelmezésre és a hozzá kapcsolódó szakértői intézményekre is. A késő modernitásban ilyenformán számos olyan döntés, amelyekkel kapcsolatban korábban evidens módon eligazítottak a közös, rutinizált minták, kérdésessé válik. Ahogy az életút, a szerepek és az értékek bizonyossága helyett a kockázatok és kiszámíthatatlanságok válnak alaptapasztalattá, úgy lesz egyre nélkülözhetetlenebb a kezelésükre képes mérlegelési képesség (egyéni reflexivitás).

Természetesen az, hogy a szakértői kompetenciák megkérdőjelezetlen státusza megingott korántsem jelenti azt, hogy egyúttal irrelevánsná is váltak volna. Az autonóm cselekvők továbbra is támaszkodnak rájuk, azonban végső soron magukra maradnak a tekintetben, hogy pontosan milyen forrásokat tartanak hitelesnek és milyen belátásokat tekintenek relevánsnak. Mindez nem csupán az egyéni, de az intézményi aktorok számára is új működési feltételeket teremt. A magától értetődő szakértői tekintély feloldódásával egyre inkább arra kényszerülnek, hogy igazolják hitelességüket és relevanciájukat. Ehhez a korábbi hierarchikus működés demokratizálására van szükség: a kommunikációs viszonyok megnyitására, a laikusok szempontjainak figyelembe vételére, az automatizált mechanizmusok feladására és a működés transzparenciájára (reflexív intézmény). A globalizáció újszerű kihívásai (az ontológiai biztonság és az identitások bizonytalansága, a prekaritás, a környezeti és a gazdasági kockázatok) ebben az összetett integrációs modellben válnak értelmezhetővé. Egyaránt tetten érhetők a különböző pszichopatológiák (depresszió, szorongás, függőségek) formáját öltő egyéni megakadásokban, valamint a társadalmi regressziót kifejező vallási vagy nacionalista fundamentalizmusok formáját öltő politikai veszélyekben. Vagyis a társadalmi integrációt megbénító bizonytalanságok és kockázatok következményeit a túlterhelt cselekvők hordják ki, miközben maladaptív válaszaik potenciálisan maguk is társadalmi patológiák forrásává válnak (Giddens 1984; 1991).

A fentiekből mindenekelőtt az a következtetés adódik a szociális munka számára, hogy a legfontosabb feladat a cselekvők felkészítése a késő modernitás kihívásaira. Ez egyrészt az ontológiai biztonság megteremtésének és fenntartásának segítségével, másrészt a cselekvői és intézményi reflexivitás növelésével valósítható meg. Az első feladat a rutinok terének biztosítása révén teljesíthető, ami a késő modernitás kaotikus viszonyai között korántsem problémamentes. Ehhez a kiszámítható és repetitív társadalmi gyakorlatok olyan terét kell létrehozni, ami a bizonytalanságok és kockázatok által meghatározott társas relációk alternatíváját nyújtja, pusztán azáltal, hogy független a folyamatos változáshoz igazodó, maximálisan flexibilis integrációs logikáktól. Az ilyen értelemben merev, kvázi-tradicionális logika szerint szerveződő, rutinszerű cselekvéshelyzetek kínálhatnak lehetőséget az ontológiai biztonság megteremtésére. A második feladat a cselekvők reflexív kompetenciáinak és a hozzáférhető szakértői tudások terének bővítése révén hajtható végre. Egyszerre van szükség arra, hogy az önmagára és a körülötte lévő társas és környezeti világra vonatkozó információk önálló keresésében és kritikus feldolgozásában kompetenssé váljon az egyén, és arra, hogy képes legyen megkeresni a hasonló problémákkal küzdő potenciális partnereket és segítőt a kollektív cselekvés céljából. Mindezek együttes megléte esetén van esélye arra, hogy sikerrel nézzen szembe a késő modernitás kihívásaival. E feladatok elvégzése során a szociális munka intézményeivel szemben is sajátos követelményként fogalmazódik meg a reflexivitás: a szabályok automatikus követése helyett nyitottá kell válni a kliensek perspektívájára és szigorú hierarchiák helyett közös deliberáció során kell a segítés kereteit kialakítani.

Habermas gondolkodói életútjának meghatározó élménye a náci Németország tapasztalata. Normatív bázisának megalapozásakor elsősorban arra tesz kísérletet, hogy a demokratikus társulási formák személyközi és intézményi lehetőség-feltételeit rekonstruálja. Ezek perspektívájából értelmezi kritikailag a fennálló viszonyokat és az aktuális változáspotenciálokat egyaránt. A demokratikus viszonyok legelemibb szintje a személyközi interakciók terepe: az itt kifejeződő morális perspektívák egyaránt magukban hordozzák a másik egyenlő félként történő elismerésének vagy éppen alávetésének, eldologiasításának lehetőségét. Éppen ezért ezen interakciók szintjén lehet megragadni a demokratikus társadalmi viszonyok legalapvetőbb előfeltételeit. Az intézmények szintjén ezekre épülhetnek rá a méltóságot szavatoló jogok. Ezért válik Habermas számára kulcsfogalommá a nyelvi interakció, vagyis a kommunikatív cselekvés. Ennek hiánya egyszerre indikátora a hatalmilag torzított, antidemokratikus személyközi viszonyok hatalmi önkény formáját öltő tradicionális, valamint az instrumentális racionalitás formáját öltő modern megvalósulásának.

A társas cselekvéshelyzetek koordinációját alapértelmezésben a valóság evidensként adott, nem-tudatosuló sémák formáját öltő értelmi horizontja (életvilág) biztosítja. Ezt egyfajta hozzávetőleges, receptszerű tudáskészletnek tekinthetjük, ami a cselekvők számára korántsem tökéletesen precíz, csupán kielégítő interpretációkat kínál fel a dolgokra, normákra, önmagukra és társaikra vonatkozóan. Ezek mindaddig természetes módon érvényesek, amíg lehetővé teszik a kitűzött célok megvalósítását. Azonban amint ellehetetlenítik az instrumentális cselekvést, felfüggesztésre kerülnek és újraértelmezésük válik szükségessé. Az ilyen pillanatokban lesz kulcsfontosságú a társakkal folytatott nyelvi kommunikáció: ezek keretében nyílik ugyanis lehetőség a valóság újraértelmezésére és ezáltal a társas cselekvések megakadásának feloldására (kommunikatív cselekvés). Ennek minősége döntő a további integrációs formák szempontjából is. Amennyiben egyenlő felek közötti, „uralommentes” formát ölt, úgy a kötöttségektől és azokra ráépülő hatalmi pozícióktól mentes életvilág kialakulásához járul hozzá. Ezzel szemben amennyiben tudatos manipuláció vagy öntudatlan dogmák torzítják a kölcsönös megértést, úgy az életvilág racionalitáspotenciálja is lecsökken, és a valóság „falszifikálható” értelmezése helyett megkérdőjelezhetetlen interpretációk válnak dominánssá. Ebben az értelemben az interakciók uralommentessége a társadalmi viszonyok demokratikusságának is központi indikátora: ha konkrét személyek vagy szerepek betöltői fel vannak hatalmazva arra, hogy beszédaktu-saikat anélkül erőltessék rá a többiekre, hogy azokat alá kellene támasztaniuk, az a társadalmi integráció autoriter formájára utal.

A személyközi viszonyoknak a kommunikatív folyamatok és az általuk újratermelt életvilág révén történő koordinációját a modernizáció során egyre inkább kiegészítette egy alternatív integrációs szint. A hatékonyságnak és a profitabilitás szempontjainak előtérbe kerülését kifejező instrumentális racionalizálódás és funkcionális differenciálódás következtében a kommunikáció mediatisált formái jöttek létre. Az olyan szimbolikus transzferek segítségével lefolytatott

kommunikáció, mint a pénzügyi tranzakció vagy a jogi döntéshozatal, egyaránt az életvilágokon átnyúló kapcsolódásokat teszük lehetővé. Ezáltal a nyelvi kommunikációval szemben olyan cselekvőket is képesek egységes társadalmi térbe illeszteni, akik személyükben nem ismerik egymást és valóságértelmezésükben különböznek. A rendszerek ilyenformán korábban elképzelhetetlen integrációs teljesítménnyel bírnak, aminek következtében a modernizáció során robbanásszerű expanziójuk következik be. Napjainkra domináns társadalomszervező erővé váltak, ami sajátos veszélypotenciált eredményez. Minthogy a mediatizált kommunikáció keretei között nincs lehetőség a kölcsönös megértésre, csupán kötött pályán folyó információcserére, így a rendszerintegráció expanziója egyúttal az életvilág beszédaktusok keretében történő megújítását is veszélyezteti, melynek következményeként egyebek mellett értelemvesztés, anómia, identitás- és legitimitációs válság alakulhat ki (Habermas 2001, 2011).

A szociális munka számára ebből a perspektívából a kommunikatív cselekvés feltételeinek biztosítása adódik elsődleges feladatként, ami mindhárom integrációs szintet érinti. Az életvilág szempontjából a dogmatikus jelentések és az autoriter társadalmi szerepek elleni fellépés a fő kihívás. Az ilyen értelemben vett általános tekintélykritika elválaszthatatlan a morális és állampolgári neveléstől. Ennek célja egy olyan cselekvőperspektíva kialakítása, ami egyszerre implikálja a saját jelentések igazolására vonatkozó kötelmet és a partner jelentéseinek megkérdőjelezéséhez való jogot⁶. A beszédaktusok gyakorlatának szintjén a vitakultúra fejlesztése a legfontosabb cél, vagyis egy olyan kommunikatív kompetencia kialakítása, melynek egyaránt részét képezi a saját álláspont melletti érvelés képessége és a másik álláspontjának megértésére való nyitottság. Értelemszerűen egy ilyen kompetencia csakis egyéni és még inkább közösségi gyakorlás révén szerezhető meg. A rendszerek vonatkozásában az életvilág határainak védelme tekinthető kiemelt feladatnak. Ez azt jelenti, hogy külön figyelmet kell fordítani arra, hogy létesüljenek és megmaradjanak olyan interakciós terek, melyeket nem a pénz, a jog, a tömegkommunikáció vagy a tudományos tudás szervez, hanem a személyközi interakciók. Emellett legalább ilyen fontos, hogy a szociális munka gyakorlata maga is olyan terepként működjön, ami egyszerre életvilág- és rendszerszerű, és ebben az értelemben nem csupán profitálni tud a kétféle integrációs logika teljesítményéből, hanem közvetíteni is képes közöttük.

Honneth gondolkodásának kiindulópontja magának a társadalomkritikai hagyománynak a korlátaiban érhető tetten: az olyan normatív bázisok, mint az igazságosság absztrakt koncepciója (pl. Rawls „igazságosság mint méltányosság” elve) vagy a diszkurzív hatalom mindent átszövő mikrofizikája (pl. Foucault felületei és kormányzási technikái), a társadalmi patológiák azonosításához egy külsődleges, teoretikus megismerői pozíciót rendel hozzá. Ebben az értelemben pedig nem közvetlenül a cselekvők által megtapasztalt társadalmi zavarokra mutatnak rá, hanem valamilyen filozófiai vagy történeti konstrukció felől hoz-

⁶ Egy ilyen szocializációelmélet alapjaihoz lásd: Sik 2012.

záférhető problémákra. Az absztrakt normatív bázis utópikus jellege nem csak azért tekinthető problematikusnak, mert a megalapozás szintjén kérdéseket vet fel, hanem azért is, mert magyarázóereje korlátozott. Amennyiben valamilyen társadalmi zavar nem hozzáférhető a cselekvők számára, úgy nem tud motivációs hatást sem kifejteni, és ezáltal nem hasznosítható az – észlelt problémák felszámolására tett kísérletek következményeként felfogott – társadalmi változás oksági magyarázatakor sem. E felismerésre támaszkodva Honneth a társadalmi patológiák olyan modelljét próbálja kidolgozni, ami közvetlenül a cselekvők tapasztalatainak szintjén van megalapozva.

Ezért fordul az elismerés fogalmához, melyre úgy tekint, mint az egyén és a társadalom közti, fenomenológiailag beágyazott normatív relációra. A különböző társas cselekvéshelyzetekben az elismerés eltérő aspektusai kerülnek előtérbe, ugyanakkor ezekben közös, hogy mindegyikben kifejeződik az egyén társak általi jóváhagyásának gesztusa. Minthogy önértékelése és identitása ettől függ, a társak megerősítése olyan elemi szükséglet, ami minden cselekvéshelyzetben kitüntetett szempontként jelenik meg a cselekvők horizontján. Ebből fakadóan az elismerés megvonása soha nem tekinthető pusztán egy absztrakt igazságtalanság vagy hatalomgyakorlás kifejeződésének, hanem szükségszerűen a cselekvők által átélt felháborodásként, megalázottságként vagy sérelemként jelenik meg. Az elismerés hiánya ebben az értelemben szolgálhat olyan kritikai bázisként, ami a cselekvők tapasztalatainak szintjén van megalapozva, ugyanakkor a társadalmassulás különböző szintjeire egyaránt vonatkoztatható.

A személyközi viszonyok legelemibb formája a partikuláris cselekvőket összekötő kapocs, melynek keretei között az egyén egyediségében mutatkozik meg egy konkrét másik számára. A kölcsönös feltárulkozásban a nyilvánosság elől adott esetben eltitkolt sajátosságok válnak láthatóvá, így a visszajelzés is az identitás legalapvetőbb rétegeire vonatkozik. Amennyiben a felszínre kerülő tulajdonságokat elfogadja a másik, úgy erős érzelmi kapcsolódás (szeretet) jön létre, egyszerre alapozva meg a cselekvő másikba és önmagába vetett bizalmát. A szeretet elméleti ellenpontja az absztrakt szereprendszer szintjén azonosítható elismerési mozzanat: az egyén univerzális emberi mivoltának a társadalom egészének álláspontját tükröző, intézményesített elfogadása (jogi elismerés). Ez az elismerési forma a modernizáció eredményeként létrejött jogokban fejeződik ki: jogalannyá válva lesz átélhető az a tapasztalat, hogy az egyénnel nem lehet „akármit megtenni”. A politikai, szociális vagy egyetemes emberi jogok biztosítják, hogy minden körülmények között morális integritással rendelkezőként tekintsenek rá, és ebben az értelemben emberi méltóságát tiszteletben tartó eljárásoknak vessék alá. A szeretet és a jog között sajátos szerepet tölt be az egyéni sajátosságok társadalom egésze általi elismerése, vagyis a teljesítmény és életforma tiszteletben tartása (megbecsülés, szolidaritás). Ennek megléte biztosítja a büszkeség és önbecsülés kialakulását, amennyiben ezek igazolják, hogy az egyén a társadalom hasznos tagjának minősül és életformáját elfogadják társai. Hasonlóan a jogi elismeréshez a modernitásban ez is nyilvánosságbeli küzdelmekben formálódik, kifejezve az elisme-

rés-megvonás mobilizáló erejét. Honneth társadalomkritikájának fókuszában az elismerés e három formájától való megfosztottság áll: azokban a társulásokban, ahol mindezek hiányoznak, megnő a dezintegráció esélye, az egyén szintjén pedig a bénultságnak vagy a különböző pszichopatológiák kialakulásának valószínűsége (Honneth 2013).

A szociális munka számára e gondolatmenet legfontosabb tanulsága az elismerés-megvonás különböző szintjeinek átfogó szemlélete: ezekhez nem külön-külön, hanem egyidejűleg kell viszonyulni. Az önbizalom, önbecsülés és méltóság ugyanis többé-kevésbé együttesen határozza meg az egyén cselekvési képességét. Amennyiben mindhárom vonatkozásban hiányt szenved az egyén, az a legveszélyeztetettebb állapotnak tekinthető, amennyiben mindhárom elismerési formában részesül, az pedig a legbiztonságosabbnak. A köztes állapotokban egyszerre kell a rendelkezésre álló elismerési tapasztalatokra erőforrásként támaszkodni, és eközben a hiányzókat pótolni. A szeretet hiányzó relációit ellensúlyozandó olyan feltétlen elfogadáson alapuló viszonyokat kell – akár személyközi, akár csoport szinten – létrehozni, melyekben a bizalom és önbizalom egyaránt megszülethet. Az egyéni teljesítmény és életforma megbecsüléséhez a megvetettek összefogására és kollektív ellenállására van szükség. A lokális nyilvánosságba belépve maguknak kell kiharcolniuk a társadalom viszonyulásának megváltoztatását – ebben az értelemben a szociális munka mozgalmatszervezésben való segítségként értelmezhető. A jogi diszkrimináció elleni fellépés explicit politikai cselekvés, ebben az értelemben túlmutat a szűken vett szociális munka keretein, a fennálló társadalmi intézmények megváltoztatását implikálja.

Lash gondolatmenetének kiindulópontja a modernizáció egy olyan alapkonfliktusa, ami a posztmodern elméletek perspektívájából vált kézzelfoghatóvá, azonban a kezdetektől fogva megtalálhatók különböző kifejeződései. A modernitás meghatározó logikája a világhoz való egyedi viszonyulást felülíró formalizáló célracionalitás: ez mozgatja a természet és az ember minél tökéletesebb uralásán és profitábilisabb használatán alapuló kapitalista termelést, a tudományos megismerést és a bürokratikus eszközökkel megvalósított társadalmi integrációt. A posztmodern elméletek ennek dekonstrukcióját tűzték ki célul maguk elé, amikor eldologiasító következményei okán a modern világkép teljes megkérdőjelezésére tettek kísérletet. Nem csupán a racionális megismerői, cselekvői és intézményi logika elnyomó jellegét leplezték le, hanem egyúttal arra is rámutattak, hogy azok a „nagy narratívák” (pl. tudományos haladás, demokratizálódás) is tarthatatlanok, melyek az instrumentális ész hatalmi pozícióját sokáig legitimálták. Ugyanakkor Lash nem azonosul kritikátlanul a posztmodern elméletekkel sem, hiszen a modern társadalmak továbbra sem értelmezhetők a célracionalitás teljesítményei nélkül. Ehelyett arra törekszik, hogy a modernizációt a racionalizálódás és annak eldologiasító hatása elleni lázadás – újra és újra – különböző formában felszínre törő küzdelmeként elemezze.

A késő modernitásra ebből a szempontból olyan sajátos korszakként tekint, melyet egyfelől a technika formájában minden korábbinál szélesebb körben ér-

vényesülő instrumentális racionalitás és a cselekvők egyre tágabb terepen – így a magánéleten és a szabadidőn túl a munka világában, és a nyilvánosságban is – érvényesíteni kívánt autonómiatörekvése jellemez. A társadalmi integráció szempontjából e küzdelmek egyik központi terepe a közös valóság konstrukciója szempontjából központi szerepet betöltő tömegkommunikációs nyilvánosság (információs hálózatok). A tömegkommunikáció új formáinak megjelenésével az eldologiasodás a világhoz való viszony elemi szintjére is kiterjed: ahogy az információk valós időben, folyamatos ingereket közvetítő csatornákon terjednek, úgy fokozatosan beszűkül az a tér, ahol narratív struktúrákba való elrendezésükre, vagyis tényleges megértésükre lehetőség nyílna. Ahogy az életvilágok helyére fokozatosan információs hálózatok lépnek, úgy a valóság értelmezése eloldódik a tényleges közösségektől és a fogyasztott csatornák függvényévé válik. Ennek egyik következménye, hogy korábban elképzelhetetlen méretű társulások valós időben történő kulturális integrációjára nyílik lehetőség. Igaz azon az áron, hogy a narratív értelemképződés struktúráit technikai apparátusok váltják fel, egyaránt veszélyeztetve a privát identitáskonstrukciót és a nyilvános valóságértelmezést.

Noha a technikai integráció kitüntetett formája az információs társadalom, korántsem az egyetlen. A tárgyak és a térszerkezet egyaránt olyan struktúrának tekinthető, ami keretek közé szorítja a cselekvéseket és ezáltal a materiális kényszerek szintjén koordinálja a társas cselekvéseket (technikai-tárgyi környezet). Minthogy a modernizáció eredményeként a cselekvéshelyzetek egyre nagyobb része támaszkodik valamilyen technikai háttérre, továbbá a természeti környezet egyre inkább társadalmilag formált, így ezek az instrumentális racionalizálódás hatásait is egyre hatékonyabban képesek közvetíteni. Ezek ellenpontjaként Lash nem egy külön cselekvési térre, hanem egy sajátos cselekvőperspektívára utal. Noha az információs társadalom, valamint a technikai-tárgyi környezet a hétköznapi cselekvéshelyzetek többségét átszövik, korántsem determinálják azokat: a cselekvő számára mindig adott a lehetőség, hogy logikájukat megakassza, és ezáltal a bennük kifejeződő imperatívuszoktól függetleníse magát. Ezekben a helyzetekben, a társadalmi jelentések és kényszerek megtörésével keletkező vákuumban tárul fel egy autentikus cselekvőperspektíva lehetősége. Ilyenkor az alkalmazás helyett az alkotás (poiézisz) szempontjai válnak meghatározóvá, utat nyitva a világhoz való viszony radikális újrafogalmazására. Lash felfogása szerint a társadalomkritika elsősorban a két tendencia közti egyensúly felbomlására vonatkozik: az olyan folyamatok, mint a tér- vagy munkaszervezésben totálissá váló funkcionalizmus vagy a valóságértelmezésben kizárólagossá váló tudományos diskurzusok és az információs hálózatok nivelláló hatása a racionalizálódás túlkapását, míg az olyan jelenségek, mint a kivonulássá váló individualizáció, a nihilizmusba vagy destrukcióba forduló ellenstratégiák az esztétikai cselekvőperspektíva dezintegráló hatását fejezik ki (Lash 1999, 2002).

A szociális munka számára e megfontolásokból mindenekelőtt az következik, hogy a társadalmi integráció és az autonómia iránti igények egyaránt megkerülhetetlenek, így az egyik nevében sem lehet a másikat korlátlanul beszűkíteni. Eb-

ből fakadóan a munka világában illetve a térhez való viszonyban a funkcionalitás és a hatékonyság szempontjait nem lehet kizárólagosnak tekinteni: a célracionális cselekvések során lehetőséget kell teremteni az autentikus lét kifejezésének is. Másfelől az esztétikai reflexivitás igényei sem válhatnak abszolúttá: az identitáskonstrukció – óhatatlanul a társakról való részleges lekapcsolódással járó – folyamatában az autentikus valóságértelmezés és a közös kategóriák szemantikai tere között kapcsolatot kell létesíteni. Mindezen elvi megfontolások a gyakorlatok szintjén egyrészt az instrumentális racionalitás technikai világát érintik. A munkaeszközökhöz, információs társadalomhoz és az épített környezethez való viszony egyaránt reflexivitást igényel: ahelyett, hogy megváltoztathatatlan adottságként tekintene rájuk az egyén, olyan tudatos cselekvővé kell válnia, aki egyszerre tudja céljai érdekében használni e felületeket, miközben határt tud szabni az életére gyakorolt hatásuknak. Ennek érdekében a szociális munka egyaránt törekedhet az egyén tudatosságának növelésére és a technikai-épített környezet formálására. A gyakorlatok másik fele az autenticitás igényének kielégítésével kapcsolatos: ehhez a szociális munka szempontokat és cselekvési mintákat kínálhat az egyén számára, valamint intézményi felületeket biztosíthat a kísérletezéshez.

A fenti áttekintés alapján a késő modernitás integrációs kihívásaira reagáló szociális munka számára tág lehetőségtér kínálkozik, amit az 1. táblázat foglal össze.

1. táblázat: A szociális munka lehetőségtere

A társadalmi integráció patológiája	A szociális munka potenciális céljai	A szociális munka potenciális eszközei
egyenlőtlenségek rejtett újratelemzése (Bourdieu)	tőke redistribúció, illúziók leleplezése, alávetett habitus átformálása	mezőharc, fennálló hierarchiák nyilvánosságbeli kritikája, alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok
intézmények válsága, környezeti és globalizációs kockázatok (Giddens)	ontológiai biztonság megteremtése, reflexív kompetencia növelése, intézményi reflexivitás	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése
kommunikatív racionalitás torzulása (Habermas)	nyitott életvilág, uralommentes kommunikáció, korlátok közé szorított rendszer	autoritások kritikája, kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé
elismerés-megvonás (Honneth)	ágencia biztosítása az önbizalom, önbecsülés és méltóság kialakítása révén	feltétlen elfogadáson alapuló interakció, segítség az életforma és teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban
instrumentális racionalitás és autenticitás egyensúlyának felborulása (Lash)	technikai-épített környezet hatásának korlátozása, autentikus lét	technikához való viszony tudatosítása, technikai környezet formálása, autenticitás gyakorlatok és intézmények

A szociális munka cselekvési horizontja a szociális munka elméletei tükrében

Noha a szociális munka értelemszerűen társadalmi problémákat próbál kezelni, ez korántsem jelenti azt, hogy a releváns kihívásokat a kritikai elméletekhez hasonlóan értelmezné. Ez utóbbiak csupán egy lehetséges értelmezési keretei a késő modernitás integrációs patológiáinak, így jogosan adódik a kérdés, hogy a történetileg számos más hatás által formált szociális munka irányelvei miként viszonyulnak az általuk felvázolt képhez. E kérdés megválaszolása céljából a szociális munka elismert, tankönyvi státuszra szert tett elméleteit vizsgálom meg (Howe 2009, LeCroy–Daley 2005, Payne 1991, Teater 2010)⁷. Ezekre úgy tekintek, mint a szociális munka gyakorlatát absztrakt szinten meghatározó diskurzusokra, melyek ebben az értelemben kijelölik a szociális munka ontológiai (mik a létező és lehetséges problémák és válaszok?) és normatív (mik a helyes gyakorlatok?) horizontját. A szociális munka gyakorlatai egyszerre kapcsolódnak a pszichológiai és szociológiai hagyományhoz. Az alábbiakban e két végpont közé kifeszülő panorámát tekintem át.

A szociális munka-elméletek spektrumának egyik oldalán a pszichodinamikus megközelítéseket találjuk. Miközben a kliens problémáinak értelmezésében, valamint a szociális munka gyakorlatának lehetőségeit tekintve ezek elsősorban a Freud utáni pszichoanalízis eredményeire építenek, az ott kidolgozott szempontokat korántsem egy az egyben veszik át. Ennek megfelelően a kliens megértésében központi szerepet szánnak az olyan fogalmaknak, mint a tudatalatti motivációk, az énvédő mechanizmusok (elfojtás, háritás, kivetítés, racionalizáció), a libidó, a tárgy-kapcsolat vagy az életkori kihívásokra épülő fejlődési szakaszok (fixáció és regresszió). A szociális munka gyakorlatát illetően pedig a tudatalatti elfojtások és énvédő mechanizmusokra való rámutatásra, valamint a kényelmetlen gondolatoknak való ellenállás, az indulat-áttétel és viszont-áttétel veszélyeire. E premisszákra építve a pszichodinamikus szociális munka elsősorban a személyiségre fókuszál (szemben a viselkedésmintázatokkal), annak érzelmi és tudatalatti szintjén kíván hatást elérni (a racionális, kognitív valóságértelmezés helyett), és különös figyelmet szentel a gyermekkori családi kapcsolatoknak (szemben a társadalmi-gazdasági helyzettel). Továbbá hajlamos a mentális betegségek fogalma-

⁷ Természetesen, mint minden humántudomány esetében a szociális munka kapcsán sem beszélhetünk egységes, konszenzuális elméleti keretről. Ennek ellenére a különböző tankönyvek és kézikönyvek alapján kirajzolódik az elméleteknek az a köre, amit széleskörű elfogadás övez. Az alábbiakban ezekre fókuszálok. Fontos hangsúlyozni, hogy ezen áttekintés során nem térek ki a különböző irányzatok keletkezési kontextusára és hatástörténetének dokumentálására. Noha egy ilyen társadalomtörténetileg keretezett elemzés kétségtelenül hozzásegítene az egyes irányzatok súlyának pontosabb megértéséhez, amellet hogy a tanulmány kereteit meghaladja, szorosabb célkitűzéseim is túlmutat. Ezek ugyanis a jelenleg domináns diskurzusok elemzésére vonatkoznak, mely szempontból a keletkezéstörténet dokumentálása másodlagosnak tekinthető.

ival magyarázni a felmerülő problémákat és ezzel összefüggésben a személyiség formálásától vár változást (Payne 1991: 75–81).

Ezen egyszerre medikalizáló és a társadalmi helyett individuális okokat feltételező megközelítéssel szemben számos bírálat merül fel: könnyen eredményez áldozathibáztató gyakorlatot. Ennek hatására alakult ki a pszichodinamikus szemléletet a szociológiai rendszerelmélettel kiegészítő pszichoszociális megközelítés, melyben az egyéni esetmunkát kiegészíti a társas környezettel való foglalkozás (Hollis–Woods 1981). Az előbbi magába foglalja az én-fenntartás (szorongás-csökkentés, önbizalom-erősítés), a direkt hatásgyakorlás (a szociális munkás által javasolt viselkedésminták), a problémafeltárás és ventiláció (a kliens lelki állapotának megértése, érzelmek felszínre hozása), a személy és környezet kölcsönhatására vonatkozó reflexió (kliens önmegértésének segítése), valamint a fejlődési pályára vonatkozó reflexió (múltbeli események jelentőségének bemutatása) mozzanatait. Az utóbbi a környezetet alkotó mások kommunikatív fejlesztését (az ő szempontjaik és a kliens szempontjai közti közvetítés), a környezetben hozzáférhető erőforrások azonosítását (instrumentális és emocionális segítségi lehetőségek feltárása) és a kliens nevében való fellépést (mediátorként, érdekérvényesítőként) foglalja magába. Az ilyen értelemben vett pszichoszociális megközelítésű szociális munka a kliens és környezete felméréséből indul ki, melynek egyaránt részét képezi a pszichológiai problémák diagnózisa, a releváns rég- és közelmúltbeli események, valamint a társas kapcsolatok feltérképezése. Ezen átfogó diagnózis alapján nyílik lehetőség a kezelési célok meghatározására és a lehetőségeket figyelembe véve a problematikus egyéni és a környezeti paraméterek átdolgozására (Payne 1991: 86–89, Teater 2010: 6–10).

A pszichoanalízis mellett a szociális munka szemléletét más pszichológiai megközelítések is formálták. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a Rogers által kidolgozott humanista modell, mely a feltétel nélküli elfogadást, empatikus megértést és őszinteséget jelöli meg a klienssel való interakció alapjaként. A szociális munka instrumentális céljai mellett e megközelítés szerint legalább olyan fontos, hogy a kliens segítséget kapjon az önmegvalósításban, vagyis a benne rejlő képességek kibontakoztatásában, egy egyszerre szabad és felelősségteljes életforma kialakításában. Ezek a kérdések különösen fontosak az alávetett, lenézett, stigmatizált társadalmi helyzetben lévők esetében, akik a rájuk aggatott címkék hatására elidegenednek önmaguktól. Az ő esetükben a szociális munkához fűződő, korábban nem tapasztalt, elfogadáson alapuló kapcsolat lehet a kiindulópontja az önmagukhoz való viszony átalakításának, a kiszolgáltatott identitás helyett egy, a saját vágyakhoz hozzáférő és azok megvalósításában tevékenyen résztvevő perspektíva létrehozásának (Teater 2010: 104–109). A humanista megközelítést sok szempontból kiegészíti az egzisztencialista, melynek fókuszában a létezés értelmével kapcsolatos problémák állnak. Az egzisztencialista felfogás szerint az értelemadás univerzális szükséglet, melyet a materiális nehézségek legfeljebb háttérbe szorítanak, de semmiképp sem eliminálnak. Ennek megfelelően a szociális munka során az értelemadáshoz kötődő szorongások kezelésére is időt kell ál-

dozni, kommunikatív és materiális segítséget nyújtva egy a kliens számára elfogadható, autentikus életforma kialakításához. Ez magában foglalja az empátikus, elfogadó megértés mellett a kliens számára fontos célok tisztázását, valamint a megvalósításukat lehetővé tevő stratégiák kidolgozását is (Payne 1991: 170–183)⁸.

A tudatos és tudatalatti szintre koncentrááló pszichodinamikus megközelítések alternatívájaként értelmezhető a közvetlenül a viselkedés átalakítását célul kitűző behaviorista szociális munka. Ennek alapjait a klasszikus és operáns kondicionálás, valamint a társas tanulás elméletei jelölik ki. A behaviorista szociális munka célja az, hogy a problematikusként azonosított viselkedésformák előfordulásának gyakoriságát a maladaptív beidegződések átkondicionálása (szisztematikus deszenzitizálás, asszertív tréning, pozitív és negatív megerősítés, kioltás) révén csökkentse. Ehhez a kívánatos viselkedésminták begyakorlása és bevésése mellett azok sikerességének monitorozására (napló, közeli ismerős bevonása, automatizált-technikai kontroll) is szükség van. Csakis egy ilyen értelemben vett visszacsatolástól várható nem csupán a sikeres és sikertelen módszerek közti differenciálás, de a viselkedés átalakításának kikényszerítése is. Abból fakadóan, hogy a behaviorista szociális munka ilyen értelemben elválaszthatatlan a felügyelettől, egyrészt hatékonyabban alkalmazható lehatárolt közösségekben (zárt intézmények), másrészt ennek köszönhető az is, hogy az alternatív megközelítésekhez képest több etikai aggály fogalmazódik meg vele szemben (Payne 1991: 118–133).

A kognitív szemléletű szociális munka részben ezeket az aggályokat küszöböli ki, ugyanakkor anélkül, hogy visszatérne a behaviorizmushoz képest tudományos kísérletek által kevésbé alátámasztott pszichodinamikus szemléletekhez. A kognitív megközelítés szerint az egyéni élethelyzetek megakadásának hátterében sokszor a maladaptív automatikus gondolatok állnak. Azáltal, hogy kötött pályán tartják a valóság szubjektív percepcióját, ellehetetlenítik a problémák felismerését és megoldását. Ebből indul ki a kognitív szociális munka is, amikor az automatikus gondolatok átdolgozására tesz kísérletet, lépésekre bontva fel a valóság értelmezésének folyamatát (Goldstein 1981). Első lépésben a kliens valóságpercepcióját kell reflexívebbé tenni, kezdve az észlelés elemi megkülönböztetéseinek tudatosításával (figyelem irányítása és fókuszálása, figyelem működésének tanulmányozása napló és házi feladatok segítségével). Erre építve nyílik lehetőség a gondolkodás alapjául szolgáló fogalmak és kategóriák átdolgozására: a percepció elemzéséhez hasonlóan a fogalmak használatára történő reflexió is feltárja azok nem magától értetődő mivoltát és azt, ahogy beágyazódnak az élet-történet esetleges tapasztalási folyamataiba. E folyamatnak egyaránt részét képezhetik a jelentések kiterjesztésének (melynek következtében kiderül azok korántsem általános érvényessége), a jelentések kivetítésének (szerepjáték során kiderül a jelentések igazolhatósága és a különböző perspektívák jogossága) és a dialekti-

⁸ A fentiek mellett ezen a ponton megemlíthető még az ego-pszichológiai megközelítés, ami a kliens megküzdési stratégiáit állítja középpontba, valamint a tranzakcióanalízis, ami a személyközi viszonyok játszmák formáját öltő torzulásaira koncentrálnak (Payne 1991: 92–99).

kus párbeszédnek (inkonzisztenciák kérdések formájában történő felszínre hozása) a módszerei. Amennyiben az így születő felismerések eseti tapasztalatokból elvi tanulságokká válnak, úgy egyúttal az automatikus gondolatokhoz való reflexív viszony is stabilizálódik, lehetővé téve a jövőben az önálló problémamegoldást (Payne 1991: 185–199, Teater 2010: 146–154).

A pszichológiailag motivált szociális munka továbbgondolásának fentiekől eltérő irányaként tekinthetünk azokra, melyek a pszichológiai elméletekre való támaszkodásról anélkül mondanak le, hogy ugyanakkor támaszkodnának a szociológiai elméletekre. Ilyen – az absztrakt elméletek helyett pragmatikus kiindulópontot elsajátító – megközelítésként tekinthetünk a funkcionális elméletre, mely szubsztantív irányelvek helyett olyan formális célokat fogalmaz meg, melyek a kliens helyzetéhez igazíthatók. Ezek legfontosabb jellemzője, hogy a kliens „növekedését” hivatottak elősegíteni a vele folytatott interakciók sorozatában. Vagyis a szakértő által előre meghatározott célok helyett a változás irányát közösen határozzák meg, belátható pályát jelölve ki. E pragmatikus szemlélet további variációjaként tekinthetünk a „problémamegoldó” szociális munkára, mely a személyiség vagy a környezet diszfunkcióinak megértése helyett a problematikus cselekvéshelyzetekre fókuszál. Ezek megoldásához kínál praktikus szempontokat, a jövőre irányultság nevében feladva egy mélyebb helyzetelemzés és beavatkozás igényét (Teater 2010: 162–177).

Sok szempontból a problémamegoldó szociális munka folytatásaként értelmezhető a feladatvezérelt irányzat, ami a pszichológiai és szociológiai elméletek által túlságosan megterhelt szociális munka alternatívájaként jött létre. A személyiségbeli vagy környezeti hatásokból kiinduló, nem ritkán elhúzódó, bizonytalan kimenetelű szociális munka helyett, a feladatvezérelt megközelítés a belátható, rövidtávon kezelhető problémákra igyekszik megoldást találni (Reid-Epstein 1972). Ennek megfelelően a diagnózis látens patológiák helyett a megakadt cselekvés végrehajtási feltételeinek azonosítására, valamint a megváltoztatható és megváltoztathatatlan akadályok elkülönítésére irányul. A feladatvezérelt szociális munka partnereként tekint a kliensre, akinek szisztematikus problémaelemzés formáját öltő segítségre van szüksége bizonyos feladatok elvégzéséhez. Első lépés a problémák konkretizálása, bevonva a klienst és környezetét egyaránt, továbbá körbejárva az alternatívák és az elképzelhető célok körét. Miután sikerül közös problémahorizontot kialakítani, második lépésben a cselekvési terv szerződéses formában történő rögzítésére van szükség, differenciálva az elsődleges és másodlagos fontosságú feladatok között. Harmadik lépésben a közösen kialakított terv végrehajtására kerül sor, melyben a szociális munkás egyfajta kontroll- (pozitív és negatív ösztönzők) és tréneri (szükséges kompetenciák gyakorlása) szerepet tölt be (Payne 1991: 113–116, Teater 2010: 178–186).

A krízisintervenciós szemlélet abból a szempontból párhuzamba állítható a feladatközpontúval, hogy mindkét esetben határozott idejű, szerződésben rögzített lépések szerint zajló beavatkozás történik. Ugyanakkor a tekintetben különbözik tőle, hogy a problémák egy speciális formájára fókuszál, a válságos élethelyze-

tekre. A válság megszokottól eltérő állapotra utal, rendkívüli megoldást igényel, melynek megtalálását tovább nehezíti, hogy felfokozott érzelmekekkel jár. Másfelől a válság lehetőség is, sikeres kezelése egyúttal szemléletváltáshoz, új megküzdési módok elsajátításához vezethet. Mindebből fakadóan a krízisintervenció több szállal is kötődik a mentális egészséggondozáshoz és a pszichológiai diagnosztikához (Caplan 1965). A krízis abban az értelemben nem rendkívüli, hogy potenciálisan mindenki ki van téve azoknak az egyensúlyi állapotot felborító előrelátható (pl. életrszakasz-váltás) és megjósolhatatlan (pl. gyász) eseményeknek, melyekből kinő. Ezek bekövetkeztekor az egyén sérülékennyé válik: a megszokottól eltérő problémákat a régi megoldási stratégiák nem képesek kezelni, az újak sikeressége pedig korántsem garantált. Az orientációvesztés következtében a cselekvő frusztrációja az újabb és újabb sikertelen megoldási kísérletekkel fokozatosan nő, tovább csökkentve a feloldás esélyét. Ezen érzelmileg megterhelő állapotban az egyének az átlagnál nyitottabbak a segítségre, ebben az értelemben a szociális munka kitüntetett alanyaivá válnak. A válság sokáig nem tartható fenn: akár tényleges megoldás, akár a kudarc interiorizálása révén hat-nyolc héten belül új egyensúlyi állapot alakul ki (Payne 1991: 103–105).

A krízisintervenció célja az e folyamatban való segítség. Ehhez mindenekelőtt a kliens érzelmi és társas környezetének feltérképezésére van szükség, sorrendbe állítva a fenyegető veszélyeket és számba véve a felhasználható erőforrásokat. Második lépésben egy segítő atmoszféra kialakítása a cél, melyet feltétel nélküli elfogadás és kölcsönös bizalom jellemez. Ez teszi lehetővé egyrészt azt, hogy az érzelmileg instabil állapotot kezeljék, másrészt azt, hogy a megoldáson közösen dolgozzanak. Míg az előbbi feladathoz a pszichodinamikus szemlélet kínál szempontokat (feltétel nélküli elfogadás, önértelmezés segítése), addig az utóbbihoz a probléma- és feladatközpontú megközelítések (alternatív megoldások felvázolása, végrehajtási terv és alkalmazás). Ebben az értelemben a krízisintervenció a válságos élethelyzetekre fókuszálva ötvözi a pragmatikus és a pszichoszociális megközelítést (Teater 2010: 199–204).

A pszichodinamikus szociális munka fentiekől eltérő leágazásaként, a szociálpszichológiai hagyomány a társas interakciók során fellépő zavarokra fókuszál. A társas konstruktívizmus, szerep- vagy kommunikációelmélet elsősorban a segítség szemléleti keretére gyakorolt hatást, hangsúlyozva a személyiségfejlődés belső dinamikájának társas összefüggéseit. Ebben az értelemben egyfajta átmenetnek tekinthető a szociális munka pszichológiai és szociológiai megközelítései között. A „valóság társas konstrukciójának” téziséből kiinduló szociális munka az objektív igazságok, a kitüntetett szakértői pozíciók és a rögzített normatív keretek helyett abból indul ki, hogy a kliensnek saját valóságértelmezése van, mellyel a közös munkához dialógusba kell lépnie, egy közös jelentéshorizontot próbálva létrehozni. Ehhez mindenekelőtt a kliens valóságára vonatkozó kíváncsiságra és a kliens nyelvének elsajátítására van szükség. Ezekre építve nyílik lehetőség a problémák kölcsönösen érthető azonosítására és egy konszenzuális megoldási terv kidolgozására (Teater 2010: 76–80). A szerepelmélet mindezt kiegészítve arra hívja fel a

figyelmet, hogy nem csupán a valóság, de az identitás sem egy megváltoztathatatlan, állandó önértelmezés, hanem a különböző interakciós helyzetekben változó szerepösszefüggések függvénye. A szerepek egyaránt lehetnek önként választottak vagy kikényszerítettek (címkézés, stigmatizáció). Ennek megfelelően lehetnek kielégítőek vagy okozhatnak belső feszültséget és ellenállást (szereptávolítás). A szociális munka gyakorlata számára mindebből a kliens szerepkészletének feltérképezése, valamint a negatív szerepekkel való megküzdés feladata következik. A szerepek fontos következménye, hogy kommunikációs mintázatokat jelölnek ki, melyek a közölhető és nem-közölhetőre vonatkozó sajátos szabályokat foglalnak magukban. Ezek tudatosítása és szükséges esetben alternatívájuk gyakorlása révén nyílik lehetőség a problematikus szerepek átalakítására (Payne 1991: 154–168).

Míg a fenti megközelítések többé-kevésbé a szociális munka elméleteinek pszichológiai ágához sorolhatók, addig a rendszer- és az ökológiai elméletek a szociológiai megközelítéshez. Az általános rendszerelmélet felfogása szerint az egyének és a társadalmi egységek egyaránt olyan entitásoknak tekinthetők, melyek határaik fenntartása révén különülnek el környezetüktől. A rendszereket a felhasznált és létrehozott erőforrások egyensúlyi állapota (homeosztázis) jellemzi, melynek biztosítása érdekében saját és környezeti paramétereikre vonatkozó visszacsatolásra vannak ráutalva. A szociális munka számára ennek megfelelően mindenekelőtt a releváns rendszerek azonosítása kínálkozik feladatként. Megkülönböztethetünk informális-természetes rendszereket (család, barátok), formális rendszereket (gazdasági, politikai szervezetek) és szocietális rendszereket (kórház, iskola). Ezek listája alapján nyílik lehetőség annak a vizsgálatára, hogy a problémákkal küzdő kliens milyen rendszerekbe ágyazódik be és milyen módon viszonyul környezetéhez. Ily módon feltárhatók a kliens és a környezetét alkotó rendszerek diszfunkciói, melyek egyaránt adódhatnak a szükséges rendszerek hiányából vagy a klienssel való összeegyeztethetlenségéből. A szociális munkás ebben a megközelítésben segíti a rendszerekbe való integrációt: ha kell közvetítve valamilyen rendszer felé, ha kell feltárva és visszacsatolva valamilyen általános rendszerhibát, ha kell konfrontálódva a diszfunkcionális rendszerekkel (Payne 1991: 138–138).

Ezt az általános megközelítést specifikálja az ökológiai rendszerelmélet, mely a szociális munka cselekvésrendszerének átfogó modelljét dolgozza ki (Germain–Gitterman 1980). Ennek egyaránt részét képezi a beavatkozási rendszer (szociális munkás és szervezete), a kliens, mint rendszer (egyének, csoportok, családok, közösségek), a célrendszer (azok az egyének, akiken a beavatkozási rendszer műveleteket végez) és a segítő rendszer (azok az egyének, akikkel a beavatkozási rendszer összefog célja elérése érdekében). A rendszerelméleti szociális munka ebben a térben értelmezhető. A probléma értelmezése szempontjából nem kitüntetett egyik rendszer perspektívája sem, ehelyett mindegyik szempontjait figyelembe kell venni az előzetes felmérés során. A klienssel való együttműködés lehetőségtérét a különböző rendszerek közösen jelölik ki: a beavatkozási rendszerek egyaránt lehetnek korlátok és erőforrások attól függően, hogy a kliens, mint rendszer mit lát annak outputjaiból; a célrendszer és a segítő rendszerek – a beavatkozási rend-

szerekhez való viszonyuknak megfelelően – egyaránt lehetnek kooperatívák vagy ellenségesek. A beavatkozási rendszer feladata ennek megfelelően nem csupán a klienssel való együttműködés, hanem a környezetét alkotó rendszerek egészén való munka: beleértve a különböző rendszerek közötti közvetítést és szerződéses szabályok kialakítását. Minthogy a probléma a rendszerek kölcsönhatásának eredményeként jön létre, így feloldása is csak egy ilyen értelemben holisztikusnak tekinthető művelettől várható. A rendszerszemléletű szociális munka ebben az értelemben tökéletes ellentéte a pszichodinamikus megközelítésnek: ahelyett, hogy az egyén személyiségének vagy problémáinak megoldását tűzné ki maga elé, egy összetett interakciós hálózat egészére kíván hatást gyakorolni, figyelembe véve annak szövevényes kapcsolatrendszerét (Payne 1991: 138–146, Teater 2010: 24–32).

Ebből a szempontból a szociális munka egyik fontos elemévé válik a kapcsolatok építése, amit a relacionális megközelítés állít középpontba. Abból a felismerésből, hogy a társadalmi problémák sem értelmezhetők azon kapcsolatokról függetlenül, melyek körbeveszik a klienst, egyúttal az is következik, hogy a változás lehetősége is e hálózatokban rejlik. A szociális munka célja ennek megfelelően nem lehet más, mint a kliens kapcsolathálózatának fejlesztése: felkutatása azoknak a potenciális, de nem aktualizált kötéseknek, melyek segíthetnek a problémák megoldásában. A facilitátorként eljáró szociális munkás együttműködési hálózatokat próbál kialakítani és fenntartani, aminek alapja egyaránt lehet a hasonló problémákkal küzdők összefogása vagy a rászoruló kliens segítőhálózatának megszervezése. A kliens viszonyrendszerének átrendezése közvetett intervenciónak tekinthető: ahelyett, hogy a személyiség vagy viselkedés szintjén direkt módon törekedne a változásra, a társas kapcsolatok átalakításától vár megoldást. Az új környezet ugyanis a cselekvés másfajta terét jelöli ki, melyben a korábbiaktól eltérő kényszerekhez kell alkalmazkodni, és alternatív erőforrásokra lehet támaszkodni. A relacionális szociális munka annak ellenére, hogy a rendszerelméleti megközelítéshez hasonló felismerésekből indul ki, e tekintetben szöges ellentéte: míg az előbbi közvetlenül igyekszik hatni a klienst körülvevő rendszerekre, addig az utóbbi azokat a kapcsolatokat igyekszik megtalálni és megteremteni, akik erre képesek lehetnek. Ezáltal elkerülhető a szociális munka beavatkozása utáni visszarendeződés: ahogy a kliens tényleges kapcsolatai maguk válnak a segítség eszközeivé, úgy a hétköznapi élet magától értetődő részeként, naturalizálódva, az intervenciót követően is fennmaradnak (Folgheraiter 2004: 91–162).

A rendszer- és hálózatelmélet megközelítéstől egyaránt eltér a szociális munka azon formája, ami nem egyszerűen lokális szociális diszfunkcióként tekint a kliens problémáira, hanem azt a tágabb társadalmi kontextust figyelembe véve igyekszik megérteni. Ezeket a fennálló viszonyok kritikáján alapuló irányzatokat összefoglalóan radikális szociális munkának nevezhetjük. A materiális egyenlőtlenségekre fókuszáló marxista megközelítés szerint a szociális munka célja nem lehet egyszerűen a kliens problémáinak kezelése, minthogy ezáltal csupán a kapitalista társadalmakat jellemző osztálykonfliktus pacifikálására kerül sor.

A marxista megközelítés szerint, amennyiben nem reflektál saját szerepére, a szociális munka a fennálló viszonyok konzerválásáért lesz felelős azáltal, hogy egyedi esetekként tekint a kliens problémáira. Valójában – az áldozatot hibáztatva – az egyéni felelősség körébe tolja át a strukturális egyenlőtlenségeket; azáltal, hogy egyedi kezelési módokban gondolkodik kitakarja a tényleges változás lehetőségét magába rejtő kollektív cselekvés horizontját; azáltal, hogy szakértői rendszerré válik és medikalizálja a klienst, maga is a *status quo* fenntartásában érdekelt, elnyomó ágenssé válik (Payne 1991: 201–205).

Amennyiben azonban átlátja a társadalmi problémák és saját szerepének tágabb összefüggését – sajátos gyakorlattá válhat. Ennek alapvető formája az osztálytudat erősítése és az ezen alapuló kollektív cselekvés facilitálása. A marxista megközelítés szerint a kliensek problémái az esetek nagy részében korántsem individuális személyiség- vagy viselkedésbeli torzulások, hanem sokkal inkább az alávetett osztályhelyzet következményei. Ennek megfelelően a marxista szociális munka kiindulópontja egy tág értelemben vett felvilágosítás: az osztályhelyzet következményeinek és okainak felvillantásával ahelyett, hogy a kliens belső feszültségét pszichoterápia segítségével enyhítené, inkább a kollektív cselekvést motiváló energiává alakítja. Minthogy a(z) – olykor pszichopatológiai tünetek formáját öltő – problémák forrása a materiális szükségletek hiánya, a megoldás is elsősorban ennek rövid és hosszú távú kezelésétől várható. Ebből a perspektívából mindenekelőtt kitüntetett feladattá válik a piaci érdekképviseletben és érdekérvényesítésben való segítségnyújtás. Ennek egyaránt része az olyan direkt intervenció, mint a munkaviszonyok kontrollja (jogsegély) és az olyan indirekt segítség, mint a lakáspiaci egyenlőtlenségek ellensúlyozása. Az ilyen azonnali beavatkozások mellett hosszútávon az osztályszolidaritás erősítésének célja fogalmazódik meg. Fundamentális változások ugyanis végső soron csak attól várhatók, ha az érintettek kollektív cselekvés keretében gyakorolnak politikai nyomást az államra, mint a piacot szabályozó ágensre. Ezt elsősorban a valóság marxista interpretációjának elsajátítása teszi lehetővé, melynek segítségével az individuális, családi és közéleti problémák egyaránt átfogó keretben értelmezhetők (Payne 1991: 207–214).

Nem véletlen, hogy a mozgalmi jelleg és szociális munka keveredése miatt a marxista irányzatot számos bíráló érte, mondván valójában ideologikus tartalmakat közvetít – segítség formájába csomagolva. Ennek megfelelően ez a megközelítés többnyire marginális maradt a szociális munka gyakorlatában. Kisebb mértékben, de hasonló kritika felmerül a fennálló viszonyokkal szemben kritikus alternatív elméleti bázison nyugvó megközelítésekkel szemben is. A feminista szociális munka kiindulópontja a materiális igazságtalanságok helyett a családban és a munkaerőpiacon egyaránt tetten érhető nemek közti egyenlőtlenség. A nemi elnyomás rejtett formáival kapcsolatos felvilágosítás, negatív hatásainak kezelése, valamint az alárendeltség és kiszolgáltatottság megelőzése egyaránt olyan feladatnak tekinthetők, melyek a feminista szociális munka fókuszában állnak. Ehhez egyaránt eszközöket kínálnak a társadalom által felkínált nemi

szerepek elemzésének, az ezek által kijelölt pályák és hatalmi erőviszonyok megváltoztatásának, valamint egy, a nemi elvárásoktól független, asszertív szerepkészlet elsajátításának technikái (Teater 2010: 89–94).

A materiális és nemi egyenlőtlenségek mellett a társadalmi alávetettség tapasztalatának forrása lehet bármely lenézett, stigmatizált vagy diszkriminált társadalmi csoporthoz való tartozás, függetlenül attól, hogy annak valamilyen etnikai vagy származásbeli, esetleg betegség, testi vagy értelmi fogyatékos szolgál alapjául. Ezekben az esetekben a képessé tevés (enabling) és megerősítés (empowerment) különböző technikáin alapuló szociális munkára van szükség. Hasonlóképpen a radikális szemlélet egyéb formáihoz, ez esetben is valamilyen társadalmi igazságtalanságra történő reflexió és a negatív következmények csökkentése áll a szociális munka középpontjában. A képessé tevés és megerősítés egyaránt arra törekszik, hogy szimbolikus, nyelvi és materiális eszközöket, erőforrásokat és pozitív önképet adjon olyan társadalmi csoportok számára, melyek ezekkel kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkeznek (Teater 2010: 55–60). Ebben a folyamatban a szociális munkás, hasonlóképpen a problémaközpontú megközelítésekhez, egyfajta tanácsadóként van jelen, azzal szemben azonban nem egyéni, hanem kollektív feladatokban és krízisekben gondolkozik. Ennek megfelelően a beavatkozás technikái is hasonlóak: magába foglalják a lokális és globális problémák, a hozzáférhető erőforrások és a lehetséges cselekvési stratégiák közös azonosítását, az azokra megoldást jelentő képességek begyakorlását, valamint az átkeretezett privát interakciók és a nyilvános aktivizmusnak az értékelését, a következmények és az eredményesség szempontjából (Payne 1991: 224–228).

A fenti megközelítések, ha nem is a teljesség igényével, de kirajzolják a szociális munka elméleti panorámáját, amit a 2. táblázat foglal össze.

Összehasonlítva a szociális munka kritikai elméletek alapján feltáruló lehetőségterét és a szociális munka elméletei által kirajzolódó cselekvési horizontot (1. és 2. táblázat), érintkezési pontokat és eltéréseket egyaránt találunk. Az egyenlőtlenségekből fakadó materiális nehézségekre, az egyenlőtlenségeket naturalizáló illúziókra és a habituális beszűkülésre leginkább a radikális megközelítésű szociális munka reagálhat: ezekben egyaránt megjelenik a mezőharc eleme (osztálytudat erősítése, kizsákmányolás következményeinek enyhítése, kollektív cselekvés facilitálása), a fennálló viszonyok nyilvánosságbeli kritikája (igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása), valamint az alternatív habitus kialakítására tett kísérlet (pozitív önkép erősítése).

2. táblázat: A szociális munka elméleteinek problémahorizontja és eszköztára

A szociális munka elmélete	A probléma azonosított forrása	A beavatkozás eszközei
pszichodinamikus	a személyiség élettörténetben gyökerező patológiája (elfojtás, regresszió stb.), mentális betegség	érzelmi és tudatalatti feszültségek tudatosítása és feloldása
pszichoszociális	személyiség belső feszültsége és a társas környezet nyomása	érzelmi egyensúly fenntartása és a társadalmi rendszerekbe való integráció segítése
humanista	rosszul funkcionáló, ki nem teljesedett személyiség	feltétel nélküli elfogadás, empátikus megértés
egzisztencialista	inautentikus, értelemvesztett lét	értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása
behaviorista	maladaptív viselkedésmintázat	viselkedés átkondicionálása
kognitív	maladaptív automatikus gondolatok	gondolkodási sémák átdolgozása
feladatvezérelt	–	adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása
krízisintervenció	válságos élethelyzet	adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása, az érzelmi egyensúly fenntartása
szerepelméleti	elfogadhatatlan címke, stigma	szerepek átkeretezése
rendszerelmélet	kliens dezintegráltsága, környezeti rendszerek diszfunkciója	integráció segítése (közvetítés, diszfunkció javítása)
relacionális	inadekvát kapcsolathálózat	adekvát, segítő kapcsolathálózat kiépítése
marxista	kapitalizmus strukturális ellentmondásai	osztálytudat erősítése, materiális kizsákmányolás következményeinek csökkentése, kollektív cselekvés facilitálása
feminista/ empowerment	nemi, etnikai, fogyatékkal stb. kapcsolatos elnyomás és diszkrimináció	igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása, pozitív önkép erősítése, mozgalmi tanácsadás

Az intézményi válságból és globalizációs kockázatokból fakadó ontológiai bizonytalanságra és fokozott reflexivitási szükségletre a pszichodinamikus, problémaközpontú és szociológiai gyökerű elméletek egyaránt reagálhatnak: a rutínok és tradicionális cselekvés terének kialakítására a relacionális (adekvát, segítő hálózat építése), feladatközpontú (problémakezelési terv kialakítása), behaviorista (viselkedés átkondicionálása) és rendszer- (integráció, diszfunkciók csökkentése) megközelítés egyaránt törekedhet, a szakértői tudások közös értelmezéséhez az egzisztencialista (értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása) és kognitív (gondolkodási sémák átdolgozása) szemlélet kínálhat segítséget, a kommunikatív intézményi logikát pedig a társas konstruktivizmus talaján álló megközelítések (humanista, problémaközpontú, relacionális) érvényesíthetik működésükben.

A kommunikatív racionalitás torzulásai következtében kialakuló dogmatizmus, torzult kommunikációs viszonyok és rendszergyarmatosítás problémáihoz elsősorban a szociológiai és kisebb részt a pszichológiai megközelítéseken alapuló

szociális munka kapcsolódhat: az autoritások kritikájára elsősorban a radikális (igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása) és a kognitív (maladaptív gondolkodási sémák átdolgozása) szemlélet, a kommunikatív kompetencia gyakorlására a szerepelmélet (szerepek átkeretezése), a humanista (feltétel nélküli elfogadás) és a relacionális (kapcsolathálózat kiépítése) iskola, a rendszerhatárok fenntartására pedig a rendszerelmélet (közvetítés rendszerek között) és a feladatmegoldó (problémakezelési terv kialakítása) vállalkozhat.

Az önbizalom, az önbecsülés és a méltóság – elismerés-megvonás okán kialakuló – hiányának ellensúlyozására a pszichodinamikus, a feladatközpontú és a radikális szociális munka elméletek eltérő megoldásokat kínálnak: a humanista megközelítés (feltétel nélküli elfogadás) és a krízisintervenció (problémakezelés és érzelmi egyensúly fenntartása) az önbizalom helyreállítását célozhatja meg, a radikális elméletek pedig az önbecsülés és a méltóság helyreállításához kínálhatnak szempontokat (kollektív cselekvés facilitálása, mozgalmi tanácsadás).

Az instrumentális racionalitás és autenticitás egyensúlyának megbomlásából fakadó eldologiasítással szemben a feladatközpontú és pszichodinamikus szemléletek kínálhatnak eszközöket: a technikához való viszony tudatosítása a behaviorista (maladaptív viselkedés átkondicionálása) és kognitív megközelítéstől (maladaptív gondolkodási sémák átdolgozása), a technikai környezet formálása a rendszer (integráció segítése), feladatvezérelt és a válságkezelő beavatkozástól (adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása), az autentikus lét gyakorlása pedig a pszichodinamikus (érzelmi és tudatalatti feszültségek tudatosítása és feloldása), egzisztencialista (értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása) és humanista (empatikus megértés) megközelítésektől várható.

Természetesen abból, hogy a szociális munka elméletei és gyakorlatai utat találnak a késő modernitás integrációs patológiáiból fakadó problémákhoz, korántsem következik az, hogy egyúttal azokkal a megközelítésekkel is azonosulnának, melyek e problémákat modernizációelméleti perspektívából magyarázzák. Épp ellenkezőleg: sokkal inkább úgy tűnik, hogy a késő modernitás kritikai társadalomelméleteitől csaknem teljesen függetlenül foglalkoznak a tárgyukat képző problémákkal. Ezekre vagy úgy tekintenek, mint a személyiség és a viselkedés történeteként felfogott egyéni életút következményére (pszichológiai megközelítések), vagy úgy, mint egy adott társadalmi konstelláció következményére (szociológiai megközelítések), vagy egyáltalán nem firtatják eredetüket (probléma-megoldó megközelítések). Ennek pedig komoly következményei vannak a szociális munka gyakorlatára nézve: a késő modernitásra vonatkozó átfogó reflexió hiányában olyan nem szándékolt következmények számára nyílik tér, amik az eredeti célkitűzéseit is veszélyeztetik. A tanulmány második részében (Sik 2017b) ezt a kérdést vizsgálom meg.

Irodalom

- Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (eds). (2002): *Critical Practice in Social Work*. New York: Palgrave
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Oxford: Blackwell
- Beck, Ulrich (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég
- Bourdieu, Pierre (1990): *The logic of practice*. (trans. Nice, R.) Cambridge, Polity Press
- Bourdieu, Pierre (2002): A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről (Berkovits Balázs ford.) Napvilág, Budapest.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic J. D. (1992): *An invitation to reflexive sociology*. Polity Press, Cambridge
- Bugarszki Zsolt: A magyarországi szociális munka válsága – Vitaindító gondolatok. *Esély* 2014/3. 64–73.
- Caplan, Gerald (1965): *Principles of Preventive Psychiatry*. London: Tavistock
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó és Infónia
- Ferguson, Iain – Lavalette, Michael (2013): Crisis, austerity and the future(s) of social work in the UK. *Critical and Radical Social Work*, Volume 1, Number 1, pp. 95–110(16)
- Folgheraiter, Fabio (2004): *Relational social work: toward networking and societal practices*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Garrett, Michael (2013): *Social Work and Social Theory: Making Connections*. Bristol: The Policy Press
- Germain, Carel – Gitterman, Alex (1980): *The Life Model of Social Work Practice*. New York: Columbia University Press
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Goldstein, Howard (1981): *Social Learning and Change: a Cognitive approach to Human Services*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Habermas, Jürgen (2001): Morális tudat és kommunikatív cselekvés (ford. Felkai Gábor). In: Felkai Gábor (szerk.): *A kommunikatív etika*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Habermas, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. (ford. Weiss János) Pécs: Jelenkor
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.
- Hollis, Florence – Woods, Mary E. (1981): *Casework: a psychosocial therapy*. New York: Random House
- Honneth, Axel (2013): *Harc az elismerésért*. (ford. Weiss János) Budapest: L'Harmattan

- Horkheimer, Max (1976): Hagymányos és kritikai elmélet. In: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmusról a nyugatnémet szociológiában*. Papp Zsolt (szerk.). 43–116. Budapest: Gondolat
- Howe, Dave (2009): *A Brief Introduction to Social Work Theory*. New York: Palgrave
- Houston, Stan (2012): Response: Reviewing the Coming Crisis in Social Work – A Response to Longhofer and Floersch. *Research on Social Work Practice*. vol. 22, 5: pp. 520–522
- IFSW (2014): A szociális munka globális definíciója. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_6/2014-6_3-1_szocialis-munka_globalis_definicioja.pdf (utolsó letöltés: 2017. 05. 12.)
- Lash, Scott (1999): *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford: Blackwell
- Lash, Scott (2002): *Critique of Information*. London: Sage
- LeCroy, Craig W. – Anthony, Elizabeth K. (eds.) (2015): *Case Studies in Child, Adolescent, and Family Treatment*. New Jersey: Wiley
- Longhofer, Jeffrey- Floersch, Jerry (2012): The Coming Crisis in Social Work: Some Thoughts on Social Work and Science. *Research on Social Work Practice*. vol. 22, 5: pp. 499–519
- Payne, Malcolm (1991): *Modern social work theory: a critical introduction*. London: Macmillan
- Reid, William J. – Epstein, Laura (eds) (1972): *Task-Centred Practice*. New York: Columbia University Press
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE – Eötvös.
- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE-Eötvös Kiadó
- Sik Domonkos (2017a): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* 1. 94–113.
- Sik Domonkos (2017b): A szociális munka lehetősége a késő modernitásban 2 – nem szándékolt következmények és azok kezelése. In: Esély (megjelenés alatt)
- Teater, Barbara (2010): *An Introduction to Applying Social Work Theories and Methods*. Berkshire: Open University Press

CSÁNYI GERGELY

AZ IDŐSKOR PSZICHOLÓGIÁJÁNAK STRUKTURÁLIS MEGHATÁROZOTTSÁGA

Az öregek önkéntes halála és
a veszteségdeficit-paradigma meghaladása

A dolgozatban két esettanulmányt mutatok be. Először két néprajzi igényű elbeszélésben megjelenő hasonló vonásokat ismertetek az öregek önkéntes haláláról, majd vázolom, hogy az időskorúak pszichológiai terápiájának és pszichológiai kutatásának történetében hogyan következik be egy fordulat, melyet a „*veszteségdeficit-paradigma meghaladásaként*” definiálhatunk. Ez után bemutatom, hogy az időskoroknak a kapitalista világrendszerbe ágyazott strukturalista-konstruktivista megközelítése szempontjából a néprajzban és a pszichológiában a világrendszer különböző területein és különböző idősza-kaiban milyen időskor-konceptiók jelennek meg. A néprajzban leírt „*öregek önkéntes halála*” szoros összefüggésben van a XX. század első felében kirobbanó agrárválsággal. A pszichológiában „*a veszteségdeficit-paradigma meghaladásában*” először a jóléti államok, majd a neoliberális berendezkedés időskor-konceptiója tükröződik vissza.

A két esettanulmány *az öregek önkéntes halála* (vö. Bosnyák 1999) és *a veszteségdeficit-paradigma meghaladása az időskor pszichológiájában* (vö. Fülöp 2005). Az esettanulmányok kiválasztásának szempontjai mindenképpen magyarázatra szorulnak – természetesen nem tagadva kiválasztásuknak bizonyos értelemben vett önkényét. Mindkét itt bemutatott példám tudománytörténeti esettanulmány, melyek szellemtudományi szövegekben hasonlítják össze, hogyan jelenik meg azokban az időskor és az időskori psziché. Az első esettanulmány két néprajzi szöveg hasonlóságaival, a második pedig a pszichológiai szövegekben végbement változással foglalkozik. A két tanulmány mind időperspektívában, mind térben valamelyest kiegészíti egymást, így jól illeszkednek egymáshoz. Az első tanulmány a XX. század eleji félperifériához kapcsolódik, míg a másik az 1950-es évek utáni centrumországokhoz. Ezért reményeim szerint e két tanulmány elemzése képes jól megvilágítani az általam felvázolt szempontrendszert, még ha bármiféle általánosításhoz ez kevés is. Az öregek önkéntes halálával foglalkozó első esettanulmány a XX. század eleji Erdély és Japán vidéki lakosai időskorának reprezentációja két néprajzi igényű elbeszélésben. Ez az esettanulmány hivatott az idős-

kori pszichopatológia példájául szolgál, ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a „pszichopatológia” szó csak retrospektív értelemben állja meg a helyét, hiszen – mint az a dolgozatból kiderül – az esettanulmányokban megjelenő időskori öngyilkosság a gazdasági-kulturális környezetben egyrésztől normatív, másrésztől bizonyos értelemben racionális aktus. A második esettanulmány fókuszában az van, hogy a pszichológiatudományban miként változik meg az időskorról és az időskori pszichéről alkotott kép az 1950-es években. Háttérbe szorul az időskor pszichopatológiás megközelítése (a *veszteségdeficit-paradigma*), és átadja a helyét az időskorra és az időskori pszichére vonatkozó sokkal optimistább megközelítéseknek, melynek középpontjában az „egészséges időskori lélek” áll (*integritás, jövőorientáció-paradigma*). Ez az esettanulmány az időskori jóllét példájául szolgál.

A két esettanulmány ismertetése után olyan megközelítést javaslok, mely szemben áll a közbeszédben – és részint a szellemtudományokban is – megjelenő esszencialista időskorképpel. Ez utóbbi a biológiai idő által determinált, gazdasági-társadalmi dinamikáktól független kategóriaként határozza meg az ember életének utolsó szakaszát. Ezzel szemben az *időskorok*nak olyan strukturalista-konstruktivista megközelítését javaslom, melyben az *időskorok* strukturális dinamikákban konstruálódnak és mind időben, mind térben meghatározottak. Majd e megközelítés keretében interpretálok újra a két bemutatott esettanulmányt. E két történeti példa segítségével arra próbálok rámutatni, hogy a társadalmi-gazdasági kontextus milyen nagymértékben meghatározza a(z időskori) pszichés struktúrákat.

I. esettanulmány: Az öregek önkéntes halála

Bosnyák Sándor (1999) hívja fel a figyelmet egy érdekes, nehezen megmagyarázható jelenségre a néprajztudomány területén. Az alapvetően deskriptív szemléletű néprajzkutatók számára megdöbbentően, talán kísértetiesen hathat, ha a világ két, egymástól majd tízezer kilométerre fekvő, egymástól gyökeresen eltérő kultúrájában nagyjából egy időben ugyanarról a jelenségről számolnak be a kultúrákutatók. Egy erdélyi és egy japán vidéki területről is leírták, hogy az 1900-as évek első felében elterjedt szokás, hogy az öregek önként mennek a halálba. A két néprajzi igényű elbeszélés pedig mindössze két év különbséggel jelent meg a világ két távoli részén, Magyarországon 1954-ben, Japánban 1956-ban (Bosnyák 1999). Japánban az öregek Sinsu tartományban a Narajama-hegyre mentek meghalni, Erdélyben pedig Torja környékén a Büdös-barlangba. Bosnyák felhívja a figyelmet a két helyen közel egyszerre feljegyzett szokás formai hasonlóságaira. Narajama ünnepén az öregek megrendezik halotti torukat, a vendégek olyan élelmiszereket fogyasztanak, melyeket csak ritkán, és elmondják az út rendjét azok számára, akik felkísérnek egy öreget: „1. A hegyre menet nem szabad szólani, 2. úgy kell eltávozni, hogy senki ne lássa őket, 3. a hegyről jövet nem szabad visszanézni” (Fukadzava 1982, idézi Bosnyák 1999: 123). Erdélyben mikor egy

öreg elmegy meghalni a barlangba, a család tyúkot és pálinkát vesz, hogy az öreg elkölthesse az utolsó vacsoráját, felveszi a tisztaruháját, felmegy a barlangba, és a barlang bejáratánál hagyja a ruhákat (Sánta 1970, idézi Bosnyák 1999).

Felmerül tehát a tudománytörténeti kérdés, hogyan lehet, hogy két ennyire hasonló néprajzi leírás született majdnem egy időben a világ két távoli pontján?

II. esettanulmány: A veszteségdeficit-paradigma meghaladása az időskor pszichológiájában

Fülöp Márta cikkében (2005) részletes bemutatását adja az időskor elméletének és vizsgálatának pszichoanalitikus és (kognitív) szociálpszichológiai megközelítésben. Fülöp felhívja a figyelmet egy, a 1980-as években végbemenő fordulatra a pszichológiai időskor-kutatásban, amit a *veszteségdeficit-paradigma meghaladás*ként definiálhatunk. Ez nemcsak az időskor – az addigiakhoz képest – sokkal optimistább megközelítéseit foglalja magába, hanem az időskorra vonatkozó tudományos (pszichológiai) produktumok megnövekedett számát és az időskornak nevezett időszaknak a korábbiakhoz képest későbbre tolódását is.

Ha a kezdeteitől vizsgáljuk a pszichológia időskorképét, azt látjuk, hogy a pszichoanalízis születésétől fogva a veszteségdeficit-paradigmán belül tekintett az időskorra. Freud nem tartotta alkalmasnak pszichoanalitikus terápiára az időseket, az inflexibilissé csontosodott személyiségük és a túl sok élettörténeti anyag miatt (1953). Abraham ugyan foglalkozott 40 év feletti páciensekkel, de a mai értelemben vett idősök terápiája elképzelhetetlennek számított a pszichoanalízis klasszikus korszakában. Jung 1933-ban már úgy írt, hogy az élet közepe után, 40 év felett, az emberben az addig elfojtott tulajdonságok felszínre kerülnek. A nők maszkulinizálódásáról, illetve a férfiak feminizálódásáról írt, de az örege-dést ő is (energia)elhasználódásként, egyfajta hanyatlásként írta le (1933). Charlotte Brührer és Else Frenkel-Brunswik 400 életrajz elemzése során arra jutottak, hogy 45 éves kor után az ember pszichológiai értelemben hanyatlani kezd, de az életkor pozitív aspektusaként kiemelték, hogy időskorban sokaknál megtöbbszöröződnek az univerzális értékek, és a vágyak az énről a családra és a világra tevődnek át (Fülöp 2005: 59).

Erikson volt az első, aki a felnőttkort mint fejlődést, és nem mint hanyatlást fogta fel. 1950-ben megjelent könyvében szisztematikusan foglalkozik az időskorral és úgy jellemzi azt, hogy az életkor (60 éves kortól) feladata az én-integritás elérése a kétségbeeséssel szemben (2001). Később, 1976-ban Okun és Di Vesta egy vizsgálatban azt találták, hogy az életkorral a teljesítménymotiváció csökken (1976).

Ahogy Fülöp írja, „az 1980-as évekig az öregedés „veszteségdeficit” modellje volt az uralkodó, amely az élet normatív menetét mint egy sor veszteséget ír le, amelynek a végén a depresszió vár. Ezt lassan felváltotta egy lényegesen pozi-

tívabb megközelítés, mely sokkal inkább az időskor által támasztott specifikus kihívásokra koncentrálnak” (2005: 60). 1986-os vizsgálatukban Haan és társai azt találták, hogy időskorra javulnak a szociális készségek. Szintén 1986-ban Knight az időseket „*családdinamikai szakértőknek*” látja (2004). Az 1990-es évek elején Costa és McCrae arra a következtetésre jutottak, hogy 60 éves korig a személyiség stabil, nem mutatható ki semmilyen értelemben vett hanyatlás (1988). Markus és Herzog pedig arról ír, hogy időskorra az önismeret és az énkép komplexitása növekszik (1991). „1996-ban a londoni Freud múzeumban konferenciát rendeztek *Pszichoanalízis és az öregedés jövője* címmel. A konferencia elsősorban arra próbálta felhívni a figyelmet, hogy az öregedés a félelmek helyett sokkal inkább kíváncsiságot kellene, hogy keltsen. Peter Hildebrand saját idős betegeivel (90 év felettiekkel) folytatott pszichoanalitikus gyakorlatáról beszélt, és erősen kritizálta Freud álláspontját az idős emberek rugalmatlanságával kapcsolatban” (Fülöp 2005: 64). Az 1990-es évek elején-végén Baltes és Mayer már azt találják vizsgálatukban, hogy az időskori értékek között dominálnak a jövőorientált célok a jelenlegi stabil állapot fenntartására irányuló célokkal szemben (1990). A kétezres évek elején Robins és társai arra jutnak, hogy időskorban magas az önértékelés (2001). 2004-ben Vaillant az időseket, mint a hagyományok átadóit írja le.

Fülöptől eltérően az időskor pszichológiájának fejlődését három szakaszra bontom. Az első szakasz a pszichoanalízis klasszikus korszaka, mikor az időskor valóban mint veszteség, és mint deficit tűnik fel. A második szakasz az 1950-es évektől kezdődik, az eriksoni pszichoanalitikus elmélettel, melyben az időskor nem feltétlenül veszteség, az időseknek lehetőségük van a pszichológiai veszteséggel felvenni a harcot és megőrizni én-integritásukat. A harmadik szakasz az 1980-as évektől kezdődik, amikor az időskor egyértelműen mint fejlődés és lehetőség tűnik fel, az idős emberek pedig a szociális mátrix integráns és hasznos részeként jelennek meg.

A fentebb – nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül – bemutatott elméletek táblázatosan így foglalhatók össze:

1. táblázat: Pszichológiai elméletek változásai

Évszám	Szerző(k)	Kulcsmondat(ok)	Szakasz
1905	Freud	Pszichológiai inflexibilitás. 40 év felett már idős.	Veszteségdeficit-paradigma
1919	Abraham	Optimistább, de mai értelemben vett idősekkel elképzelhetetlen az analízis.	
1933	Jung	Elfojtott tulajdonságok felszínre kerülése, hanyatlás.	
1935	Brührer–Frenkel–Brunswik	45 éves kor után pszichológiai hanyatlás.	

Évszám	Szerző(k)	Kulcsmondatok	Szakasz
1950	Erikson	Feladat az én-integritás elérése a kétségbeeséssel szemben	Kihívásfeladat-paradigma
1976	Okun–Di Vesta	Teljesítménymotiváció csökkenés	
1986	Haan et al.	Javulnak a szociális készségek.	Integritás, jövőorientáció-paradigma
1986	Knigh	Az idősök „ <i>családdinamikai szakértők</i> ”	
1990	Costa–McCrae	60 éves korig a személyiség stabil, nem mutatható ki semmilyen értelemben vett hanyatlás	
1991	Markus–Herzog	Időskorra az önismeret és az énkép komplexitása növekszik	
1996	Hildebrand	Pszichoanalízis és az öregedés jövője. „ <i>Az öregedés a félelmek helyett sokkal inkább kíváncsiságot kellene, hogy keltsen</i> ”	
1999	Baltes–Mayer	Az időskori értékek között dominálnak a jövőorientált célok	
2001	Robins et al.	Időskorban az önértékelés magas	
2004	Vaillant	Az idősök a „ <i>jelentés hordozói</i> ”, feladatuk, a múltbéli hagyományok átörökítése a fiatalabbaknak	

Forrás: Saját szerkesztés.

Elméleti keret: Az életkorok strukturálista-konstruktivista megközelítése

„Az öregség biológiai jelenség: az idős ember szervezete bizonyos jellegzetességeket mutat. Az öregség pszichológiai következményekkel jár: egyes viselkedési formákat joggal tekintünk jellemzőnek az előrehaladott életkorra. Mint minden emberi szituációnak, az öregségnek is van egy léthelyzetbeli dimenziója, amely meghatározza az egyénnek az időhöz, következésképpen a világhoz és saját múltjához való viszonyát. Az ember sohasem él természeti állapotban. Öregségben, mint minden más életkorban, helyzetét az a társadalom határozza meg kényszerítő erővel, melyhez tartozik.” (Beauvoir 1972:15). Ezzel a gondolattal van összhangban az életkorok strukturálista-konstruktivista megközelítése, mely leginkább Pierre Bourdieu nevéhez kötődik, de ez a megközelítés sok más szerző vélekedéséhez is hasonló. Bourdieu az életkor-elméletét az – Anne-Marie Métaillie által készített – *Az „ifjúság” csak egy szó* című interjúban fejtette ki (Bourdieu 2010). Ebben az értelmezésben az időskor és a fiatalkor csak mint egymás relációjában értelmezhető kategóriák tűnnek fel, a köztük lévő választóvonal pedig harcok tétje. Az

életkori kategóriák rákényszerítése az adott egyénekre egy, a cselekvők érdekeiből létrejövő játszma végkimenetele. Az így konstruálódó (életkori) választóvonal pedig kijelöli az adott tétek veszteseit és nyertesait. Tehát ebben a megközelítésben „az életkor egy társadalmilag manipulált és manipulálható biológiai tény” (294). Így „minden mezőnek megvannak a maga speciális öregedési törvényei” (294), nem beszélhetünk „ifjúságról” vagy „időskorról”, csak *ifjúságról* és *időskorokról*. Különböző létfeltételekben, osztályhelyzetekben és mezőkben máshol húzódik meg a határ idősök és fiatalok között, és más-más tartalmat is kapnak ezek az üres, csak egymás relációjában értelmezhető kategóriák.

A fiatalság téje, hogy a cselekvők mikor léphetnek be az adott mezőkbe, illetve mikor kénytelenek belépni teljes értékű játékosként, harcba szállva az adott mezőkben jelenlévő tétekért, tehát tőkékért és pozíciókért (és az ezzel járó [re]definíciós lehetőségekért). Ezért van, hogy az alsóbb osztályok fiataljai minél előbb felnőtt-státuszba akarnak kerülni, hogy hozzáférhessenek az ezzel járó anyagi lehetőségekhez, így igyekeznek minél előbb kikerülni az iskolarendszerből. A polgári családból származó egyetemista fiatalok viszont bizonyos értelemben felnőttként kezelődnek, más értelemben serdülőként, így egyszerre játszhatnak „*két sakkasztáblán*”. Ezért a polgári családból származó fiatalok stratégiája sokszor a fiatalság meghosszabbítása.¹

Ha Bourdieu alapján gondoljuk át az időskor, illetve az *időskorok* koncepcióját, arra jutunk, hogy az időskor esetében a tétek a körül konstruálódnak, hogy az adott egyén mikor szállhat ki és mikor kell kiszállnia a játékból, illetve, hogy mennyi tőkét sikerül kimentenie, átkonvertálnia egy mezőből akkor, amikor elhagyja azt. Mindez a mező, illetve a társadalmi tér szintjén legszorosabban függ össze azzal, hogy *mennyi és milyen* tőke, illetve pozíció oszlik el, és hogy a tőkék *hogyan* oszlanak el a pozíciók között a mezőkben és a társadalmi térben. Az egyén szintjén pedig, hogy ezekből a tétekből mit és mennyit sikerült megszereznie a játszmák során.

Az időskor ([re]definíálása) körül folyó játszmák legszembetűnőbb kifejeződése a modern társadalmakban a nyugdíjkorhatár. Azokban az osztályhelyzetekben lévő és mezőkben játszó, akik számára az adott játéktér már nem kecsegtet megnyerhető tétekkel, igyekeznek kiszállni az adott mezőből és minél több tőkét átkonvertálni egy másik mezőbe. Tehát minél alacsonyabb nyugdíjkorhatár és minél nagyobb nyugdíjjarulék az érdekük. Viszont az azokban az osztályhelyzetekben lévőeknek és azokban a mezőkben játszóknak, akik számára még relatíve időskorban is kínálkoznak megnyerhető tétek, az az érdekük, hogy kitolják a (kötelező) nyugdíjkorhatárt, amikor kénytelenek elhagyni a játékeret. Jó példa erre az egyetemi oktatók helyzete, akiknek a nyugdíjazási korhatára attól függ, milyen intézményesült kulturális tőkét gyűjtöttek össze a mezőben töltött idő alatt.

¹ Az interjú példáiban Bourdieu minden bizonnyal az 1960-70-es évek francia társadalmára utal.

Mindezekből arra kell következtetnünk, hogy minél kevesebb egy adott mezőben lévő tőkék mennyisége és ezek a tőkék minél kevesebb pozíció között oszlanak el, annál élesebb a harc a relatíve fiatalok esetében a (teljes jogú) bekerülésért a mezőbe. Egyúttal minél kevesebb a kimenthető-átkonvertálható tőke, és az alternatív mezők minél szegényesebbek (kevesebb tétellel bírók) a jelen mezőhöz képest, annál nagyobb a harc a relatíve idősek körében a bennmaradásért. Ha pedig azt vesszük, hogy adott mezőben a pozíciók száma nagyjából állandó egy adott időszakban (tehát lassan változik), akkor azt mondhatjuk, hogy a fiatalok bekerülési esélyei és az idősek kikerülési kényszerei a legszorosabb összefüggésben vannak egymással, ez pedig meghatározza a generációs konfliktus élességét, intenzitását, ami konstitutív hatással van mind a „fiatalság”, mind az „időskor” társadalmi konstrukciójára. A fiatalság és az időskor így konstruálódó kategóriái pedig részévé válnak a mező illúziójának, és úgy tűnnek fel, mintha azok természetes, öröktől adott, tehát esszenciális kategóriák lennének. Az illúzió elfedi a fiatal- és időskorok történetileg meghatározott pluralitását, illetve a fiatal- és az időskor természettől adott kategóriáit vetíti azok helyébe. Ez az illúzió köszön vissza a művészeti alkotásokban, a közmondásokban (*Fiatalság, bolondság. vs. Az öregnek tiszteletet, a fiatalnak utat adj!*) és mint látni fogjuk, ugyanez a helyzet a pszichológiában is.

Ezek azok a strukturális feltételek, melyek meghatározzák a *nemzedéki összefüggéseket* (Mannheim 2000). Mannheim terminológiáját a fentiek alapján úgy definiálhatjuk újra², hogy egy-egy nemzedéki összefüggés a *megközelítőleg azonos időben született emberek csoportja, akik számára megközelítőleg ugyanazon strukturális lehetőségek és kényszerek adóttak, mely lehetőségek és kényszerek alapján, interakcionális értelemben, az életkoruk szempontjából konstruálódik identitásuk – mind maguk, mind a társadalom számára.* Ez nem más, mint a belsővé tett esélystruktúrák – a *habitusok* – konstruálódása az életkorok szempontjából.

Az így létrejövő nemzedéki összefüggések potenciálisan *nemzedéki egységként* léteznek (Mannheim 2000), tehát potenciálisan „működnek a politikai-gazdasági küzdőtereken csoportként, illetve bizonyos estekben kulturális entitásokként is. Ez (...) pedig a konfliktushelyzetek függvényében alakul” (Wallerstein 1983: 283)³. Tehát az, hogy a nemzedéki összefüggés szunnyadó potenciálja mikor aktivizálódik, hogy csoportként azonosítsa saját magát, a fent leírt strukturális helyzetek és dinamikák függvényében változik.

² Mannheimnél: „[egy] nemzedéki összefüggésen belül az élményeket más-más módon feldolgozó csoportok különböző 'nemzedéki egységeket' alkotnak egyazon nemzedéki összefüggés keretében” (233).

³ Az itt idézett szöveg az eredetiben az osztályokra vonatkozik. „Az osztályok mindig potenciónalisán (*an sich*) léteznek. A kérdés éppen az, hogy milyen feltételek mellett válnak osztálytudattal bíró (*für sich*) osztályokká, vagyis mikor működnek a politikai-gazdasági küzdőtereken csoportokként, illetve bizonyos estekben még kulturális entitásokként is. Ez az osztálytudat pedig mindig a konfliktushelyzetek függvényében alakul” (Wallerstein, 1983: 283). Amit Wallerstein az osztályok szunnyadó potenciáljáról leírt, itt vonatkoztathatjuk nemzedéki összefüggésekre is, melyeknél ugyanúgy, ahogy az osztályoknál: „*für sich*” jellegüket külső strukturális feltételek, tehát a játszma és az erőter körülményei befolyásolják.

Az öregek önkéntes halála az időskori pszichopatológia strukturalista-konstruktivista megközelítésében

Bourdieu, elméleti belátásaink zsenialitása ellenére is – a szociológiai hagyományhoz kapcsolódva – egy adott nemzetállam társadalmának jellemzőit, dinamikáit más (belső) jellemzőiből, dinamikáiból vezette le. Ezt az álláspontot, mivel már a XVI. századtól egyre inkább nemzetközi munkamegosztás jellemzi a világot (Wallerstein 2004; Arrighi 1994), szükségképpen partikulárisnak és ezáltal félrevezetőnek tartom. Ahhoz az elméleti irányzathoz szeretnék csatlakozni, mely alapvetően osztályszempontú, de a társadalomstruktúra jellemzőinek vizsgálatakor figyelembe veszi az adott nemzetállam beágyazottságát a tőkés világrendszerbe, a nemzetállamon belüli munkamegosztás beágyazottságát a nemzetközi munkamegosztásba, és hogy a nemzetállamon belüli tőkeáramlás a nemzetközi tőkeáramlás részeként fogható fel (Éber et al. 2014; Éber 2015). Ezáltal pedig azt is, hogy a nemzetállamon belüli pozíciók egy globális struktúrában elfoglalt pozíciókként foghatók fel. Ugyanez az elméleti irányzat figyelembe veszi, hogy a kapitalista világrendszer története különböző fázisokra osztható, és az egész világrendszerre kiható fázisok figyelembe vétele nélkül ugyanúgy nem elemezhető adott nemzetállamok osztálystruktúrája, mint ahogy a nemzetközi munkamegosztás alapján elfoglalt relatív helyzet nélkül sem. Tehát egy adott nemzetállam társadalmának struktúrája csak a kapitalista világrendszer centrum-periféria relációjába, és a kapitalista világrendszer aktuális termelési fázisába beágyazódva értelmezhető.

Ezen elmélet tanulsága szerint a XX. század első fele a brit hegemonia és a XIX. századi monetáris rend szétzilálódásának korszaka (Arrighi 1994; Szűcs 2013). Az 1870-es években válság rázta meg a világot, a rendszer mégis többé-kevésbé stabil maradt, de a rendszer stabilitásához a centrumnak tőkét kellett exportálnia a perifériára. A centrumnak az ott visszaforgathatatlan tőkéje a perifériára áramlott, működőtőke és hitel formájában, államkölcsonokbe, mezőgazdasághoz köthető iparba, agrártermelésbe és infrastruktúrába történő beruházásokba. Magyarországon elkezdték felszámolni az önálló birtokrendszert, kapitalizálódott az agrártermelés, létrejött a szabad agrármunkaerő. Ezt a korszakot hívja a hagyományos történetírás Kelet-Európa modernizációs korszakának. „A tőkebeáramlás látványos fejlődést hozott, egyszersmind a gazdaság szerkezetében megerősítette a centrumtól való függést” (Éber et al. 2014: 20). Japánban 1872-ben engedélyezik a föld szabad adás-vételét. Lehetővé tették, hogy a parasztok az általuk művelt föld tulajdonosaivá váljanak. 1897-ben Japán átállt az aranystandardra, ezzel stabil és nemzetközileg elfogadott valutát kreált magának és modern pénzügyi rendszer jött létre. Kelet-Európához hasonlóan ugrásszerűen fejlődött az infrastruktúra (Völgyi 2015).

Az I. világháború végére a (fél)periféria látszólagos felzárkózási folyamata véget ért. Az „elhalasztott” válság elkezdte éreztetni hatását. „[A]z 1929-től globá-

lis szinten kibontakozó gazdasági válság (...) a külkereskedelem világszintű visszaesését, a hitelek drágulását és az agrárárak zuhanását hozta magával. (...) Az alapvető nyersanyagokban és iparcikkokban is importra szoruló agrárexportőr-országok[ra] ez katasztrofálisan érintette” (Éber at al. 2014: 21). Az I. világháború után Erdélyt Romániához csatolták. A háború utáni Románia gazdaságilag nem volt felkészülve új földterületek gazdasági integrálására. A Banca Nationala Erdély lakosságához és területéhez képest alacsony mennyiségű tőkét fektetett Erdélybe (Móricz 1931). Mindemelllett „[a] mezőgazdaság helyzetét bonyolultabbá tették a súlyos társadalmi feszültségek, a földtelenség és a nyomor, amely Kelet-Európa legtöbb országát jellemezte. A szociális ellentmondásokat a háború különlegesen kiélezte” (Berend–Ránki 1976: 273). A világrendszer szinten keletkező feszültség nemzetállami szinten való levezetésére tett kísérlet, a román földreform, mely majdnem teljes egészében felszámolta a nagybirtokrendszert, ugyanakkor a nem román nemzetiségűek földjeinek teljes elkobzását is tartalmazta (Berend–Ránki 1976). A földreform ugyan kedvezett a román középparaszti és a vállalkozói paraszti rétegnek, de a szegényparaszti rétegek nem rendelkeztek sem a föld megműveléséhez szükséges eszközökkel, sem a megfelelő ismeretekkel (Balogh, 2001). „A háború utáni súlyos helyzetéből alighogy magához tért európai gazdaság addigi történetének egyik legnagyobb megrázkódtatása elé nézett. (...) Mindez tömegmértékű munkanélküliséghez vezetett” (Berend–Ránki 1976: 341). A kelet-európai agrárországokra drámai hatással volt, hogy az agrárárak gyorsan leestek, a tőkeexport pedig hirtelen megszűnt. „A román mezőgazdasági adósságok összege 1932-ben 312 millió dollár” volt (Berend–Ránki 1976: 348). A válság hatására megszűntek a mezőgazdasági beruházások. Teljesen leállt például a mezőgazdaság gépesítése. Romániában 1933-ban a rossz szociális körülmények és a munkanélküliség odáig fajultak, hogy az egymástól függetlenül kialakult tiltakozó akciókat a román kormány erővel törte le (Balogh 2001).

Japánban az export ugyan látványosan felfutott, de ebből elsősorban a (kereskedő és termelő) vállalatok tulajdonosai profitáltak, a jövedelmi különbségek nőttek a bérből és a járulékból élők között. 1918-ban az egész országra kiterjedő rizslázadás tört ki. „A japán gazdaság exportvezérelt növekedése csak átmeneti volt, és a világháború végével kifulladt. Az 1920-as éveket már lassú növekedés, enyhe defláció és a pénzügyi rendszer problémáinak rendezetlensége jellemezte. A külkereskedelmi mérleg újra deficitessé vált és az addig felhalmozódott, jelentős arany- és valutataralékok csökkenni kezdtek. A világháborút követő évben a japán gazdaság még jól teljesített, 1920-ban azonban, néhány hónap alatt a részvények és a különböző termékek (például rizs, selyem, pamutfonal) árai összeomlottak, több mint 50 százalékkal estek vissza. 1920-ban, 1922-ben és 1927-ben is bankválság rázza meg az országot. Több bank, kereskedelmi vállalat és gyár jutott csődbe” (Völgyi 2015: 29).

Összességében azt állítom tehát az öregek önkéntes haláláról, hogy az 1870-es válság (tetőzve az 1929-es New York-i tőzsdekrachhál) gyűrűzött tovább úgy, hogy a XX. század első felében lehetett a hatását oly módon érezni, hogy az egészen

a II. világháború végéig meghatározta a termelési viszonyokat a félperiférián. Így pedig meghatározta a megszerzhető téteket, különösképpen a kisebb jövedelemmel rendelkezők számára, illetve a kapitalista világrendszer számára erőforrásként funkcionáló agráriumban. Azt is figyelembe véve, hogy a kapitalista világrendszerben a vidék a fellendülő szakaszokban munkaerőt bocsát ki az egyes nemzetállamok infrastrukturális és gazdasági fejlesztéseire, és ezeknek a fejlesztéseknek a megszűnésével embertömegek áramlanak vissza vidékre, akik így a beszűkült lehetőségek mellett felesleges népességként jelennek meg az adott társadalmakban (vö. Kovai 2016a).

Ezek a világrendszer szintű strukturális dinamikák határozták meg az ugyanúgy félperifériás Erdély és Japán vidéki társadalmának öregkor-koncepcióját. A sorozatos (agrár)válságok, a szegénység és a megszerzhető tétekhez képest túl nagy embertömeg állapotában „felesleges emberekként” identifikálódtak a fizikailag rosszabb állapotban lévő idősök. Ahogy arra Sánta néprajzi igényű elbeszélésének címe is utal: [túl] *Sokan voltunk*. Ha eltávolodunk a néprajzkutatókra legtöbbször jellemző kulturalizmustól és figyelembe vesszük a nemzetközi munkamegosztásban az erdélyi, illetve a japán vidék hasonló helyzetét, nem is tűnik annyira megdöbbenőnek, hogy a világ két egymástól tízezer kilométerre fekvő országában egyszerre írják le ugyanazt a szokást. Bizonyos értelemben nemzedéki összefüggés alakult ki a világ félperifériás országainak vidéki társadalmában élő szegény idősök között, hiszen a válságtól sújtott világrendszerben ugyanaz a makrostrukturális dinamika hatott rájuk.

Az öngyilkosság, mint megoldás arra, ha valaki nem akar tovább élni, tehát egy többé-kevésbé racionális számítás szerint nem éri meg tovább élnie, vagy még inkább *nincs miért* tovább élnie, a legtöbb kultúrának eleme. Mindez az egyéni psziché szintjén azt jelenti, hogy azok számára adódik lehetőségként az öngyilkosság, akik libidója olyan tárgyat szállt meg, mely számukra elérhetetlen, méghozzá úgy, hogy libidója nem képes más (alternatív) tárgyat megszállni. A szerelmi öngyilkosság például az egyéni psziché szempontjából azt jelenti, hogy valaki libidója egy olyan személyt szállt meg, aki nem lehet az övé, olyan módon fixálva, hogy nem képes más tárgyat libidómegszállás alá helyezni, így libidója nem tud kisülni és más megoldás híján a helyzet elől a halálba menekül (vö. Freud 2011). Ebből fakadóan az idősök öngyilkossága mint kulturális elem több kultúrában jelen van (Beauvoir 1972). Az öregség mint biológiai állapot sokszor járhat együtt a társadalmi térben megszerzhető tétek az adott személy számára való megszerzhetetlenségével, tehát a társadalmilag elfogadott szublimációs lehetőségek megszűnésével és így kisüthetetlen libidóval, a lehetőségek beszűkülésével és a feleslegessé válás érzésével.

Orbán Balázs például leírja, hogy a Büdös-barlangba a Torja-hegy környékéről már régóta járnak meghalni azok, akik nem akarnak tovább élni. Az öngyilkosság maga: eleme a lokális kultúrának és kulturális emlékezetnek, ám a XX. század előtt a barlang még nem kötődik össze speciálisan az öregek öngyilkosságával. Ahogy 1869-ben feljegyzi: „Eljöttek e helyre kinek szívvirágait leforrázta

a csalódások dere, úgy azok, kik önmagukkal és a világgal meghasonlottak, valamint azok is, kik üldözve vannak, akik kétségbe estek” (1869: 78-79). Bosnyák 1972-es néprajzi gyűjtőútján viszont már az öregek önkéntes halálával kötődik össze a barlang. Ahogy feljegyzi: „Az öregek is úgy nevezték, a pokol tornáca, mert a halál ott következik” (1999: 126). A Fukadzava által leírt hegyről, ahová az öregek jártak meghalni, nem tudni, hogy a század első fele előtt is használták-e öngyilkosságra, nem is igen lehet egészen tudni, hányban is játszódik pontosan a néprajzi igényű elbeszélés. Viszont azt feltételezem, hogy az öregek önkéntes haláláról szóló *Tanulmány a Narajama dalokról* mindenképpen a XX. század első felében kialakult vagy felerősödött intézményre adott reakció.

Tehát az időskor egy, az öregedés (születéstől halálig tartó) biológiai folyamatban beálló szakasz, melynek kezdőpontja a strukturális dinamikákban meghatározott. Az időskor pszichológiája (időskori pszichopatológia vagy jóllét) szoros összefüggésben van azzal, hogy az öregedés biológiai folyamatával a megszerzhető tétek száma csökken, illetve a hierarchikusan elhelyezkedő pozíciók közül az egyre alacsonyabban lévők tölthetők be az idősödő cselekvő számára. De hogy ez mennyire van így, strukturális dinamikákban meghatározott. Meghatározza a cselekvő osztályozációja: az, hogy milyen mezőkben vannak tétjei és pozíciója; a kapitalista világrendszer absztrakt terében hol helyezkedik el, a centrum-periféria relációban milyen területen és a termelési fázisokban, milyen időben.

Az előbb leírt makroszintű strukturális dinamikák hatottak a XX. század első felében a félperiféria vidéki társadalmára, ahol ezek miatt az idősök felesleges népességként definiálódtak saját maguk és a társadalom számára, így feleslegességükre a kulturálisan elfogadott megoldás az önkéntes haláluk volt. Ez a részben strukturálisan determinált feleslegesség az alapja az időskori pszichopatológiának, mely – bár legtöbbször nem ennyire szélsőséges formában, mint a fent leírt válság sújtotta félperifériás vidéken – jelen volt a kapitalista világrendszer minden társadalmában (egészen az 1950-es évekig). Mindez alapján identifikálódnak az idősök úgy a maguk és a társadalom számára, mint felesleges népesség.

Túl a veszteségdeficit-paradigmán: az időskori jóllét strukturálista-konstruktivista megközelítésben

„A II. világháború óta a nyugat-európai társadalmak gyors változáson mentek keresztül, és az ötvenes évek végére nagyfokú gazdasági és politikai stabilitást értek el. A nyugat-európai modernizációnak fontos eleme volt a jóléti államok kialakulása, mely leginkább a közszolgálatok kialakulásában és az átviteli sémák megváltozásában mutatkozott meg” (Flora 1995). A világrendszer-elemzés szempontjából a II. világháború után új hegemon ciklus kezdődött (Arrighi 1994). A kapitalista világrendszer „A” fázisba, tehát felhalmozási fázisba került, a prospe-

ritás szintje megnőtt (először és főleg a centrumban) és általános jólét és osztályszövetségek jellemezték (főleg a centrumot) egészen az 1970-es évek olajválságáig.

A II. világháború kitörésekor már a legtöbb nyugat-európai országban volt nyugdíjbiztosítás, a II. világháború után létrejövő jóléti államok pedig a nyugdíjbiztosítás kiterjesztését hozták. A jóléti államok létrejötte a prosperitás kiterjedésének és az osztálykoalícióknak az időszaka volt, az addig csak kiváltságosoknak járó nyugdíj széles néptömegekre terjedt ki. 1960-ra már Franciaország kivételével az összes nyugat-európai országban a nyugdíjbiztosítás volt a legnagyobb tétel a jóléti kiadásokban, a társadalombiztosítási kiadások több mint felét tette ki (Tomka 2008a).

„A ’harmadik kor’ léte, vagyis az időskor elválasztása az egyén biológiai állapotától – egészség, munkavégző képesség –, és annak társadalmi meghatározása viszonylag új jelenség, vagy legalábbis nagymértékben erősödött ennek az életszakasznak az elkülönülése és új tartalommal telítődött a XX. század során. Azok a mechanizmusok, melyek meghúzták a határokat az életszakaszok között, s így meghatározták az időskor tartalmát is, magukba foglalták a munkaerőpiacot, a háztartás és család rendszerét, a demográfiai folyamatokat és mindenekelőtt az állam tevékenységét. Az állam tevékenysége kiemelkedőnek tekinthető, hiszen az időskor legfontosabb determinánsa a nyugdíjba vonulás ténye és életkora lett a XX. század második felének ipari társadalmaiban, ezt pedig a jóléti állam működtette” (Tomka 2008b: 39).

A felhalmozási fázisban lévő kapitalista világrendszerben a centrumállamoknak nagymértékű fogyasztóbázisra van szükségük. A nyugdíjrendszer mérsékli egyrészt a különböző osztályhelyzetekben (öregségi szegénység), másrészt a különböző háztartási helyzetekben (özvegyi nyugdíj) és leginkább a különböző életszakaszokban jelentkező fogyasztáskapacitás különbséget. A fogyasztó, ha kénytelen fiatalkorában takarékoskodni, akkor a „malacperselybe” elrakott pénz nem forgatható vissza, csak különböző életkorok közötti transzferként jelentkezik, másrészt hosszú élet esetén a megtakarítás elfogyhat (Tomka 2015). A kiterjedt nyugdíjrendszerrel az idősek azzá válhatnak, amire a rendszernek szüksége van: stabil fogyasztókká. Általánosságban elmondható, hogy az időskorúak számára – akiknek „időskora” ezentúl már az új, kiterjedt nyugdíjrendszer nyugdíjkorhatára által meghatározott – a kapitalista világrendszer történetében még soha nem látott módon jelentkeztek megnyerhető tételek, illetve az egyéni psziché szintjén libidóval megszálható tárgyak. Az időskornak egy új konstrukciója született. Ez az öregkor-konstrukció fejeződik ki azóta is az irodalmi és a szakkönyvekben, illetve a filmekben. Ahogy egy szerzőpáros írja *Időskor. Az élet beteljesedése* című könyvük ajánlójában: „Hisszük, hogy az idősödés a leghétköznapibb emberi tapasztalás, amely az ígéret szívárványaként ível át az emberiség közössége fölött. Olyan mélységesen emberi, hogy képes áttörni a gyermekkor és a felnőttkor, valamint a felnőttkor és az időskor között húzódó mesterséges korlátot. Annyira ígéretes, hogy elvezethet bennünket az élet kincsesládájához. Hisszünk benne, hogy az öregedés nem ok a kétségbeesésre, hanem a remény táptalaja, nem lassú puszt-

tulás, hanem fokozatos érés, nem valamifajta végzet, amelynek meg kell adnunk magunkat, hanem esély, amelyet megragadhatunk” (Nouwan–Gaffney 2008: hátlap).

Michel Foucault történetfilozófiai elemzése a pszichotudományokról rámutat, hogy ezek a diszciplínák mind részesei egy adott kor hatalmi viszonyrendszerének: annak tudományai, ahogy az ént definiáljuk, alakítjuk, fegyelmezzük valamint, hogy milyen én-definíciót, -alakítást és -fegyelmezést várunk el a másiktól (Foucault 1998; 2000; 2015). Ahogy Kovai Melinda Foucault alapján írja: „[a] pszichotudományok a XX. század elejétől kitüntetett szerepet kaptak a nyugati szubjektum ilyen értelemben vett *kormányzásában*, azaz olyan gazdasági, politikai, morális stratégiákhoz kapcsolódnak, amelyek képesek megváltoztatni azt, ahogyan a jelenségek értelmezhetők, az intézmények belső világától az „önmagaság technikáiiig” (Kovai 2016b: 13). Egyetértve Foucault megállapításával, de eltávolodva Foucault szubsztanciális államértelmezésétől, arra próbállok rámutatni, hogy az időskorok reprezentációit a művészetben, a popkultúrában, a „how-to” típusú tanácsadókönyvekben és a pszichológiában érdemes a kapitalista világregndszer viszonyrendszere konstrukciójának tekinteni és ideológiakritikának alávetni.

A fentiekben már rámutattam, hogy Fukadzava leírása az idős asszonyról, aki kiveri saját egyébként ép fogait, hogy a falu közössége nehogya azt higgye, hogy öregkorára még mindig képes úgy fogyasztani, mint egy fiatal, és ezáltal megszégyenüljön, majd felveti magát fiával a Narajama-hegyre meghalni, vagy Sánta leírása a nagyapáról, kitől fia sajnálja a napi egy marék puliszkát, majd elmegy a Büdös-barlangba meghalni – a XX. század első felének válság sújtotta agráriumának időskor-koncepcióit fejezik ki. Jól látható a „nemfogyasztó-időskor” és a „fogyasztói-időskor” éles ellentéte – máshogy fogalmazva a kérdés az, hogy a szimbolikusan is kifejezett aszketikus időskorból hogyan válik az időskor olyan *emberi tapasztalássá, mely* ígéret szívárványaként ível át az emberiség közössége fölött, figyelembe véve, hogy „[a] pszichológia (...) az a technológia, amely az önmegvalósítás, önértékelés, önértékelés igényein keresztül úgy szervezi meg az emberi tapasztalatot, hogy az a kormányzás felületévé válhasson” (Kovai 2016b: 14).

Érdemes ezen a ponton újra átnéznünk a tanulmány elején bemutatott pszichológiai elméleteket és kutatásokat az 1950-es évektől aszerint, hogy hol jöttek létre (2. táblázat).

2. táblázat: Pszichológiai elméletek és kutatások földrajzi hely szerint

Évszám	Hely	Szerző(k)	Kulcsmondat(ok)	Szakasz
1950	California City	Erikson	Feladat az én-integritás elérése a kétségbeeséssel szemben	Kihívásfeladat-paradigma
1976	Detroit	Okun–Di Vesta	Teljesítmény-motiváció csökkenés.	
1986	Oakland	Haan et al.	Javulnak a szociális készségek.	Integritás, jövőorientáció-paradigma
1986	Cambridge	Knight	Az idősök „ <i>családdinamikai szakértők</i> ”	
1990	Oregon	Costa–McCrae	60 éves korig a személyiség stabil, nem mutatható ki semmilyen értelemben vett hanyatlás	
1991	Stanford	Markus–Herzog	Időskorra az önismeret és az énkép komplexitása növekszik	
1996	London	Hildebrand	Pszichoanalízis és az öregedés jövője. „ <i>Az öregedés a félelmek helyett sokkal inkább kíváncsiságot kellene, hogy keltsen.</i> ”	
1999	Berlin	Baltes–Mayer	Az időskori értékek között dominálnak a jövőorientált célok	
2001	Minnesota	Robins et al.	Időskorban az önértékelés magas	
2004	New Jersey	Vaillant	Az idősök a „ <i>jelentés hordozói</i> ”, feladatuk, a múltbéli hagyományok átörökítése a fiatalabbaknak.	

Forrás: Saját szerkesztés

Anélkül, hogy itt most részletesen elemeznénk a tudástermelés egyenlőtlen és dependens viszonyokból álló munkamegosztását, elégedjünk meg azzal, hogy az 1950-es évektől, tehát a kihívásfeladat-paradigma kialakulásától az időskor pszichológiáját meghatározó kutatások és elméletek egytől-egyig centrum országokban keletkeztek. Peter Miller és Nikolas Rose több munkájukban részletesen elemzik, hogy a pszichotudományok II. világháború utáni fellendülése hogyan illeszkedik az új munkaszervezéshez kötődő szubjektum megteremtéséhez (Miller–Rose 1988; 2008). Nem nehéz rájöttünk, hogy az időskor pszichológiájában a II. világháború után a világgazdaság „A”, tehát felhalmozási (vagy emelkedő) fázisára, az újonnan kialakult nyugdíjrendszere épülő időskor-koncepció jelenik meg, mint „*tüллés a veszteségdeficit-paradigmán*”. Az az időskor-koncepció, mely a centrumországokban megjelenő stabil, kiterjedt nyugdíjrendszere épül, melyet a kapitalista világrendszer felívelése tesz lehetővé és szükségessé is, a nélkül jelenik meg a pszichológiában, hogy az reflektálna annak gazdasági-társadalmi meghatározottságára, és ezt az időskor-koncepciót univerzalizálja és normalizálja.

Érdekes fordulópont Erikson elmélete, melyet a veszteségdeficit-paradigma végeként értelmezhetünk. Az ő időskorról és időskori pszichéről alkotott elmélete döntően határozta meg és határozza meg a mai napig a pszichológia időskorképét. Erős csúsztatás lenne Eriksonra ráfogni, hogy társadalmilag nem reflexív elméletet alkotott. Erikson olyan szociálintropológiai fogalmakat vezetett be a pszichoanalízisbe, mint a szerep vagy az identitás, és adott kulturális kontextusba beágyazva értelmezte a freudi fogalmakat. Ahogy fogalmaz: megpróbált hidat verni pszichoszexuális és a pszichoszociális közé. Ugyanakkor Erikson azt feltételezi, hogy időskorban minden kultúrában – a saját kulturális kontextusában – minden cselekvő elérheti az én-integritást. Bizonyos egzisztenciális biztonságot előfeltételez, ezáltal univerzalizálja a felívelő centrumállamok esélystruktúráit. Értelmezésében a 60 év felettieknek a halál közelségének gondolatával kell megbirkózniuk és meg kell őrizniük a szociális mátrixba való beágyazottságukat, ezáltal megtartva én-integritásukat. Erikson ideális időskor mintázatait: *a bölcs indián, a valódi úriember és az érett paraszt*, mind arra a feltevésre épülnek, hogy az erőforrás biztosított az időskori társas-integritáshoz, és csak az egyéni múlik, hogy az adott kultúrkörnek megfelelően szembenézzon a halál közelségével és megőrizze én-integritását. Erikson figyelmét elkerülik azon – elsősorban gazdasági és nem (antropológiai értelemben vett) kulturális – tényezők, melyek azt befolyásolhatják, hogy egy adott (transznacionális) termelési pozícióban és fázisban az idősek az erőforrások szűkössége miatt az árutermelési-társadalmi viszonyrendszerben feleslegessé válhatnak. A felívelő gazdasági szakasz centrumállamaiból romanticizálja a világ kultúráit, máshogy mondva: Erikson ugyan nem univerzalizálja a nyugat-európai kultúrát és annak pszichés szubjektívációját (felettes-énjét), de gazdasági helyzetét igen. Ez az időskor-reprezentáció jellemző arra, amit az időskorról gondol a pszichológia és a nyugati (pop)kultúra egyaránt.

Összegzés és pár gondolat a jelenkori időskor-konstrukciókról

Nem vitatva, hogy az időskor – időskorok – minőségét számos kulturális elem is befolyásolja egy adott társadalomban, sem azt, hogy egyes tudományokban – például a pszichológiában – a paradigmák változása számos körülménytől függ, e két esettanulmány történeti strukturalista-konstruktivista interpretációjával és politikai-gazdaságtörténeti kontextusba helyezésével azt szándékoztam bemutatni, hogy a kapitalista világrendszer különböző időszakasaiban és annak helyiértékein különböző időskor-konstrukciókról beszélhetünk, és hogy ezek a konstrukciók szoros összefüggésben vannak az egyes individuumok időskori pszichés jellemzőivel (időskori pszichopatológia és jóllét). Ugyanakkor két kiragadott esettanulmány általánosításával nem akarok túl merész következtetéseket levonni, és az emberi test elhasználódásával járó, biológiailag determinált

antropológiai univerzálét sem akarom alábecsülni. Mindemellett az idősorok pszichológiai jellemzőinek vizsgálatakor figyelembe kell venni nemcsak az egyén individuális jellemzőit, az egyénre ható individuális körülményeket és az egyén társadalmi lehetőséghorizontjait, hanem azt a tágabb gazdasági-társadalmi-történeti kontextust is, amelybe saját időkora beágyazódik. Ha tetszik, a rá jellemző nemzedéki összefüggést – tehát azt az idősor-konstrukciót, ahogy az idősorok megjelennek saját maguk és a szűkebb, illetve tágabb társas környezetük számára – például mint aszkéták vagy mint fogyasztók, máshogy fogalmazva, mint felesleges népesség, vagy mint az ígéret szivárványának hordozói.

A kortárs idősor-konstrukciók vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy az olajválság után felerősödött egy olyan narratíva – először az Egyesült Államokban, később Európában –, mely a jóléti állam bukását és a neoliberais berendezkedés előremutató jellegét hirdette. Ugyanakkor az olajválság más természetű volt, mint a század elején gyűrűző válság: a profitráta csökkenése jellemezte. A centrumállamok nem helyeztek ki működőtökét a periferiára és a centrumállamok politikája miatt a válság jobban megrázza a periferiát, viszont a centrumországok a jóléti szolgáltatások széles körét képesek megtartani – így a stabil és kiterjedt nyugdíjrendszert is.

A pszichológia pedig megint összhangban van a változó munkaszervezéssel, és eszköze annak, hogy „szabályozza a lakosságot érintő folyamatokat, a törvényeket, melyek jólétüket, egészségüket, élettartamukat alakítják és képességüket a háborúzásra és munkára” (Rose 1990: 5).

A neoliberális válságnarratíva és a pszichotudományok kapcsolatát legnyíltabban Charles Murray pszichiáter munkássága fejezi ki, aki munkáiban kitartóan azt próbálja bemutatni, hogy a (jóléti) állam felelős a társadalom problémáiért, és hogy a bűnözésért az egyén veleszületett alacsony kognitív képességei felelősek, ezen pedig az állami szociális szolgáltatások nem képesek javítani, így a bűnözési rátákat sem csökkentik. Murray jó példa arra, hogy a neoliberális korszak pszichotudománya az egyént teszi egyedül felelőssé önmagáért. Ha nem is ennyire intencionálisan, de a centrumállamokban létrejövő pszichotudományok, mint társadalmilag nem reflexív humántudományok, melyek a társadalom bonyolult intézményrendszere és termelési-társadalmi viszonyrendszere helyett inkább csak szociális-mátrixot látnak, előfeltevéseikben hirdetik azokat az elveket, melyeket Thatcher ki is mondott és melyek jól jellemzik a neoliberális átmenetet legitimáló ideológiát, miszerint „Nincs olyan, hogy társadalom. Egyének vannak, férfiak és nők, és családok”. A neoliberális narratíva filozófiai antropológiája, mely a kreatív és önálló (öngondoskodó) egyén konstrukciójában gondolkodik, megerősítette az idősor pszichológiájában az *integritás, jövőorientáció-paradigmát*. A neoliberális fordulat utáni idősor pszichológiájában egyre inkább az egyéneken múlik, mennyit vált be az ígéretből, mely szivárványaként ível át az emberiség közössége fölött. Jó példa erre, hogy Vaillant 2004-es vizsgálatában tüzetesen, statisztikailag vizsgálja, hogy mik azok a faktorok, melyek hozzá tudnak segíteni valakit ahhoz, hogy idősorára is „pozitív” maradjon. Olyan faktorokat emel ki, mint az

egészséges életmód vagy a jó testtömeg-index, de nem reflektál arra, hogy a „pozitív öregkor” mint elérendő cél és ideál eleve egy adott társadalom történetéből fakadó konstrukció. Vaillant vizsgálata könnyedén leleplezhető, mint a tevékeny (dolgozó és fogyasztó) időskor *kormányozhatóság-önmagaság* technikájának része. Tanulmányának megállapítása, hogy aki nem iszik, nem dohányzik, és nem hízik el, az nagy eséllyel meg tudja testesíteni az adott társadalom ideális öregkor-képét, pszichológiai hasznot hozva az egyénnek és gazdasági hasznot az államnak.

Magyarországon a szociológia és a demográfia régóta és tüzetesen foglalkozik az időskorral, főleg az időskorúak számának növekedésével, illetve az aktív korban lévő lakosság arányának csökkenésével, tehát a társadalom előregedésével. Viszont a kalandos sorsú (vö. Kovai 2016b) magyar pszichológia figyelmét egészen a közelmúltig – kisebb kivételektől eltekintve – elkerülte az időskor kérdése. Jó példa, hogy 1983-ban, Bagdy Emőke pár oldalas *Gondolatok az öregedés és az öregség pszichológiai kérdéseiről* című esszéje is egy KSH-s kiadványban kapott helyet. Az egyetlen kivétel talán egy 1972-es fordítás (Bromley 1972), mely egy angol szerző behaviorista megközelítésű könyvének fordítása, mely talán azért jelent meg, mert jól illeszkedett az itthoni pszichológiától elvárt paradigmába.

Az időskorral foglalkozó pszichológiai tudományos publikációk és a „how-to” típusú pszichologizáló tanácsadókönyvek is csak a rendszerváltozás után kezdtek megjelenni Magyarországon, fordítások és hazai szerzők által írt munkák formájában. Ezeknek a(z) elmúlt években már igen nagy számban megjelenő) könyveknek két fő témája a tevékeny, boldog és aktív időskor, illetve az idősök gondozása. A fentiek fényében talán érthető, mi köze ennek az 1990 utáni, az államot és a gazdaságot érintő változásokhoz. Mindenesetre most, mikor úgy tűnik, hogy a II. világháború után kezdődő világgazdasági szakasz végképp véget ér, csak találgatni lehet, hogyan alakulnak majd azok a társadalmi-gazdasági feltételek, melyek mentén az időskori szubjektum konstruálódik, és amelyekre a pszichológia és más embertudományok egyszerre reagálnak, és egyszerre vesznek részt létrehozásában. De az aktív, boldog és tevékeny időskor-megközelítés és az idősök (otthoni) gondozásáról szóló szakkönyvek összecsengenek a nyugdíjkorhatár emelkedésével és a közpolitikai diskurzusokban fel-felmerülő *időskori öngondoskodás* narratívájával.

Irodalom

- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Bagdy Emőke (1983): *Gondolatok az öregedés és öregség pszichológiai kérdéseiről*. In: Barta Barnabás (szerk.): *Az időskorú népesség demográfiai helyzete és problémái*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat.
- Balogh László (2001): *Románia története*. Budapest: Aula.
- Baltes, Paul B. – Mayer Karl Ulrich (1990): *Successful aging*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Beauvoir, Simone de (1972): *Az öregség*. Budapest: Európa.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19.–20. században*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bosnyák Sándor (1999): A halál országa. Az öregek önkéntes halála. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 3 évf. 1-2. sz. 123–128.
- Bourdieu, Pierre (2010): Az „ifjúság” csak egy szó. (Az interjút készítette: Anne-Marie Metailie). *Educatio*, 2010/2. 293–300.
- Bromley, Denis B. (1972): *Az emberi öregedés pszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Costa, Paul – McCrae, Robert (1988): Personality in Adulthood: A Six-Year Longitudinal Study of Self-Reports and Spouse Ratings on the NEO Personality Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54. 853–863.
- Éber Márk Áron et al. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat társadalomelméleti folyóirat*, 21. 10–63.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93. 119–140.
- Erikson, Erik H. (2001): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Flora, Peter (1995): Növekedés a határokig. In: Andorka Rudolf; Hradil, Stefan; Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó. 503–529.
- Foucault, Michel (1998): A „kormányozhatóság”. Előadás a Collège de France-ban 1978. február 1. In: Romhányi Török Gábor (szerk.): *Fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Studio, 106–123.
- Foucault, Michel (2000): Az önmagasság technikái. In: Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 345–369.
- Foucault, Michel (2015): *Rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan.
- Freud, Sigmund (1953): On psychotherapy. In: Strachey, James (szerk.): *The complete psychological works of Sigmund Freud. Vol. 6*. London: Hogart Press.
- Freud, Sigmund (2011): Gyász és melankólia. In: *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. Budapest: Animula. 83–95.
- Fukadzava, Hicsiró (1982): *Zarándokének*. Budapest: Európa.
- Fülöp Márta (2005): Versengés öregkorban szociálpszichológiai és pszichoanalitikus megközelítésben. In: Pető Katalin (szerk.): *Életciklusok*. Budapest: Magyar Pszichoanalitikus Egyesület – Animula.
- Jung, Carl Gustav (1933): *The stages of life. The Structure and Dynamics of the Psyche*, CW 8.
- Knight, Bob G. (2004): *Psychotherapy with older adults*. London: Sage Publications.
- Kovai, Cecília (2016a): Önellátó függőség. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Pozíció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum.
- Kovai, Melinda (2016b): *Lélektan és politika*. Budapest: L'Harmattan.
- Mannheim Károly (2000): A nemzedékek problémája. In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.

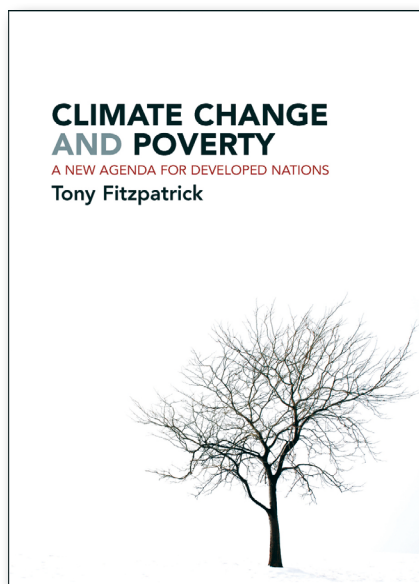
- Markus, Hazel Rose – Herzog, A. Regula (1991): The role of the self concept in aging. *Annual review of Gerontology and Geriatrics*, 11. 110–143.
- Miller, Peter – Rose, Nicolas (1988): The Tavistock Programme: the government of subjectivity and social life, *Sociology* (22):2,171–192.
- Miller, Peter – Rose, Nicolas (2008): On Therapeutic Authority: Psychoanalytical Expertise Under Advanced Liberalism. In: *Governing the Present*. Cambridge: Polity Press, 142–173.
- Móricz Miklós (1931): *Románia töképolitikája Erdélyben 1919-1929 között*. Budapest: Erdélyi Férfiak Egyesülete.
- Nouwen, Henri J.M. – Gaffney, Walter J. (2008): *Időskor. Az élet beteljesedése*. Budapest: Ursus Lubri.
- Okun, Morris A. – Di Vesta, Francis J. (1976): Cautiousness in adulthood as a function of age and instructions. *Journals of Gerontology*, Vol. 31. 571–576.
- Orbán, Balázs (1869): *A székelyföld leírása*. Pest: Ráth Mór Bizománya.
- Robins, Richard W. at al. (2001): *Age differences in self-esteem from age 9 to 90*. Poster presented at the binnual meeting of the Society for Research on Child Development. Minneapolis, Minnesota.
- Rose, Nikolas (1990): *Governing the Soul. The shaping of the private self*. London, New York: Routledge.
- Sánta, Ferenc (1970): *Isten a szekéren*. Budapest: Magvető.
- Szűcs, Anita (2013): *Az 1873-1896-os világgazdaság válságának természetrajza - A brit hegemonia és a 19. századi nemzetközi kereskedelmi rend szétzilálódása*. Grotius.
- Tomka Béla (2008a): *A jóléti állam. Európában és Magyarországon*. Budapest. Corvina.
- Tomka Béla (2008b): Az időskor, mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza: Hajnal István Kör.
- Tomka Béla (2015): *Szociálpolitika: fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest. Osiris.
- Vaillant, George R. (2004): Positive aging. In: Linley, P. Alex – Joseph S. Hoboken (Szerk.): *Positive Psychology in Practice Hoboken*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Völgyi Katalin (2015): *Japán gazdaságtörténete*. Budapest: MTA KRTK Világgazdasági Intézet.
- Wallerstein, Immanuel (1983): Elméleti áttekintés (7. fejezet). In: Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat. 673–697.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Eszmélet Alapítvány.

MÁTÉ ANNA

KLÍMAVÁLTOZÁS ÉS SZEGÉNYSÉG – A SZEGÉNYSÉG ÖKOSZOCIÁLIS MEGKÖZELÍTÉSE

(Tony Fitzpatrick [2014]: *Climate change and poverty – a new agenda for developed nations*. Bristol: Policy Press 256 pp.)

A klímaváltozás korunk egyik legégetőbb problémája, bár a helyzet súlyosságának megítélésében eltérnek a vélemények. Gondoljunk csak arra, hogy az egyik legnagyobb környezetszennyező állam a mai napig nem ratifikálta az immár 20 éve kelt Kiotói Egyezményt és az új amerikai elnök lépten-nyomon megkérdőjelezi a klímaváltozás tényét és hatásait. A klímaváltozás régóta a kutatók figyelmének középpontjában van, de számos aspektusát – különösen társadalomtudományi szempontból – nem vizsgálták még kellő alaposággal. Ebből a szempontból hiánypótlónak tekinthető Tony Fitzpatrick könyve. A szerző régóta foglalkozik a környezetvédelem, a fenntartható fejlődés és a szegénység kapcsolatának vizsgálatával, korábbi könyve, a *Freedom and Security: An introduction to the Basic Income Debate* az alapjövedelem és a klímaváltozás lehetséges kölcsönhatásaival foglalkozik.

Fitzpatrick alapállítása, hogy a klímaváltozással a szegénység ellenes küzdelem új fejezetéhez érkeztünk – és nem csak a fejlett és a fejlődő országok között fennálló egyenlőtlenségek tekintetében. A szerző megközelítése túlmutat az eddig jellemző felfogáson, mely szerint a jóléti állam és az ökoállam két különböző berendezkedési forma, amelyek egyes szerzőknél akár ellentétes fogalmakként is megjelennek (Gough et al. 2012). Az ökoállamra azonban gyakrabban tekintenek úgy, amely a jóléti államból nő vagy nőhet ki (Meadowcroft 2005). A könyv ezt és ezzel együtt az ökológiai modernizáció elméletét is megkérdőjelezi, azt állítva, hogy a szociális reformok középpontjában a természetnek,

mint egyfajta belső, önmagában vett értéknek kellene állnia. Fitzpatrick szerint a reform nem kizárólag a természeti tőke társadalmasítását jelentené, hanem az egyes szociális és gazdasági intézkedések és gyakorlatok újra „természetesítését” is. A szerző azon az állásponton van, hogy a természet nem kezelhető vagyontárgyként és a természeti kincseket nem felélni kell, hanem együtt kell élni velük. Ellenzi a kizárólagos birtoklás felfogását, szerinte a Föld minden pontja mindenkinek a tulajdona, aki a Földön él. Mivel a tulajdonlás következményeit sem lehet kizárólagosan viselni, ezért a Föld egyetlen területének tulajdonlása sem lehet kizárólagos. A gazdaságot is újra kell „természetesíteni”, álláspontja szerint a 2007/2008-as világválság oka a „pénzügyi lufi” kidurranása volt, ennek elkerülése érdekében „fantázia gazdaság” helyett a „természeti realitásokban” kellene részt venni. A szimbolikus értékek helyett a materiálisra kell helyezni a hangsúlyt, ami többek között azt jelenti, hogy ahol lehet, célszerű visszatérni az árucserés kereskedelemre. Fitzpatrick minden szempontból egy organikusabb társadalom kialakítását pártolja.

Hozzáférés, egyenlőség és egyenlőtlenség kérdésében elismeri Amartya Kumar Sen képesség megközelítésének jelentőségét, ugyanakkor számos ponton hiányosnak tartja azt. Három fontos ponton kritizálja Sent. Fitzpatrick szerint Sen fő értéke, a szabadság, nem állhat önmagában, mert a szabadság általában nem megfogható érték, mivel különböző szabadságok léteznek és ezek a különböző szabadságok nem egyformán fontosak, értékesek vagy nélkülözhetetlenek. Emellett meglátása szerint Sen alábecsüli a gazdasági hatalom, a vagyon és az anyagi erőforrások szerepét, nem csak a képességek kibontakoztatásának megvalósításában, de általában a kapitalista társadalomban is. Ezek ugyanis nem egymástól független léteznek, hanem a hatalom és a társadalmi kapcsolatok összefonódásának megnyilvánulásai. Ehelyett ő a szegénység ökoszociális megközelítését javasolja, amelynek központi eleme az egyenlőtlen elosztás és a nem megfelelő hozzáférés a nélkülözhetetlen társadalmi és természeti javakhoz.

Fitzpatrick hiányolja a szegénység irodalmából a természeti kincsekhez való hozzáférés aspektusát, szerinte sem a szociálpolitika, sem a szegénységgel és hozzáféréssel foglalkozó tanulmányok nem fordítanak kellő figyelmet a természeti kincsekre. Megközelítésének újdonsága abban áll, hogy természeti kincseken nem elsősorban a fosszilis vagy akár a megújuló energiahordozókat érti, hanem olyan „természeti kincseket” is mint az idő és a tér. A szegénység és depriváció ezen dimenzióival viszonylag ritkán foglalkozik a szociálpolitika irodalma, a szegénység és tér kapcsolatában a diskurzus általában megáll a térbeli kirekesztésnél, a gettószódó városrészek vagy régiók vizsgálatánál. A szerző ennél tovább megy, két fogalmat határoz meg: az „ökotérbeli” és „ökoidőbeli” deprivációt (ecospatial deprivation, ecotemporal deprivation). Mindkettő esetében vizsgálja a rendelkezésre álló mennyiség, a mobilizálhatóság, az elérhető minőség, a kontroll, a megosztás és törődés kérdését. Arra a megállapításra jut, hogy a tér és az idő tekintetében is azok számítanak szegénynek, akik: 1) nem rendelkeznek a kiegyensúlyozott élethez minimálisan szükséges személyes térrel és idővel, mert

például nincs kellően tágas lakásuk, vagy a megélhetés érdekében több időt kell munkával tölteniük. 2) Nem tudnak az életük különböző fizikai terei között hatékonyan mozogni, illetve nem áll módjukban az idejüket megfelelő hatékonysággal beosztani, például mert ingázó munkások, akiknek a tömegközlekedéshez kell alkalmazkodniuk – ez magában foglalhatja mind a teret, mind pedig az időt. 3) Nem elérhető számukra a „minőségi tér” és nem rendelkeznek elegendő minőségi idővel. Minőségi tér Fitzpatrick szerint, ami a pihenést és kikapcsolódást szolgálja: zöld terek, kertek, egészséges levegőjű települések. A minőségi idő nem csak a szabadidőt foglalja magában, minőségi idő lehet a kereső tevékenységgel eltöltött idő is, ha az önmegvalósítást szolgálja vagy örömforrása az egyénnek. Itt arra a fontos szempontra hívja fel a figyelmet, hogy bár egy időintervallum objektíve mindenki számára ugyanolyan hosszú, a szubjektív időérzet teljesen más lehet, ha mechanikus mozdulatokat igénylő gyártósori szalag mellett állunk, vagy szellemileg kielégítő munkát végzünk. 4) Nincs lehetősége kontroll alatt tartani életének fizikai tereit, például mert nem áll rendelkezésére a szükséges anyagi erőforrás ahhoz, hogy igényei alapján válassza meg a lakóhelyét. A rendelkezésre álló időket sem tudjuk egyformán kontrollálni: míg egyesek képesek megvásárolni mások szabadidejét – például úgy, hogy takarítónőt vagy bébiszittert fogadnak – addig másoknak ugyanazt a szabadidőt el kell adniuk. A szerző az emberiség és a környezet elválaszthatatlanságát látja bizonyítottnak tér és az idő bevonásával a deprivációval kapcsolatos elemzésbe.

A tér és az idő vizsgálata után, olyan „hagyományos” erőforrásokkal való ellátottságot vizsgál, mint a különböző energiahordozók, az élelem, a lakhatás, a levegő és a víz, valamint a környezeti csapásoknak való kiszolgáltatottság. A könyv ezzel foglalkozó második része már nem tartogat olyan újdonságokat, mint az első fele. Ugyanakkor részletes alaposággal tárja fel a szegénység, az erőforrásokhoz való hozzáférés és a klímaváltozás jelenlegi és jövőbeli hatásainak összefonódó, kumulálódó hatásait. A szerző ezeket az egymásba ágyazott problémákat nem mindig oldja fel megoldási javaslatokkal, és helyenként az sem teljesen egyértelmű, hogy milyen álláspontot képvisel. Ez különösen az élelem és az üzemanyag tekintetében érzékelhető, ahol Fitzpatrick a legjelentősebb kihívást abban látja, hogy miképp valósíthatjuk meg egyszerre a szegénységből való kiemelést, a szegények életterének növelését, illetve a fogyasztás és a károsanyag-kibocsátás csökkentését. Itt található a könyv egyik hiányossága is: figyelmen kívül hagyja a Weitzman-paradoxont, amelynek értelmében az energiaárak növelése nem hatékony módja a fogyasztás visszafogásának, mert az elsősorban a legsérülékenyebb csoportoknál következik be, így a végeredmény nem az összefogyasztás csökkenése, hanem a társadalmi szakadék növekedése. A szegénység csökkentésének és a környezetvédelmi megfontolásoknak az ilyen szembeállítás annál is érdekesebb, mivel az Egyesült Nemzetek Szervezete a 2016 áprilisában aláírt Párizsi megállapodás és a fenntartható fejlődésről megfogalmazott 17 cselekvési pont (United Nation Sustainable Development Goals – 17 Goals to Transform Our World) alapján is *együtt* képzelet el a két cél megvalósítását.

Fitzpatrick álláspontját összegezve, a legfontosabb problémák és egyben jövőbeli beavatkozási területek a következők.

Le kell számolni az egyéniesített felelősséggel, az életünk olyan mértékben vált deszocializálttá, ami veszélyezteti a fenntarthatóságot. El kell távolodni a föld 'domainship' jellegű felfogásától a közösségi felfogás felé, ugyanígy más energia-hordozók tekintetében a kihasználásról és felélésről át kell térni a felhasználásra és együttélésre, és meg kell szüntetni a nem megújuló energiaforrások pazarlását. Senre is utalva problémának látja, hogy a szabadságot csak piaci alapon tudjuk elképzelni. Álláspontja szerint a piacról alkotott elképzeléseinket alapjaiban kellene átformálni, a már említett 'fantázia gazdaság' helyett vissza kell térni a *valódi*, úgy is mondhatnánk, hogy kézzel foghatóbb áruk és értékek cseréjén alapuló gazdasághoz. Itt is tetten érhető Fitzpatrick organikusabb módon működő társadalomról alkotott elképzelése. Ez még egyértelműbb lesz akkor, amikor bár elismeri, hogy a globális függőség – például az élelmiszer, gyümölcsök termelése és szállítása révén – a túlélést is jelenti egyes harmadik világbeli államoknak, mégis enyhíteni kell azt, oly módon, hogy életmódunk jobban alkalmazkodik a Föld természetes jellemzőihez, és nem törekszünk azok megváltoztatására.

Irodalom

- Gough, Ian et al. (2012): Éghajlatváltozás és szociálpolitika, In: Nyilas Mihály (szerk.) *Globális szociálpolitika*, ELTE, Budapest, 2018-252.
- Egyesült Nemzetek Szervezete: *Fenntartható fejlődési célok*, 2015. <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (utolsó letöltés: 2017. február 26.)
- Fitzpatrick, Tony (1999): *Freedom and Security – An Introduction to the Basic Income Debate*, UK: Palgrave Macmillan
- Meadowcroft, James: From Welfare State to Ecstate? (2005) In: J. Barry – R. Eckersley (eds.): *The State and the Global Ecological Crisis*, Cambridge: MIT Press
- Sen, Amartya (1999): *Development as Freedom*, New York: Oxford University Press
- Sen, Amartya (2010): *The Idea of Justice*, London: Penguin

HAJNÁ CZKY TAMÁS

RIPORTKÖNYV A CIGÁNYGYILKOSSÁGOK PERÉRŐL

(Vágvölgyi B. András: Arcvonal keleten.
Történetek a romagyilkosságokról. Budapest,
2016, Konkrét Könyvek, 407 oldal)

Vágvölgyi B. András az oknyomozó újságírás híveként az Arcvonal keleten című riportkötetében fáradhatatlanul tudósít a 2008-2009-es cigányok ellen elkövetett sorozatgyilkosság sokéves peréről. Annak tudatában kezdett bele könyvébe, hogy „nagy perről” az „évszázad peréről” számol be, mely vetekszik majd a tiszaszlári vérvád körüli forrongással. A bűntény egyediségéhez az is hozzájárult, hogy az 1946-os miskolci és kunmadarasi pogromok óta halálos áldozatot követelő rasszista indíttatású bűncselekmény nem fordult elő Magyarországon. A szerzőnek – mire kötete végére ért – csalódnia kellett: szinte teljes közöny övezte a tárgyalást és az ítélethozatalt egyaránt.

Mindenekelőtt fontos megemlíteni, hogy a riportkötetből némi rálátást szerezhethetünk az elkövetők kilétére, akiket a szerző nem győzött különböző jelzőkkel felruházni, melyek olykor a téma komolyságának éléből is levettek, már-már azt az érzést keltve az olvasóban, hogy nem is egy cigányok ellen elkövetett sorozatgyilkosság perének tudósítását lapozgatja, hanem valami egészen szórakoztató krimi-komédia hasábjaira tévedt. Az elsőrendű vádlott Kiss Árpád egyszer „személyiségzavaros kerékpárműszerészként” ül a vádlottak padján, máskor meg egy „távolságtartó brit arisztokrata spleenjével” réved a tárgyalóterem mozdulatlan horizontjába, vagy egyszerűen csak „multikultis, fűszívó hippiként” táncol elő, mikor a múltja kerül terítékre. Kiss végzettségét tekintve hangtechnikus és

dzsesszdobos, fénykorában a Tankcsapda előzenekaraként színpadra lépő Replika együttesben játszott, egyébiránt az APEH kötelékében is ténykedett, illetve Izraelben is megvetette a lábát három évre, mint felszolgáló. A másodrendű vádlott

Kiss István – Kiss Árpád testvére –, akit Vágvölgyi csak „kistesóként” emleget, ennél komolyabb figyelmet nem is kap riportkötetének hasábjain, mivel nem ő volt a sorozatgyilkosság szellemi atyja. A harmadrendű vádlott Pető Zsolt. Őt rendre „kamionosbajszú pitbullidomárként” emlegeti a szerző, mivel olyan bajsza van, mint „Lemmynek a Motörheadből, csak a hajdúsági pásztorhagyományok értelmében hosszabbra eresztette”. Pető végzettségét tekintve cukrász, szabadidejében pedig harci kutyák tenyésztésével foglalatoskodott. A negyedrendű vádlott Csontos István, szakmáját tekintve keramikus és hidegburkoló, szerződéses katonaként megjárta a koszovói háborút és a Katonai Biztonsági Hivatal informátoraként is dolgozott. Mindemelllett egy debreceni szórakozóhely kidobóembereként is vigyázott a rendre a fentebb említett vádlottakkal egyetemben, ahol a koronatanú állítása szerint olyan esetekben vetették őt be, amikor sok cigány jött a diszkóba mert ő „türelmesebb” volt velük. Így állt össze a több ember lemészárlásáért, megnyomorításért felelős különítmény, ami többek között a „diszkókommandó”, a „halálkommandó” és a „cigánygyilkos kommandó” elnevezést kapta a riportkötet lapjain. Egyúttal fontos megjegyezni, hogy a szerző a jelzők, minősítések osztogatásával nem maradt el a cigány származású személyek esetében sem. Az egyik tanúval kapcsolatban, akinek a lányát megölték a vádlottak, például a következőket jegyezte meg: „Balogh Istvánné tanú úgy néz ki, mint a Winettou Nsó Csi, ha lett volna ideje megöregedni, és nem akasztja meg e folyamatot a gaz Santer.” (123.) Vagy az ítélethirdetésre megjelent tömeggel kapcsolatban „kairói szín a törvényszék előtt” címfelütéssel az alábbiakat jegyezte meg: „A bíróság előtti kis Tahrír térre roma jogvédők jöttek. Setét Jenőnek az egykori bulvárceleb Terry Blackkel megerősített csapata az első szünetben a törvényszék lépcsőjének tövében szlogeneket skandált.” (207.)

Komolyra fordítva a szót, Vágvölgyi B. András riportkötete által mélyreható betekintést nyerhetünk a sorozatgyilkosság kulisszái mögé, melyhez számos – eddig a nyilvánosság elől még megbúvó – adalékkal szolgál könyvének hasábjain. Továbbá a nyomozás és a per menetébe, illetve rejtelmeibe is elkalauzolja az olvasót, melyből nem hiányozhatott a nemzetközi kitekintés, ahogy a társadalom- és a politikai elit kritikája sem. Vagyis a szerző több száz oldalas kötete szándékai szerint nem csak Nagy Tiborné Illés Éva (†2008), Nagy József (†2008) Csorba Róbert (†2009), ifj. Csorba Róbert (†2009), Kóka Jenő (†2009), Balogh Mária (†2009) meggyilkolásáról és az elkövetők felelősségre vonásáról szól, hanem Magyarországról.

A sorozatgyilkossággal kapcsolatban olyan részleteket lehet megtudni a kötetből, mint például a fegyverek típusai vagy beszerzésük módja. Az elkövetők már 2008 márciusában megtették az első lépéseket a gyilkosságok elkövetéséhez. Azok után, hogy alvilági kapcsolataiktól meghiúsultak a fegyverszerzési kísérleteik, az elkövetők figyelme egy besenyőszögi vadász hirdetésén akadt meg, melyben eladásra kínált egy Franchi M610 VSL gyártmányú öntöltős sörétes vadászpuskát. Rövidesen potenciális vásárlókként érdeklődtek a vadásznál, aki jóhiszeműen telefonon biztosította őket, hogy a lőfegyver még nem kelt el. Az eladót néhány

órával később felkeresték a házában, pontosabban éjjel, símaszkban betörték az otthonába és megkötözték a családjával együtt, majd valamennyi fegyverét eltulajdonították. Így birtokukba jutott a fentebb említett lőfegyveren túl egy távcsőves, golyós Mauser vadászpuska, valamint egy Fabarm sörétes fegyver is. Továbbá beszereztek még egy 9 mm-es Parabellumot, illetve felszerelkeztek Molotov-koktélokkal, melyeknek benzin-gázolaj keverékét maguk kísérletezték ki és palackozták boros vagy pálinkásüvegekbe, gondosan ellátva a megfelelő szövetdarabbal.

Azonban Vágvölgyi B. András szerint a sorozatgyilkosság korántsem ekkor kezdődött el. Az indíték (a rasszizmus) már régóta ott volt a levegőben, melyet nemcsak az elkövetők, hanem sokan mások is magukba szívtak az elmúlt évtizedekben. Ebből kifolyólag nemcsak a vádlottakat állítja pellengérré a szerző és a napról-napra figyelemmel kísért pert teszi közszemlére, hanem egyúttal a magyarországi szélsőjobboldali gondolkodást és megnyilvánulásokat is kárhóztatja: *„Űl négy férfi a vádlottak padján, de ül ott más is. Az a rendszerváltás alatt és után újjáéledt szélsőjobboldaliság is ott ül a BV monumentális kommandósai között, amelyiktől huszonéve nem szeret elhatárolódní a „civilizált” jobbközép. Ez a jobboldaliság eleinte nem jutott el az erőszakig. A szavak vannak előbb, aztán a tettek.”* (92.) Néhány oldallal később szinte már az egész országot a bíró elé idézte volna, pontosabban a bíróság elé, mert kötetében számtalanszor kikelt amiatt, hogy a bíró kerüli a politikát, hogy nem képes sokkalta nagyobb hangsúlyt helyezni az indítékra: a rasszizmusra. *„Miért általánosan elfogadott a cigányellenes gyűlölet Magyarországon? Mennyire hibája ez bizonyos cigányoknak, a cigánység politikai elitjének, és mennyiben a többségi társadalom illetve a többségi politikai elit sara? [...] Ez a per teszt, lakmuspapír: a jogállamiság időszerű állapota mellett a mai magyar közéleti gondolkodás lényegi elemeire világhíthat rá – és pont ez az, mit mindenki (bíró, ügyész, a perrel foglalkozó sajtó és a közvélemény nagyobbik része is) el kíván hessegetni.”* (116-117.)

A bíró a per során nyíltan nem osztotta a szerző álláspontját, mindvégig a tárgyilagosságra és a nyomozás, illetve a helyszínelés során rögzített tényekre szorított, mely időnként nehézségekbe ütközött, mint például a tatárszentgyörgyi gyilkosság esetében, mikor is a tetthelyre érkező rendőrök összejárákálták, illetve levizelték a hóban tanúskodó nyomokat, nem messze a vérbe fagyott áldozatoktól. Olykor a legapróbb részletek firtatása is a napirend részét képezte, melyre kiváló esetül szolgál egy golyó sorsának, pontos becsapódásának a meghatározása. Ugyanis a sértett először azt mondta, hogy egy zokniban találta a szekrényben, majd egy cipőben szintén a szekrényben. Ekkor kiigazítást kértek tőle, melynek eredőjeként egy köztes olvasat született, mégpedig az, hogy a golyó a zokniban volt, a zokni pedig a cipőben. Azonban az imént említett eljárás megnyilvánult abban is, hogy százhatvan tanút gondosan kihallgattak, illetve harminc szakértő – orvosi, tűzvédelmi ballisztikai, hemogenetikai – véleményét is kikérték. Emiatt olyan oldalak is kerültek a riportkötetbe, melyet az ember legszívesebben gyorsan átlapozott volna: *„A nyakán lévő külsérelmi nyomok folytatásaként felfelé irányuló löcsatornák alakultak ki, az állkapocs, a kemény szájpád és a felső állcson-*

tok többszörösen darabokra törtek, a jobb oldali középső koponyagödörben létrejött löcsatorna a jobb agyféltekei falilebenyben végződött, az agy állománya roncsolódott, agyvizenyő, lágyagyhártya alatti vérzés alakult ki.” (108.) A sokéves megalapozott tárgyalássorozat eredményeként az első-, a másod- és a harmadrendű vádlottat tényleges életfogytiglanra ítélték, míg a negyedrendű vádlott tizenhárom év börtönbüntetést kapott.

A per azonban érdemi visszhangot sem a sajtóban, sem a szélesebb nyilvánosságban nem váltott ki, katarziszról, megtisztulásról szó sem volt. A szerző számtalanszor lemondóan tudósított a média közönyéről, melyről a bíró is lesújtóan nyilatkozott egy vele készített interjúban, neheztelő értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy az ügy társadalmi hatása elmaradt. Egyszer valóban úgy tűnt, hogy a bíróságot az egyik tárgyalási napon megrohamozzák az újságírók, a kamerák célkeresztjében fontoskodó riporterek, mely a szerző bizakodását is kiváltotta. Azonban szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy nem a cigányok ellen elkövetett sorozatgyilkosság iránti érdeklődés lángolt fel hirtelen hamvaiból, hanem Stohl András ittas gázolásának ítélethirdetése jelentette a hívó szót.

ABSTRACTS

László Andor: Social Policy in Hungary in European Perspective

Following the fall of state socialism, the dominant doctrines of social policy in Hungary have never been supportive of building a modern welfare state. The transition period followed the judgment of János Kornai, who considered the socialist system a 'premature welfare state'. Lately, Viktor Orbán introduced reforms towards a 'workfare society' resulting in a major divergence from European social policy standards. While poverty, as measured by the 'at risk of poverty or social exclusion' index has recently declined in Hungary, social mobility is extremely weak. Following the social investment paradigm that has developed in most European countries, and advocated by the European Union institutions, could become an alternative to the current prevailing trend.

Péter Győri: Homelessness – Gypsies – Child poverty

Since 1999, the annual „February 3rd” national survey among homeless people has brought to light not only that the ratio of people with a Roma background has been continuously increasing among homeless people, but also that this correlates with a restructuring of the group of homeless people, and the cumulation of further disadvantages. Together with the pauperization of wide groups of poor people, the ethnic, educational and labour-market segregation of the Hungarian Roma has become a major factor of homelessness in Hungary. Research also shows that, compared to the total population, the ratio of people with many children, and of those coming from families with many children, is much higher, and the risk of (housing) crises is more frequent among these families. Simultaneously, in many families homelessness keeps reoccurring from one generation to the other.

Csilla Rubovszky: Taking Care of the Elderly in the Family – the Situation of Family Caregivers in Hungary Today

The aim of this study is to define the circle of family members who, in spite of the new social risks, are willing to take care of the elderly, whose numbers have significantly grown because of a demographic ageing; to explore their real circumstances and their special points of view during this caregiving process in today's Hungary. To achieve the most reliable data a national representative phone survey was conducted at random with the implementation of a standard filter questionnaire. Summarising our results, it can be declared that similarly to international tendencies a family caregiver in Hungary can be described as a middle-aged woman with children, with a below-average income, living in a disadvantaged settlement sharing the flat with the family member she is taking care

of. Thus, starting to take care of the family member means a deterioration of the quality of their life in almost every respect and the only possible solution to this problem might be a balance between formal and informal caregiving.

Domonkos Sik: Social work in late modernity: challenges and practices

The article aims at elaborating a theoretical framework capable of highlighting the possibilities and unintended consequences of social work. In this first part critical theories of late modernity (Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash) are used in order to identify the idealtypical social pathologies emerging in late modernity. The goal of this analysis is to answer the question concerning the potential targets of social intervention. In the second part the historically evolved practices of social work are analysed. Based on the theoretical discourses those principles and technics are overviewed (psychodynamic, humanist, existentialist, behaviourist, cognitive, task-centred, crisis intervention, role theory, system theory, relational, Marxist, feminist), which frame the aims and intentions of actual social work. By analysing these two levels in parallel, those problems of late modernity may be differentiated, which are covered by social work and which remain in the blind spot.

Gergely Csányi: The structural embeddedness of the psychology of old age. The voluntary death of the elderly and the transcending of the loss-deficit paradigm

In the paper I present two case studies. First, I look at parallels between two short stories, written with an ethnographic sensibility, about the voluntary death of elderly people. Then I proceed to show how a shift occurs in the history of the psychological therapy of elderly people and psychological research into old age, which can be defined as the transcending of the loss-deficit paradigm. Taking a structuralist-constructivist world-systems approach, I then present the different old-age conceptions appearing in ethnography and psychology in different locations and times of the world system. The voluntary death of the elderly described in ethnography is closely related to the agrarian crisis erupting in the first half of the 20th century. In psychology, the transcending of the loss-deficit paradigm mirrors, first, the old-age concept of the welfare states, then that of the neoliberal order.

CONTENTS

Studies

- 3 **László Andor:** Social Policy in Hungary in European Perspective
- 17 **Péter Győri:** Homelessness – Gypsies – Child poverty

Hungarian Reality

- 45 **Csilla Rubovszky:** Taking Care of the Elderly in the Family
– the Situation of Family Caregivers in Hungary Today

Social Work

- 71 **Domonkos Sik:** Social work in late modernity: challenges and practices

Workshop

- 97 **Gergely Csányi:** The structural embeddedness of the psychology of old age. The voluntary death of the elderly and the transcending of the loss-deficit paradigm

Reviews

- 116 **Anna Máté:** Climate change and poverty – the eco-social approach of poverty
- 120 **Tamás Hajnáczy:** Report about the criminal suit of Gypsy murders

SZERZŐINK FIGYELMÉBE!

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőbizottság bírálja el. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

2. A folyóiratban megjelent cikkek szerzői joga a Kiadót illeti, beleértve az interneten való megjelentetés jogát is.

3. A tanulmány szövegét Word-dokumentumban kérjük e-mailben megküldeni.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen a szerző(k) neve, foglalkozása, végzettsége, munkahelyének megnevezése, e-mail címe, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. A lábjegyzeteket lapalji jegyzetként kezeljük. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: Piroska (1999: 15–16);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: (Tóbiás–Benedek 1999: 13).

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni. A diagramokat szerkeszthető formában is kérjük (pl. Excel).

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és a lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat oly módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozásokat az alábbiak szerint kérjük megadni:

– könyv: Szerző(k) (a megjelenés éve): *A mű címe*. A kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: Szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. *A folyóirat neve*, az évfolyam sorszáma (a szám sorszáma), a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő írás: A szerző(k) neve (a megjelenés éve): A cikk címe. In *A gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve* (szerk., vagy ed(s), vagy Hrsg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és befejező oldalszáma.

– Több szerző esetén a neveket gondolatjellel (–) kössék össze. Legfeljebb három szerző nevét adják meg, ha több szerző van, akkor az első szerzőnév után et al.-t írjanak.

– Az internetes hivatkozásokat az utolsó megtekintés időpontjával egészítsék ki, pl.: (utolsó letöltés: 2014. 05. 05.)

8. Külön lapon kérjük mellékelni a tanulmány legfeljebb 200 szót tartalmazó tartalmi összefoglalóját (abstract) magyar és angol nyelven.

